EDIN KREHIĆ
Jednog dana
DOĆI ĆU, OČE
ROMAN
CALM BOOKS

*Edin Krehić*

# *Jednog dana*

# *DOĆI ĆU, OČE*

www.balkandownload.org

*A mi*
*nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz.*
*Živimo na razmeđi svjetova, na granici naroda,*
*svakome na udaru, uvijek krivi nekome.*
*M. Selimovič*

*Harisu i Asji,*
*da znaju...*

*Zasnovano na istinitim događajima.*
*Imena su izmišljena i svaka sličnost sa stvarnim osobama je slučajna.*

# LEGENDA

*Ova priča prenosi se s generacije na generaciju od druge polovine 15. vijeka i zna je svako dijete u Pruscu...*

Usađena duboko u zemlju i izdignuta visoko ka nebu, stajala je stijena na nekih sat i po laganijeg hoda iznad sela Prusac. Sunce je milovalo njen hrapavi vrh sa kojeg je pogled dobacivao po čitavom krajoliku: gore prema Šuljagi sa obroncima ogrnutim gustom bjelogoričnom šumom, a dolje ka selu izbrazdanom oranicama. I još dalje, dok oči ne zabole ili se skriju iza kapaka u bijegu pred prodornim ljetnim zrakama sunca.

Skupina mrava žurila je dnom stijene, zavlačeći se u sićušnu i plitku pukotinu, koju bi u koloni napuštala koji centimetar dalje i odlazila stazom što su je samo oni znali. Ajvaz Dedo nije mogao dokučiti razlog tog krivudavog puta. Mogao je samo gledati mrave. I pukotinu u koju ne bi mogao stati ni prst. I pomisliti kako bi bilo dobro da je taj usjek veći. Da kroz njega može proći čovjek. I voda...

Na njegovom staračkom licu sušile su se posljednje kapi ostale od umivanja na planinskom izvoru ispod Šuljage. Tamo je i ugasio žeđ, prije nego što će krenuti nazad u selo bez vode. Sa bunarima presahlim na vrućini, zbog čega je jedini spas predstavljala rijeka što teče nešto niže, a s koje nije jednostavno dotegliti silnu vodu za mještane, stoku, njive... Na konjima, mazgama, ramenima, rukama... Muškarci, žene, djeca i starci su se smjenjivali na rijeci, vukući puna vedra, dok ruke i noge ne utrnu od boli i počnu se nekontrolisano tresti. Kratki odmor, a onda opet. I još jednom. Dokle god imaš snage. Pa, i kada ostaneš bez nje.

Ajvaz Dedo je imao san. Spustiti slasnu, ledenu planinsku vodu od Šuljage do Prusca. I pomoći tim vrijednim ljudima.

Gledao je divovsku stijenu. Kao brana, ispriječila se njegovom snu. Nikako nije mogla biti zaobiđena niti premoštena.

Tako bi je rado smrskao. Udarcem rukom, da ima takvu snagu. Ili bi je

raspolovio ognjenim mačem, samo kad bi postojao.

Preostala mu je samo molitva...

Prusac je bio obavijen tamom. Tišinu nije remetio ni lavež pasa. Vladala je takva tišina da se u susjednim kućama mogla čuti škripa vrata koja je Ajvaz Dedo zatvorio za sobom. Noć je mirisala na ljeto i starac je zrak uvlačio duboko u nosnice, pa dalje do pluća. Na rukavima košulje bilo je još nekoliko tragova vode kojom je maloprije abdestio, pazeći da ne razbacuje tu dragocjenu tečnost.

Kanio je na stijeni biti prije svanuća. Čekala ga je dugačka uzbrdica, a njegovo tijelo posustaje.

Oslonio se na štap i krenuo.

Koračao je polako, osluškujući korake po seoskom putu.

A, onda je počeo uspon. Sa svakim novim korakom sve ustrajniji. Ali se, očito, namjerio na sebi ravnog. Nema povlačenja pred mrakom, brdom što noge čini sve umornijim, stijenom koja čeka...

Nije ga bilo strah.

Nije se dvoumio.

Nije sumnjao.

Vjerovao je u Božiju milost.

Ići će dalje. Novi korak, pa još jedan. Onda mali predah. I hod. I odmor. I...

Pred samo svanuće, bio je na vrhu stijene.

Mrklu noć tek su počinjali razbijati svjetliji tonovi neba, naslućujući skori, vreli dan.

Ajvaz Dedo je predano klanjao sabah, lagano spuštajući čelo i nos na tvrdu stijenu. Osjetio je svaku njenu brazdu, izbočinu, ugib. Bio je izuzetno pobožan od najranije mladosti. Ovaj život je samo putovanje, a teškoće i radosti su za njega bile tek iskušenja, koja ga nisu mogla pokolebati.

Kada je završio, digao je ruke u dovi i molio Allaha dž.š. da otvori put vodi do sela. Obećao je da će četrdeset jutara ponoviti isti obred.

Nije odustajao... Buđenje, pješačenje, molitva.

Stijena ga je dočekivala uvijek ista: šutljiva i prkosna.

Dani su prolazili, noge su postajale sve teže, koraci sporiji, a hropot u plućima glasniji.

Kada je bio mlad, mogao je trčati bez prestanka. I spretno se uspentrati uz svaku stijenu, tražeći svaki put novi izazov. Recimo, veranje uz najokomitiji dio litice. Kada bi savladao tu prepreku, ponosno bi se uspravio i isturio grudi da se zračne struje odbijaju o njih.

Otada je prošlo... koliko... više od pedeset godina. Puno toga se promijenilo.

I najkraće trčanje postalo je davna prošlost, selo je tri puta veće, zelene ravnice pretvorene su u obrađene njive, a samo se jedna stvar nikada nije mijenjala.

Stijena.

Četrdeseto jutro Ajvaz Dedo je koračao sporije nego inače. Suma je mirisala prelivena rosom. I povjetarcu je bilo prerano, pa je još spavao, ostavljajući lišće da miruje na granama bez najmanjeg titraja.

Nisu se oglašavale ni životinje. Kao da su svi iščekivali događaj o kojem će se pričati vjekovima poslije i vjerovatno sve dok postoji život na ovoj planeti. Kojeg će jedni nazivati čudom, drugi prirodnim procesom, a treći znakom Božije ljubavi prema pokornom robu.

Ajvaz Dedo je mogao čuti svoj isprekidani dah. Neće posustati. Korak do panja kojeg bi pogladio svako jutro. Pa do sljedeće okuke i velikog bijelog kamena što svjetluca u noći i tanke bukove grane što se pružila preko puta u visini čovjekove glave, pa valja biti oprezan da te ne ogrebe...

Stijena kao da je odjednom izronila. Tamna, masivna i gorda.

Starac je stao podno nje da dođe do daha, a onda se poguren počeo penjati najblažim nagibom. Još malo...

Na vrhu ga nisu dočekale uskomešane zračne struje što ga nekada nisu mogle pomjeriti koliko god da su bile jake. Mjesec je završavao svoje putovanje obzorjem i bio je nisko, gotovo polegnut na zemlju, a stidljivo se pomaljala bjelina dana u povoju.

I tišina, kao da je čitav svijet tog trenutka zanijemio.

Molitva je bila ista kao i svaka prije. Puna vjere i ljubavi u Boga...

San je stigao sa drugog svijeta. Kao da mu je nečija ruka blago sklopila oči. Ajvaz Dedo je vidio: pojavila su se dva bijela ovna. I sudarila se. Udarac je odjeknuo

planinom, cijelim Pruscem, planetom, svemirom...

Tada se Ajvaz Dedo trgnuo iz sna.

Sve je odjednom oživjelo. Uskovitlane zračne struje udarale su mu u grudi. Lišće je šumilo sa okolnog drveća, a ptice su započinjale svoju jutarnju pjesmu. Iz sela je dopirao lavež, a svuda uokolo tama se brzo povlačila pred rađanjem dana.

Ajvaz Dedo je polako ustao, ali nije gledao uokolo, u život što buja. Pogled mu se prikovao za veliki procijep kraj nogu. Stijena je bila raspuknuta na dva dijela. Kroz sredinu bio je otvoren klanac i kroz njega prolaz vodi do sela.

Ova stijena dugačka 74, a široka 30 metara, danas je poznata kao Ajvaz Dedina i svake godine je posjećuju stotine hiljada muslimanskih vjernika.

# PRVO POGLAVLJE

Austrougarski vojnik u zeleno sivoj uniformi, s istobojnim fesom, držao je u naručju tromjesečnu bebu i nježno je ljuljao, a potom privijao lice djeteta uz svoje. Njegova žena je stajala sa strane i plakala bez prestanka. Željeznička stanica u Donjem Vakufu bila je puna vojnika Druge bošnjačke pješadijske regimente, koja je nakon krvavih borbi sa Rusima na istočnom frontu, prebacivana na zapadnu granicu carstva, gdje su kretali u bitku sa Italijanima. Vojnici su bili srazmjerno tihi. Nije bilo onog staničnog žamora u kojem se jeka glasova stapa tako da zvuči poput orkestra, bez mogućnosti da razlučiš pojedine instrumente. Nije bilo radosne vike, vedrog smijeha ili pjesme. Pred njihovim ozbiljnim licima se povukao i mali Cigan što svaki dan zarađuje tako što vozove dočekuje zvucima svoje harmonike. Čak je uz stanični zid ostala i njegova prazna kartonska kutijica u koju mu gospoda bacaju novčiće, nikada krupne novčanice, prije nego što pisak lokomotive označi polazak.

Poneko vojničko lice bi se na tren otkravilo kada vidi saborca kako drži dijete u dirljivoj sceni. Oči što su odavale vojnika u ratu u kojem ubijaš ili bivaš ubijen, bljesnule bi poput zvijezde koja zapara noćno nebo, ali samo kratko, dok im misli ne bi otišle do rodnih kuća koje ovaj put neće vidjeti. I ko zna hoće li ikada, jer je naredba glasila da nema udaljavanja od voza koji ih je vukao u novu šansu za smrt, u neke predjele, opet posve nepoznate, gdje će oko njih zujati meci, a granate im tresti utrobu do te mjere da ti brzo postane svejedno jesi li živ ili mrtav, što ljudski razum u normalnim okolnostima ne može razumjeti.

Imali su ravno 15 minuta pauze u kojoj su Latifa Pruščaka smatrali sretnikom jer ga je dočekala porodica, što je bila golema privilegija koju je na stanici u Donjem Vakufu okusilo samo još nekoliko vojnika čija su rodna mjesta blizu.

Latif Pruščak nije htio gubiti ni sekunde. Skoro pola godine provedene na frontu gledao je mrtve i osakaćene oko sebe, nadao se da će preživjeti i dočekati samo jedan trenutak. Koji je upravo došao. Da prigrli sina jedinca.

* * *

*Mila moja, šaljem ti pismo malo ranije kako bi moglo stići nekada oko poroda. Neprestano molim uzvišenog Boga da sve bude uredu. Noću, kada malo utihne i svi oko mene polijegaju, osamim se, dignem ruke u dovi za dijete i tebe. Da budete i ostanete ispravni u vjeri, zdravi i hrabri.*

*Ja sam dobro. Ne brini previše, nije mi gore nego drugima. Ne bojim se, biće onako kako je suđeno, i to znaš. Kakve god vijesti da te sustignu, primi ih mirno i bori se za naše dijete, to si dužna.*

*Ako sve bude uredu, uskoro ćemo proći kroz Vakuf, a u komandi moje regimente se raspitaj kada tačno. Neka ti babo upregne konja u kola i dovede te na stanicu. Ako Bog da, vidjećemo se tada. Puno selama svima.*

Latif

Nura Pruščak stiskala je pismo u jednoj ruci, pristiglo prije tri mjeseca, samo dan nakon što je rodila, a u drugoj držala bebu, zamotanu u bijele tanke dekice. Zahvaljivala je Bogu što je naučila čitati i pisati pa su joj i rijetka pisma sa fronta gotovo davala osjećaj muževog zagrljaja. U nekoliko navrata krišom je znala omirisati hartiju, jer je znala da ju je on držao u rukama. Pokušavala bi tada zamisliti mjesto na kojem je pisao. Nije baš imala predodžbi o ratu, osim što je supruga, te druge seljane vidjela u uniformi i to samo dva puta, kada su došli na kratko odsustvo. Posljednji put, prije godinu dana je i zatrudnjela. Doduše, uvidjela je da je rat nešto strašno, jer je u nekoliko navrata dolazila obavijest o poginulim mještanima Prusca, čija tijela neće biti ukopana u rodnom mjestu, već tamo gdje su stradali. Išla je, kako to red nalaže, kod njihovih majki i žena na tevhide, gledala njihovu tugu i suze, duboko suosjećala... I nadala se da ista sudbina ne očekuje njenog Latifa.

Nadu nije gubila ni sada.

Očekujući voz kojim je trebao stići, makar to bilo nakratko, nezaustavljivo su navirala sjećanja. Najranija slika što je ostala zapisana u njenom umu, pokazivala je dječaka, starijeg od nje dvije godine, mršavog lica i krupnih očiju, kako neobuzdano i veselo trči selom sa svojim vršnjacima. Gotovo da je mogla čuti glas njegovog oca

Ahmeda kako viče:

“Latife, dolazi kući da jedeš!”

Tada bi dječak za trenutak prekidao igru i dreknuo da nije gladan.

“Hoćeš da fasuješ, nemoj da ti se mati brine!”

Jedne prilike je Nura čula svoju majku kako Latifova ne smije više rađati iz nekog razloga koji nije zapamtila. Čula je još i kako ga, možda i zbog toga, roditelji čuvaju kao, dobro je zapamtila te riječi, malo vode na dlanu. Ona je imala još tri starije sestre, udate u Brčkom, Banjoj Luci, Travniku. Rijetko ih je viđala, ali je često roditelje slušala kako pričaju o njima. Otac bi tada znao duboko uzdahnuti, otpuhujući dimove duhana, a majka plakati, govoreći:

“Ovo dijete ne dam nikome ko nije iz Prusca. Neću da i nje ostanem željna!”

Nura tada nije puno razmišljala o tome. I dalje je redovno gledala kako Latifa često dozivaju njegovi roditelji. I kako naposljetku dječak mora poslušati. Odjurio bi u kuću, a ona ne bi stigla završiti posao po avliji: pranje suda, prostiranje veša ili zalijevanje povrća, a Latif bi već bio vani, završavajući obrok u trku prema ostalim dječacima.

Sada ga je već vidjela kao nešto starijeg dječaka, kako uređen, u najljepšem odijelu skrojenom za posebne prilike i blistavo bijeloj košulji koja je još više isticala tamno lice i crnu zalizanu kosu, s ocem ponosno petkom ide na džumu. Nura je to posebno zapamtila jer držanje oca za ruku nije bilo uobičajeno u Pruscu.

Onda je izbila slika momčića kako sjedi za velikim drvenim stolom ispod jabuke s golemom krošnjom, i pažljivo sluša oca koji ga uči čitati i pisati. I tada joj je djelovao elegantno, drugačije od ostalih. I kada ga ne bi vidjela, krišom bi često razmicala zavjese, i virila kada će ponovo izaći iz kuće. I kada bi to konačno dočekala, sama bi tražila neki posao: uzimala već oprano suđe da ga još jednom sapere, ili čisti veš da ga osvježi u vodi, a sve da bi bila napolju kad i on.

Radi njega, kao djevojčurak, pazila je da joj dugačka plava kosa bude uredno svezana u kikice koje su virile ispod šala, da na sebi ima lijepe haljine, da primijeti njenu ljepotu i vrednoću...

Kada se približavala 18. godini, čula je krišom oca i majku da pričaju o njenoj udaji. Nije smjela ništa reći. Oni će joj izabrati muža, kao i roditelji ostalih djevojaka. Pokušavala je saznati ko bi to mogao biti, ali uzalud. Samo je ponovo mogla dokučiti da je neće dati mimo Prusca. Žele je blizu sebe. I to je već bolje. Možda to bude baš Latif. Nije se smjela radovati. Ali jeste moliti. “Bože dragi,

podari mi Latifa.”

I došao je taj dan u kojem je obukla najljepšu haljinu, što ju je majka sašila od posebno nježnog pamuka, kupljenog od jednog trgovca u Travniku, koji je robu dovlačio iz Istanbula. Otac je sigurno za nju dao stare dukate, čuvane ko zna koliko generacija.

Napunila je 18 godina i trebala je upoznati budućeg muža.

Kojeg? Ako to ne bude Latif, biće potpuno ravnodušna za koga će je roditelji dati. Valjda će tada makar moći vidjeti njegovu kuću. I Latifa kako sjedi uz oca dok u tišini obojica čitaju svoje knjige.

Ali... Šta joj to pada na pamet? Je l’ normalna? O čemu razmišlja? Odakle joj pravo da, kada bude udata, pogleda prema drugom muškarcu? Zastidjela se svojih misli.

Kada je ponovo podigla pogled, pred njom je stajao Latif, vitak, gord i nasmijan, u svečanom odijelu.

Grudi su se napunile srećom, obrazi crvenilom, a ostalo je bilo kao iz maštarija. Vjenčali su se u Handanaginoj džamiji. Efendija je blagim glasom učio iz Kur’ana, a pored njega za okruglim, izrađenim stolom, sjedili su ona, Latif i svjedoci. Zrake sunca padale su po zidovima i tepisima, izvana je dopirao cvrkut ptica, a u nos se uvlačio prelijepi mistični miris, koji nije mogla povezati niti sa jednim cvijetom kojeg zna.

Bio je 28. maj 1914, najsretnije godine za Nuru, ubuduće supruge Latifa Pruščaka, samo mjesec prije nego što će Gavrilo Princip u Sarajevu u atentatu ubiti austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegovu trudnu suprugu. Mjesec kasnije počeo je sukob Austro-Ugarske i Srbije, da bi već prvog augusta Njemačka objavila rat Rusiji, o čemu su vijesti u Prusac brzo doprle.

Nuru za sve to nije bilo briga sve dok u Pruscu nisu počele mobilizacije i odakle su vojnici upućivani na frontove krvavog sukoba. Već 1915. godine uniformu je morao obući i Latif Pruščak.

* * *

Sredina maja je bila topla i dijete je mirno spavalo u hladu male stanične zgrade, čija je fasada na pojedinim mjestima otpala, pa se ispod lijepo vidio ćerpić.

Nura je budno pazila da bebu ne izloži vjetru ili vrelim zrakama sunca. I iščekivala...

Na drvenoj klupi uz sami zid bilo je jedno slobodno mjesto, ali nije mogla sjesti do nepoznatih muškaraca, što su je povremeno pogledali, bez imalo osjećaja da se sklone i tako joj ustupe mjesto. Svekar joj se trebao pridružiti svakog trenutka, nakon što priveže zapregu na prilazu stanici i vjerovatno obiđe nekoliko trgovina da prikrati čekanje. Znala je da, šepajući od jednog do drugog trgovačkog štanda, ubija strepnju. Malo prije rata je u šumi, dok je išao dovlačiti drva za zimu, stao u nečiju neobilježenu zamku za vukove i lisice, te gotovo ostao bez lijevog stopala. Nikada se nije saznalo ko je zamku postavio. Svi seljani su se kleli da nisu oni, a poslije se pričalo da se radi o nekim strancima, koji su skupljali trofejna krzna. No, ako u nečem lošem uvijek ima nešto dobro, onda je to da Ahmed nije mogao biti mobilisan. Ipak, često je govorio da bi i sa takvom nogom rado u vojsku, samo da njegov sin ostane kući. Uzalud.

Sada...

“Hoće li on biti u vozu?”, pitala se Nura neprestano, šaljući nove poglede duž šina, odakle je trebala stići kompozicija sa istoka.

Išla je u komandu prije nekoliko sedmica i potvrdili su joj da je Latif živ, te da ga može nakratko vidjeti kada njegova regimenta bude kroz Donji Vakuf prolazila ka Italiji.

* * *

Dugačka kompozicija klaparala je sredinom maja 1916. godine uskom prugom prema Donjem Vakufu, međustanici na putu prema zapadnoj granici Austro-Ugarske, gdje su se očekivale žestoke bitke sa Italijanima. Vagoni su bili puni umornih vojnika Druge regimente, mobilisanih od Travnika do Banje Luke i još dalje. Latif Pruščak je znao da rodni Prusac neće vidjeti. Nije ni bitno. Samo da supruga mogne doći do stanice. Sa djetetom.

Valjda je sve uredu? I, možda su već tamo i čekaju ga? Ako je uopšte dobila njegovo pismo? Molio je Boga da jeste.

U suprotnom...

Pokušao je otjerati loše misli što su ga pratile još od kada je uzet u vojsku sa nepunu 21 godinu. I da je bio nešto mladi ili dosta stariji, ne bi mu pomoglo. Koliko je čuo, mobilisani su svi od 18 do 42 godine starosti. Nikoga nije mogla mimoići

uniforma. I rat!

Stidljivo se ogledao u prozorskom staklu. Skinuo je fes i rukom dodatno zagladio crnu kosu, zalizanu iznad visokog čela. Prozor nije mogao odigrati ulogu ogledala, pa se slika lica miješala se obrisima brda izvana, ali je i ono što je vidio bilo dovoljno da pomisli kako mu je lice uže, pa i stroži je nego inače. Dodatno je zategao uniformu, koja mu je bila posve taman kada ju je prvi put obukao. Sada je bila za dva broja šira.

To je sada, pomislio je, najmanje bitno.

Pisak lokomotive je označio ulazak u Donji Vakuf.

* * *

Nuri Pruščak je zaigralo srce. Dolazi!

Osjetila je grčenje u stomaku i na trenutak pomislila da će je noge izdati. A, ne smiju jer u naručju drži najvrednije što ima.

Za trenutak se leđima oslonila na staničnu zgradu i osjetila ugodnu hladnoću zida koja joj je donekle vratila snagu, nešto čvršće prigrlila bebu, a onda naglo krenula da stane što bliže šinama.

Tog trenutka je ugledala lokomotivu.

“Mujaga, dolazi ti babo”, rekla je poluglasno.

* * *

Latif Pruščak je stao uz sama vrata i činilo mu se da se voz primiče presporo. Na trenutak je htio otvoriti vrata i iskočiti, a onda najbržim trkom do stanice. Ipak je tu mogućnost odbacio kao glupost.

“Dijete, otac, žena, zavičaj...”

Voz je počeo usporavati i nakon šumovitih brda, što su slala miris čistog zraka kroz otvorene prozore, ukazale su se prve kuće i konačno stanična zgradica.

Ugledao ih je odmah.

* * *

Tutanj teškog voza po tračnicama mahinalno je nagnao Nuru Pruščak da bebu potpuno privije na svoja prsa. Vjerovatno će je to i probuditi. Ako ne, učiniće to ona. Da sin prvi put svojim okicama pogleda očevo lice. I da mu se nasmiješi, onako kako to samo zna beba. I tako ozari roditeljsko srce do suza radosnica. I natjera ga da kuca brzo i radosno, do sreće koja se na ovom svijetu ni sa čim ne može uporediti.

Dijete je mirno spavalo u trenutku kada se voz zaustavljao na stanici.

* * *

Latif nije mogao sačekati potpuno zaustavljanje dugačke kompozicije. Otvorio je vrata i kada je ocijenio da je voz dovoljno usporio i da neće pasti ako iskoči, vinuo se sa stepenika i potrčao. Imao je osjećaj da leti, poput orlova koji su znali jezditi za primirja iznad rovova prokopanih u šumama, u kojima je bio do prije nekoliko dana, maštajući o trenutku koji upravo proživljava.

Nura je vrisnula. Tu je! Živ je! Evo ga! Još deset koraka. Sada već pet. Dva... Konačno!

Latif je sina i suprugu obgrlio zajedno.

Nisu vidjeli kako Latifov otac Ahmed, vukući nogu, juri ka njima. Ali su osjetili njegove ruke što su se obavile, čvrsto ih stežući. Nura je glasno zaplakala. Dijete je i dalje spavalo.

Narednih 15 minuta prolazilo je u magnovenju. Isprva, Latif je osjećao ogroman strah uzeti bebu u ruke. Sa distance je krišom pokušavao uvući bebin miris u nosnice. Nekoliko puta je kretao rukom, a onda ih brzo povlačio. Nakon puške, kojom je bljuvao smrt, u šake je trebao uzeti život koji buja.

“Drži svoga sina!”, rekla mu je naposljetku Nura.

Bilo je to poput najljepšeg sna. Jer, taj kratki trenutak neopisive sreće ostao je Latifu kasnije na frontu u sjećanju samo kao divni san, u moru jezive jave: prijatelja kojima meci deru tijela, granatama otkinutih nogu što lete kroz zrak, beživotnih pogleda ostalih na zaprekama od žičane ograde...

Dijete je i dalje mirno spavalo kada je Latif pružio ruke i privio ga uz sebe.

“Eto tvog Mujage, kako si htio da se zove ako bude muško”, jedva je registrovao riječi oca Ahmeda.

Ruke su postale sigurnije. Kao da je svoje dijete oduvijek držao. Malo ga je zaljuljao. Možda, kao majka kada ga uspavljuje. On nije dobio tu šansu.

“Dobro jede, napredan je, mašala, kada odeš, ne trebaš brinuti za njega”, dobro je upamtio Nurine riječi i vidio njene ruke kada je pomaknula kapicu koja je pošla pasti preko bebinih očiju.

“Daj da ga probudim”, čuo je Nurine riječi.

“Neka... nemoj ga remetit. Neka spava”, čuo je svoj glas, a činilo mu se da govori neko drugi.

“Raste dok spava”, rekao je, a Nura se poslušno povukla.

Onda je malog Mujagu primakao svom licu. U nos mu se uvukao miris čiste dječije kože.

Tada ga je prvi put poljubio. U čelo. Pa u lice.

Nakon toga dječiji je obraz privukao uz svoj i nije imao snage da ih razdvoji.

Tog trena za njega više ništa na svijetu nije postojalo. Zaboravio je šta je preživio na ratištu. Nije mislio na ono što ga čeka na novom frontu. Nije vidio suborce, diskretno odmaknute, čije oči nakon dugo vremena iskre životom kojeg je u njihove poglede makar nakratko unio prizor pred njima, koji je zasjenio sve ostalo. Nekima je bio izmamljen topli osmijeh, drugi su zabrinuto otpuhivali.

Latif se topio.

“Sine moj, sine moj...”, šaptao je djetetu na uho. A, onda ponovo. I još jednom. Bez prestanka. Nura je opet počinjala plakati.

Ahmed je duboko uzdahnuo, pazeći da to drugi ne vide.

“Kako ti je... tamo?”, odnekud su Latifu doprle očeve riječi.

Samo je odmahnuo rukom. Nije imao snage pričati o ratnom užasu. Bar ne sada. Možda jednom, ako preživi. Čvršće je priljubio sina.

Tada se oglasila sirena za polazak.

“Zar već...”, prohujalo je Latifovim mozgom.

Reski pisak nije stigao završiti, a u Latifovo grlo je stala knedla poput planine, koja mu nije dala progovoriti. Bojao se da će, ako išta kaže, navrijeti suze. A, neće

da ih vidi njegov otac... ni žena... ni saborci... ni njegov sin!

Druga bošnjačka regimenta je počela ulaziti u voz. Latif je jednako držao sinovo lice uz svoje. Uskoro su se u vagone ukrcavali posljednji vojnici. Latif je dijete čvršće privio uz svoj obraz. Na stanici više nije bilo nikoga.

“Hajde, sine moj, vrijeme je”, čuo je Ahmedov glas, prigušen teškim uzdahom.

I Nurine jetke jecaje.

Evo, samo da još jednom pomiriše svog Mujagu.

Osjetio je čvrsti zagrljaj svog oca.

I Nurin brzi poljubac preko zara.

Evo, samo da i on posljednji put poljubi sina.

Čuo je dozivanje iz voza.

Kada je poljubio mekani, nježni obraz - dijete je otvorilo oči.

Ono što se dešavalo sljedećih nekoliko sekundi, Latif Pruščak je kasnije bezbroj puta premotao u svojoj glavi: ujutro kada se probudi, dok saginje glavu pred mecima i zariva lice u zemlju kada fijuču geleri, navečer kada legne spavati...

Uglavnom, Nura je vrisnula od sreće, Ahmed je još jednom skrivao duboki uzdisaj, a beba se zagledala u svog oca. Mirno, kao da svako jutro nakon buđenja ili uveče pred spavanje, gleda tu istu sliku. Oca koji mu se smiješi. A, usne Latifa Pruščaka bile su razvučene u sretni osmijeh kakav više nikada neće moći ponoviti.

“Moj sine, moj sine, oči babine...”

Dijete ga je netremice gledalo.

“Slušaj uvijek majku... pomaži joj... i bori se kroz život... i nikada se ne predaji... i budi izdržljiv... i ti sve možeš...” Nura je glasno zaplakala: “Kako to govoriš. Vratićeš se svom sinu!” Latif je nastavljao:

“Vjeruj u Boga... sve su ovo iskušenja... upoznaćeš svakakve ljude... dobre i loše... i prema lošima budi dobar, tako ćeš ih najbolje porazit, a ostaćeš čist...”

Nečujno i skriveno, zaplakao je i Ahmed.

Latif ga nije vidio.

“Ti si moj lav!”

Djetetovu pažnju nije uspio odvući voz koji uz teški tutanj kreće. “Voli te babo

najviše na svijetu!”

Tada je dijete razvuklo lice u široki osmijeh, a Nura i Ahmed su o očima bebe vidjeli sreću kakvu, kleli su se kasnije, nisu mogli više nikada prepoznati.

“Krv nije voda”, Latif je čuo Ahmeda.

Momenat u kojem je bebu predao u Nurino naručje Latif je doživio kao da ga po prsima presijeca rafal, ali tako da mu prvi metak prolazi ravno kroz srce.

Ahmed mu je utrpao ceker pun hrane.

“Molim te, pazi se”, čuo je očeve riječi.

Tutanj teške kompozije po šinama nije uspio zaglušiti Nurin plač.

Sa stepenika vagona uspio je reći: “Čuvajte mi Mujagu!”

Pogled je zalijepio za bebu, umotanu u bijelu deku u majčinom naručju, sve dok voz nije zamakao iza okuke, na putu prema zapadnom frontu.

Vojnici su mu bez riječi napravili mjesta da sjedne.

Nije mogao progovoriti. Otvorio je ceker, izvadio pitu koju je za njega spremila Nura i podijelio saborcima.

Nije mogao ni okusiti.

Knedla je jednako stajala u grlu. U srcu se vodila žestoka bitka sreće što je držao dijete, i tuge što ga je napustio, krećući sa drugim vojnicima u potpunu neizvjesnost.

Poslije je vojska pričala da nije progovorio sve do Italije, a i kasnije tek ako bi morao.

Pred očima Latifa Pruščaka neprestano je bila slika sina kako ga prati osmijehom.

* * *

Artiljerijska vatra počinjala je zasipati neprijateljske položaje treći put tog dana. Lijepo su se čuli fijuci granata koji dolaze odnekud s leđa, a potom se survavaju i eksplodiraju po italijanskim položajima. Latif nije znao kakav im je učinak. Nije izvirivao preko ruba dubokog rova. Sjedio je na nekom panju i posmatrao ruke. Prije nekoliko dana je u njima držao sina. Sada...

Kako je samo mrzio hladnoću puške.

Pomislio je kako su i ti ljudi na koje će pucati jednom bili bebe. Koje su u rukama držali njihovi očevi. Iščekujući osmijeh da se ozare do beskonačnosti.

Onda je osmotrio ljude oko sebe. Ista stvar.

Zagledao se u Vasu Hajduka, kršnog Krajišnika iz nekog sela kraj Banja Luke koji sutra puni 30 godina. Cijeli dan je pričao o tome kako bi mu na taj dan žena redovno spremila pečenje, slatko i svoje tijelo, te da ne bi znao šta će prije, a dok bi smislio, probudila bi se djeca.

“Tad je, prika, kod mene kući mirno k’o kad nam bombe istresaju na glavu”, govorio je Latifu. “Žena leta oko djece, djeca oko mene i odma bi pobjeg’o u hajduke, k’o moji preci.”

Latif bi se iskreno smijao saborcu, koji mu je jednom ispričao da je njegov predak prije nekoliko generacija iz Rusije pobjegao pred vlašću koja ga je gonila.

“Vazda smo prika bili kako ne treba”, objašnjavao je Vaso. “Djed od mog djeda Nikolai uključio se u nekak’u bunu protiv vlasti. Buna propala, većina ustanika pobijena, a moj se predak dao u bijeg i zaustavio se ovdje. Tada se preziv’o Rozhdestvenski.”

“Otkud, onda, prezime Hajduk?”, zaintrigiralo je Latifa.

“Pazi sad: taj ti se Nikolai ni ovdje nije opametio. Pobunio se protiv Turaka i završio u hajducima. Kako on, tako i njegov sin, pa unuk i tako redom. Dobili nadimak Hajduk, a kako je narodu bilo teško izgovorit Rozhdestvenski, nadimak uskoro post’o prezime. Eto...”

“Meni se čini, samo ti se u čitavoj porodici nisi otisn’o u hajduke!”

“Nikad nije kasno, prika. Valjalo bi pobjeć’ iz ovog sranja”, odgovorio je Vaso, a onda ušutio.

Latifu su tog trena misli odlutale u nedavnu prošlost, na istočni front, kada mu je Vaso Hajduk spasio život.

* * *

Rusi su napadali u valovima i njihovi komandanti očito nisu vodili računa o mrtvima. Imali su više nego dovoljno ljudskog mesa. Austrougarska odbrana se

isprva dobro držala: mitraljesci su kosili stotine jurišnika. Ali, njih je bilo više nego metaka. Slika je bila užasavajuća: napadi su se redali jedan za drugim i ruski vojnici su bukvalno morali gaziti preko poginulih saboraca da bi prodrli do odbrambenih rovova.

Negdje oko podneva, jedne srijede 1915. godine Rusi su uspjeli.

Tada je nastao novi pokolj. Više se nije znalo ko koga nabija na bajonet ili probada nožem. Poslije se pričalo da su potpuno izbezumljeni vojnici često znali ubiti saborca, jer od silne krvi više nisu mogli raspoznavati uniforme.

U Beču je nastala panika i na front je hitno upućena Druga bošnjačka regimenta, koja je bila relativno blizu, ali na mirnijem dijelu ratišta. Bošnjački pješadinci su važili za elitne borce i austrijski oficiri su procijenili da samo oni mogu u takvom metežu zaustaviti ruski prodor koji je prijetio potpuno poremetiti situaciju na cjelokupnom frontu.

“Kada nas ovako dižu, to znači samo jedno - ne šalju nas da odmaramo u rovovima, već da mlatimo ruske glave buzdovanima”, govorio je glasno Vaso, od čije bi se same pojave mogao prestrašiti svaki napadač u borbi prsa u prsa, koja je trebala uslijediti.

Vaso je bio visok najmanje dva metra, leđa su mu bila ogromna i mogao je imati oko 120 kilograma, a uz sve to nije imao ni trunke stomaka niti sala. Govorio je za sebe da se hrana koju jede, kao u bikova, odmah pretvara u mišiće i da bi se bio spreman pohrvati sa najvećim medvjedom.

Vaso je bio pravoslavac, koji baš i nije držao do vjere. Kada bi bogobojaznog Latifa ispraćao na molitvu, znao bi reći:

“Hajde, prika, idi klanjaj, blago tebi. Ne budi vo k’o ja, što vjeruje samo u buzdovan!”

Druga bošnjačka regimenta bila je najvećim dijelom sastavljena od muslimana, ali je imala i podosta katolika i pravoslavaca. Mobilizacija nikoga nije zaobilazila.

“Vidiš prika, moji su se preci, hajduci, mlatili protiv Turaka”, rekao je Vaso jednom Latifu. “Sada se ja skupa sa potomcima Turaka mlatim protiv svojih predaka Rusa.”

“Dobro je da si ost’o tamo, sad bi se mlatio protiv nas, možda baš ovdje!”

“Prika, ovdje vazda neko mlati nekog. Jednog dana, kad ne bude ni mene ni tebe, jebote, možda će naši unuci ratovat jedni protiv drugih. Zapamti šta ti Vaso

kaže. Neće imat pojma da smo nas dvojica bili zajedno u vojsci, u istim govnima.”

Latif je samo uzdahnuo. Morao je pomisliti na Mujagu.

“E, moj sine, valjda ti nećeš morat u neki rat!”

Vaso je već prošao dosta bitaka kada je u jedinicu stigao Latif, kojeg je dočekao kao mlađeg brata i gledao ga je zaštititi na svakom koraku. Imao je tri kćerke, a vojnicima je govorio da bi sigurno dobio muško dijete da nije rata, već je, eto, morao stati.

“Dobiću ja kitonju, samo da ovaj rat stane”, znao bi reći.

Vaso je bio prostodušan i pošten čovjek, što je Latifa oduševljavalo, te ga se stalno držao: od prve jutarnje kafe čiji je miris opijao duž rovova, preko krvavih borbi, do počinaka u zagušljivim zemunicama kojima krstare ogromni pacovi.

Latif je stajao uz Vasu i kada su kretali u boj protiv nadirućih Rusa.

“Budi iza mene, zaustaviću rukom i topovsko đule ako ga ispale na nas!”

No, artiljerija je bila dječija igra za ono u šta su ulijetali.

Komandant fronta, neki austrijski general, tražio je da se rasporede na rubu šume, kojih 100 metara iza posljednjih rovova koje su tokom jutra zauzeli Rusi, koji su, usto, dovlačili pojačanja kako bi nastavili napredovanje. Druga bošnjačka regimenta više nije imala nikakvu utvrdu gdje bi se zaklonila. Samo debla drveća i poneka prirodna zemljana prepreka ili kakav veći kamen. Tu su trebali sačekati neprijatelja, uništiti ga, a onda jurnuti da vrate sve izgubljene linije.

Međutim, planovi su jedno, a bitka često krene drugim pravcem.

Udarna postava od 100-tinjak pripadnika Regimente, izdvojena od ostatka jedinice spremne u pozadini, mirno je posmatrala preko nekoliko hiljada leševa raštrkanih na malom prostoru između šume i rovova kako Rusi postavljaju mitraljeze i okreću ih prema njima. Mogli su očekivati i artiljerijsku kanonadu, prije nego krene pješadija.

“Ne boj se, mali, granate će puknut pri dodiru o drveće”, tješio ga je Vaso. “Uz malo sreće, neće ni doć’ do nas. Šuma je odlična zaštita i tako ćemo...”

Nije stigao završiti rečenicu kada je zapucalo sa lijevog i desnog boka. Meci su im zafijukali oko glava. Čuli su se prvi jauci. “Šta... otkud!?”

Kasnije će postati jasno da su Rusi ranim jutrom probili udaljeni desni i lijevi blok, da je izvidnica otkrila Regimentu, te da su pokrenuli simultani, iznenadni

napad sa tri strane. Jedinica Latifa Pruščaka našla se tog momenta gotovo u bezizlaznom okruženju.

“Zabij glavu među drveće!”, zagalamio je Vaso.

Komandant je izdavao neke naredbe koje su se jedva čule, ali je uskoro dobio metak u lice. I ostali niži oficiri su ubrzo izbačeni iz stroja.

Više nije imao ko da komanduje i prijetilo je potpuno uništenje udarne postave Druge bošnjačke regimente.

Tada je na scenu stupio Vaso Hajduk. Grmećim glasom nadjačao je silnu pucnjavu.

“Boriiiteeee se...”

Čovjeku nikada neće biti jasno šta je u stanju učiniti kada se nalazi u bezizlaznoj situaciji. Latif Pruščak je tiho u sebi proučio molitvu, a onda ispalio prvi metak. Vidio je prilike, skrivene iza debala, kako otvaraju vatru na njih i pokušavao da ih uhvati na nišan. Nije bio siguran, ali činilo mu se da puškaranje čuje i iz pozadine. Vjerovao je da je napadnuta i glavnina regimente. Nadao se da ih nisu ovako iznenadili. Inače...

“Zaklaću Bečliju koji nas je posl’o u ovo sranje a da nije provjerio bokove”, Latif je čuo Vasin gromki glas.

Ležali su po prilici odmaknuti neka dva metra i meci su im fijukali iznad glava neprestano, a često su imali osjećaj da im je poneki očešao kosu.

“Ovako će nas pobit”, govorio je dalje Vaso.

Sada ih je počeo zasipati neki mitraljez čiji položaj nisu mogli utvrditi. Više nije bilo šanse da uopšte podignu puške I odgovaraju na vatru. Mogli su samo čekati da budu pogođeni. A Vaso to nije mogao dopustiti.

“Slušaj mali šta ti govorim! Čuješ li me?”

“Čujem!”

“Idi za mnom i nemoj da bi zaost’o. Sve radi što i ja. Kad pužem i ti puži. Kad ustanem - skači. Kad počne - ubijaj!”

Latifu nije bilo jasno, ali je znao da će poslušati.

U narednih manje od pola minute Vaso je uspio dozvati još dio preživjelih vojnika oko sebe, a onda je krenuo puzati u pravcu odakle su ih najviše zasipali meci.

“Izginućemo”, stigao je pomisliti Latif prije nego je krenuo, pazeći da tijelo drži pribijeno uz tlo.

Zemlja je bila hladna, a njen divni miris, sa primjesama korijenja i palog lišća, na trenutke je ubijao isparenja baruta što su se uvlačila u nos.

“Ne pucajte još!”, govorio je Vaso.

Nekoliko zraka sunca kroz guste krošnje je dopiralo do grupe vojnika što je kretala u napad da bi pokušala preživjeti.

Čulo se nekoliko jauka, ali se Latif nije mogao obazirati prema pogođenima. Pokušavao je slijediti golemog, ali izuzetno spretnog Vasu.

Kako su se više primicali neprijatelju, vatra po njima je postajala nepreciznija. Na ruku im je išla konfiguracija terena, još gušća šuma i prvi strah Rusa koji su ih do maloprije imali kao na dlanu i nisu očekivali da će se bilo ko odvažiti da krene direktno na njih.

Kada su prišli na 30-40 metara, Rusi ih više nisu mogli gađati iz ležećeg, već su zauzimali klečeće položaje kako bi preživjele vojnike Bošnjačke regimente uopšte mogli vidjeti. Vaso je osjetio prvu šansu.

“Sad! Pucaj, imamo ih na nišanu!”

Zagrmjele su puške svuda oko Latifa i razgovjetno je mogao čuti krike pogođenih neprijateljskih vojnika, kao i prilike koje padaju. Čuo je čak i njihovo survavanje po žbunju.

Uslijedilo je novo brzo puzanje. Rusi su sada morali ustati da bi vidjeli napadače. Neki su pokušali i da se povuku.

Novi precizni puščani plotun. Neprijateljski vojnici nisu bili dalje od 20-ak metara. Tada se oglasio Vaso.

“Ustaaaajjj... Za mnooooom...”

Latif je imao priliku uz oca čitati o davnim epskim bitkama. Kao dijete, sjedio bi na klupi ispod razgranate krošnje jabuke, i prosto gutao priče o junacima nekih ratova što su izvodili prave podvige protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Upijao je svaku riječ o njihovim zamasima mačeva, fijucima koplja, udarcima golim šakama...

Hitro ustajanje i žestoki trk na Ruse Latifa je u trenu podsjetilo upravo na to. U sljedećem momentu je zaboravio na sve jer su mu ruski vojnici bili nadohvat ruku.

Koji sekund poslije su ležali na zemlji, oboreni Vasinim buzdovanom, koji nije prestajao vitlati zrakom.

“Pokrivaj me, pucaj ako me ko uzme na nišan”, derao se Vaso.

Latif je bio nekih tri ili četiri metra iza njega i brzo je očima tražio ruske strijelce. U golemoj panici, svi su bili na nogama i Latif je brzo otkrivao mete. Prvo one što već nišane u Vasu. Sljedeći su bili oni što pokušavaju dići pušku.

Stalno, iznova je repetirao i pucao brzo, s boka i bez nišanjenja. To je bila velika prednost. Djelić sekunde koji dijeli između života i smrti.

I nije promašivao!

Tada je ostao bez municije.

Brzo se sageo i dohvatio pušku nekog poginulog Rusa. Pa, novu, onda sljedeću...

Oko nogu ležale su desetine tijela, a borba nije jenjavala.

“Hoće li ovo ikada stati?”, morao je pomisliti Latif.

Hoće! Sve jednom stane. I bitke što su ih vodili neki davni ljudi u historiji su završene. I ova će jednom biti davna historija. Hoće li tada ratovati neki drugi ljudi?

Koja glupost! Bolje mu je da se pazi!

Repetiranje i povlačenje obarača.

Vidio je Rusa kako pada. Jadnik! Dobro je! Neka je!

Kapljica znoja upala mu je u lijevo oko i počela ga peći. Nije imao vremena dići ruku i obrisati rukavom. Oko je zasuzilo i slika je postala nejasnija. Kao u magli, ljudi pred njima su pucali, vitlali noževima, padali, vrištali...

“Ovo nisu ljudi. Mi nismo ljudi...”, čuo je svoj glas.

Sada je već pucao nasumice.

Sljedećeg trena osjetio je udarac kundakom u leđa.

Još dok je padao, osjetio je kako mu zrak izlazi iz pluća.

“Gotovo je...”

Latif više nije mogao razmišljati. Na obuci pred carskim oficirima bi u takvim situacijama reagovao brzo. Bacio bi se u stranu, izvukao nož i dočekao zamišljenog neprijatelja. I preživio, makar da to ne izvede najbolje. Otrpio bi galamu instruktora i

živ i zdrav se vratio u stroj. Ili, u najgorem slučaju, morao sve ponoviti.

U stvarnoj borbi je gotovo potpuno izgubio svijest. Ležao je potrbuške i samo vidio noge uspravnih vojnika, kao da plešu u ritmu bubnjeva koji su mu tutnjali u glavi. Onda bi neke od tih nogu popustile i ugledao bi lica vojnika na izdisaju. Jedan se zagledao u njega i lijepo je stigao vidjeti kako mu u zjenicama gasne život. Nije imao pojma je li neko od njegovih ili Rus.

“Možda da ostanem ležati? Da se pretvaram da sam i ja mrtav?

Ljudska tijela oko njega su se nastavila stropoštavati. Sve se odvijalo u djeliću sekunde, a kao da je trajalo cijelu vječnost. “Hoće li ovo ikada stati?”

Hoće, već sljedećeg trena. Ugledao je noge vojnika tačno ispred svoje glave. Podigao je pogled. I vidio vrh cijevi uperene prema njemu. I oči ruskog vojnika koji se sprema ubiti.

Stigao je zatvoriti oči. Čuo je i pucanj.

Zgrčen, osjetio je tijelo koje pada preko njegovog. Otvorio je oči. “Jesam li živ?”

Drugo tijelo je palo preko njegovog.

“Latife, diži se! Nemoj da te ja nogama dižem!”

Glas je bio zadihan i poznat. Vaso!

Prevrnuo se na leđa u pokušaju da se izvuče ispod mrtvih neprijateljskih tijela. U djeliću sekunde primijetio je kako neprijatelju pristiže pojačanje iz šume. Istovremeno nije vidio nijednog vojnika svoje regimente, isključujući Vasu koji neće sam još dugo izdržati.

“Ne vrijedi, ovo je kraj!”

Odjeknula je puščana salva. Pa još jedna.

Prvi val ruskog pojačanja je popadao.

“Šta... Kako?”

Oko glava prohujale su noge. Prvi par. Pa još jedan. Onda novi.

Ugledao je leđa vojnika Druge bošnjačke regimente kako jurišaju na Ruse. Spas!

Kasnije će saznati da je glavnina snaga njegove regimente, nakon prvog šoka, odgovorila otprilike poput Vase ovdje u šumi: hrabro, žestoko i bez milosti. A, onda

krenula u ispomoć udarnoj postavi. I stigla na vrijeme. Barem za njega i Vasu.

“Izvukli smo se, mali!”, čuo je Vasine riječi.

Taj dan Druga bošnjačka regimenta je vratila sve izgubljene rovove, a Rusi više nisu mogli dovlačiti pojačanja jer su ih Turci žestoko napali na nekom drugom frontu. Austrougarski oficiri su Vasi Hajduku na posebnoj svečanosti dodijelili odlikovanje za ispoljenu hrabrost i požrtvovanje. Latif je smatrao da je i to malo. Vaso mu je spasio život.

Obojica su dobili nagradno odsustvo, na kojem je Latifova supruga zatrudnjela.

* * *

Sumrak se počeo uvlačiti u rovove, kojima je bilo izbrazdano gorje negdje uz italijansku granicu. Puhao je planinski vjetar, tjerajući zimu u kosti. Svejedno, Latif Pruščak se znojio. Cijeli dan je presjedio na panju, ispraćajući jedinice koje su kretale u pješadijske napade na Italijane, a potom dočekujući preživjele kako se oborenih glava vraćaju nakon neuspjeha. Ranjenike nije mogao prebrojati.

“Prika, najebali smo”, govorio je Vaso, izvirujući preko rova.

Već danima neprijateljsku liniju nikako nisu mogli probiti.

Posljednji su u napad kretali elitni tirolski carski strijelci, i to skupa sa nekom čuvenom dalmatinskom regimentom. Latif nije imao želju vidjeti šta se dešava. Nije ga interesovao novi pokolj.

Odjekivale su nove eksplozije, mitraljeske i puščane salve. Kada je sve utihnulo, austrougarske jedinice su se počele vraćati u rovove nakon novog neuspjeha, plaćenog stotinama mrtvih i ranjenih. Vidio je tada lica puna užasa, patnje i umora, krvave uniforme i nezadovoljne komandante koji nervozno krstare rovovima. To je moglo značiti samo jedno.

“Sljedeći smo mi na redu. Moj prika, jebaće nas svi redom. Prvo naši komandanti što će naredit juriš, a onda talijanski vojnici. Ne znaš ko je gori”, govorio je Vaso, okrećući se za ranjenicima.

Latif je pogledao put neba. Navlačio se mrak i malo mu je laknulo. Ipak će biti mirni, barem do jutra. Moći će mirno leći i još jednom premotati slike sina u svom naručju. To je bila jedina utjeha. I briga!

Ranije, sve je bilo drugačije. Naravno, nije želio da pogine, ali nije ni drhtao

nad svojim životom. Nije se baš pretjerano bojao, što je Vaso pripisivao mladosti. Upozorenja da se čuva nisu imala prevelikog odjeka u Latifovom mozgu, dok mu nije zatrudnjela žena. Čak i tada su mu osjećaji bili pomiješani. Razmišljao je o tome da će uskoro postati otac, mislio na nerođeno dijete, ali sve to stavljao u stranu kada se sprema za bitku.

Sada...

Utroba mu je bez prestanka drhtala i prvi put osjetio je istinski strah. I prije bi se želudac znao okrenuti uoči bitke, ali je bilo nekako drugačije. Čuo je da je i kod drugih ista stvar. Vaso mu je rekao da je to normalno.

“Šta je s tobom?”

“Ja svakako nisam normalan. Kriv je onaj Nikolai što je mor’o bježat iz Rusije!”

Uto se navukao mrak i na cijelom frontu je prestala paljba. Tišinu je remetio samo vjetar sa planinskih vrhova, te uskoro i Vasino hrkanje.

Rani sabah je za Latifa od ranog djetinjstva imao posebno mjesto. Kao da ga neko u snu nježno rukom dodirne po ramenu, otvorio bi oči i pridigao se, bez napora ili želje da ostane u krevetu. U Pruscu bi redovno poslije nekoliko minuta čuo ezan sa džamije, u koju bi krenuo zajedno sa ocem, noseći u grudima posebne treptaje radosti.

I ovdje, u zemunici, Latif je osjetio kao da ga je neko blago dotakao po ramenu. Pomoć da shvati gdje se nalazi, došla je od Vasinog hrkanja. Gotovo da se nasmiješio.

Tada se oglasio ezan.

Neko od pobožnih vojnika, kao i svakoga jutra, ma o kojem se frontu radilo, pozivao je na molitvu, ali nakon ove će uslijediti naredba visoke komande da Druga bošnjačka regimenta mora probiti neprijateljske linije.

“To mogu samo oni”, izgovorio je jedan od carskih oficira Beču, posjednutih u blistavim uniformama oko masivnog, starinskog i izrezbarenog stola, za kojim se kovala taktika.

Naredba je brzo prenijeta savršenim lancem komande do najniže tačke - običnih vojnika odjenutih u blatnjave uniforme, umrljane vlastitom i tuđom krvlju. Oni nisu imali ni najjednostavniji sto u zemunicama da se poredaju oko njega, već su jeli iz ruku.

“Napasti u samo svanuće. Probiti bez obzira na žrtve”, naredili su generali.

Prvi udar je bio totalna propast.

Nakon naredbe za masivni frontalni napad, Druga bošnjačka regimenta je pretrpjela strahovite gubitke, a da nije uspjela prići ni nadomak italijanskih rovova. Mitraljesci su ih sa uzvisina imali kao na dlanu i kosili su bez prestanka. Vaso Hajduk je držao Latifa iza sebe, pa iako su im desetine metaka fijuknule uz sama tijela, vratili su se nepovrijeđeni.

Oficiri su galamili i mlatarali rukama, a bolničara nije bilo ni približno dovoljno da pomognu ranjenicima što su se uspjeli sami ili na rukama saboraca, dovući na početni položaj. Jauci su odjekivali duž rovova, u koje se uvukao zadah smrti. Satima poslije, vojnici su umirali u teškim ranama, mnogi na rukama bolničara i saboraca. Još teže je bilo slušati one što se nisu mogli vratiti i koji su dozivali da im se pomogne, što je bilo nemoguće jer italijanski strijelci nisu dozvoljavali izvlačenje. Jezivi glasovi ranjenika, ostavljenih između borbenih linija, parali su gorje i duše. Naposljetku su glasovi postali sve rjeđi i tiši, dok konačno nisu sasvim zamrli.

U podne je naređen novi udar.

Dovučena je odmorna postava regimente, koja nije učestvovala u jutarnjem napadu, pa su Latif i Vaso bili pošteđeni uzaludnog izlaska na brisani prostor i juriša prema obroncima koje su italijanski komandanti pretvorili u nesavladivu utvrdu koju austrougarska artiljerija nije nikako mogla načeti niti oslabiti. Ispred su Italijani posjekli drveće kako bi njihovi neprijatelji morali napadati brisanim prostorom. Uz to su ostatke posječenih debala zašiljili prema vrhu, pa su mnogi austrougarski vojnici okončali nabijeni na tim smrtonosnim zamkama.

“Prika, ništa ovo ne valja. Pobiće ih ko zečeve”, govorio je Vaso, ispraćajući vojnike koji su izlijetali iz rovova, da bi ubrzo bili prosto košeni rafalima.

Napad je bio kraći od prvog. Žrtve su bile još gore. Poslije dva napada, prema prvim proračunima, Druga bošnjačka regimenta ostala je bez 500 vojnika, od čega je polovina bilo mrtvih, a od ostalih se nije moglo prognozirati koliko ih može preživjeti.

Latif je isprva skretao pogled sa krvavih lica i tijela bez ruku ili nogu. Imao je osjećaj da je zaglušio od silne pucnjave i jaukanja ranjenih. Utroba mu se okretala, znoj slijevao niz lice i prizor pred njim je mogao lako čovjeka izbezumiti.

Onda se smirio. Pred oči mu je izbio sin kako se smiješi.

“Moj Mujaga... Oči svoga babe!”

Imao je osjećaj da je ponovo na željezničkoj stanici Donjeg Vakufa. Glasovi ranjenika u njegovoj glavi polako su postajali žamor ljudi koji se iskrcavaju iz voza. Pred očima mu je bio Mujaga kako spava. Ukazala se, potom, mirisna posteljina njegove kuće u Pruscu, jabuka zrela za branje, a da ne ustaješ sa klupe za kojom čitaš priče o drevnim ratnicima, pa česma u avliji za kojom Nura pere sude, Ajvaz Dedina stijena kroz koju neumorno trči...

Tada je ponovo izbila slika nasmiješenog Mujage.

“Volim te, sine, ovdje će biti šta je suđeno!”

Nije bio svjestan, ali je postao jedini vojnik u rovu koji se nasmiješio, što nije promaklo Vasi.

“Prika, jesi li dobro?”

Latif ga nije mogao čuti.

“Prika...”

Bez odgovora.

“Latife, čuvaj pamet!”, proderao se Vaso.

Tek tada ga je Latif primijetio. Puna dva i po sata bio je potpuno nesvjestan da se nalazi na krvavom ratištu. Još nekoliko minuta bilo mu je potrebno da se dodatno pribere.

Uslijedila su još dva bezuspješna napada, koja su mimoišla Latifa i Vasu. Naredni nije. Bilo je pet sati poslijepodne kada su njih dvojica, sa sakupljenim ostacima gotovo uništene regimente, trebala izaći na brisani prostor, pretrpan leševima.

“Prika, opet smo mi na redu”, kazao je Vaso. “Budi iza mene, pa... jebi ga, vidjećemo!”

Latif je pogledao u nebo. Gomilali su se crni oblaci.

“Još ćemo i pokisnut”, kazao je smrknuto Vaso.

Nije tada slutio da će im nevrijeme što se spremalo postati najbolji saveznik.

Počelo je loše. Prvi red regimentinih napadača bio je pokošen rafalima, a meci što su fijukali primorali su ostale da popadaju po zemlji. Jedini zakloni bila su tijela ranijih stradalnika. Latif se bacio na zemlju. Brzo je dopuzao do jednog skvrčenog tijela, zarivajući glavu iza njega. Bio je siguran da je nekoliko zrna pogodilo upravo taj ljudski štit. I vjerovatno ga spasilo.

“Jadnik! Mrtav me spasio. Svaka mu čast. Užas! O čemu razmišljam...”

Lice poginulog bilo je okrenuto prema Latifu i odmah je prepoznao Mustafu Delića, jednog od starijih u jedinici. Ako se dobro sjećao njihovih razgovora, Mustafa je imao 38 godina i bio je imućan trgovac iz Travnika. Navodno je u početku potplaćivao da ga ne mobilišu, ali je naposljetku pokupljen, jer je valjalo popuniti prorijeđene redove, te ga ni bogatstvo nije moglo spasiti.

Latif je zurio u Mustafine otvorene i beživotne oči. Jednim pokretom ruke, pazeći da se ne izloži italijanskoj vatri, sklopio mu je kapke. Valjda neće i njegove neko tako zaklopiti.

“A, kako je krenulo...”

Italijanska paljba je malo utihnula.

Vojnici regimente su pokušali opet.

Ubrzo su opet bili prikovani za tlo, u paničnom traženju bilo kakvog zaklona. Latif je sada ležao skriven iza beživotnog tijela Mevludina Sorte. Vršnjaka. Oči su mu bile zatvorene, ali su usta bila otvorena, dajući licu izraz iznenađenja.

“Nije očekivao da bude pogođen? I umre? Čovječe...”

Vaso je puzao dalje. Latif je znao da ga mora slijediti. Samo tako ima šanse da preživi. Vaso ga neće ostaviti ni ako bude ranjen. Rizikovaće život da Latifa izvuče natrag. Makar i mrtvog! Da ne ostane ležati poput ovih jadnika, na ovom... polju smrti.

Ali, šta ako bude obrnuto? Sta ako Vasu rane?

“Kako ću ja postupit? Hoću li ga izvlačiti? Pod kišom metaka?”

Latif je mahinalno otresao glavom.

“Ne... Vaso ne može poginuti! Svi drugi mogu, ali ta grdosija - ne!”

Odnekuda iza je odjeknula naredba da se regimenta pridigne i udari na neprijatelja. Zar opet? Zar ne vide? Stotine mrtvih. Ranjenih. Zar ne čuju pucnjavu? Kako mogu? Zar je toliko važno osvojiti tu planinu? Važnije od silnih ljudskih života...

Vojnici su poslušno napustili zaklone. Mrtvace. Iako su bili svjesni da će im se koji sekund kasnije pridružiti. Učinio je to i Latif. Potrčao je ravno, za Vašom. Onda je zapeo i pao. Iznad su zloslutno fijuknuli meci. “Čovječe...”

Sapleo se o mrtvaca i tako se spasio. Sigurno bi bio pogođen. Ali, to ga

vjerovatno čeka na nekom idućem koraku. Možda prvom. Ili nešto kasnije.

“Nemamo šanse”, zujalo je u Latifovoj glavi skupa sa mecima oko nje. “Pobiće nas... umrijećemo... svi...”

Mogao je vidjeti samo ljude kako pogođeni padaju. Neki su se pokušali trkom vratiti prema rovovima regimente. Meci su ih pogađali po leđima. Mogao je vidjeti kako pogađaju i one zaklonjene iza tijela stradalih. Italijani su sigurno mitraljeze podigli na neku isturenu uzvisinu, odakle su još bolje nišanili. Preživjeli vojnici Druge bošnjačke regimente više nisu mogli računati ni na kakav zaklon.

Latif je čekao svoj red da bude pogođen kada je počela oluja.

Prve krupne kapi kiše Latif je osjetio na rukama, kojima je stezao pušku, zgrčen i u iščekivanju da mu se u tijelo zarije metak. Sljedećeg trenutka na bojište se obrušio strahovit pljusak, nošen olujnim vjetrom, a udarci kapi po licu su zadavali bol. Sijevale su munje, odjekivali gromovi i toliko se zacrnilo da se moglo pomisliti da je mrak, iako je bio tek 20-ak minuta u borbi, ako se to može uopšte tako nazvati. Činilo mu se da je izložen smrti cijelu vječnost.

Kiša je stvorila gustu zavjesu, kroz koju se ništa nije vidjelo. Čak ni italijanski položaji. Latif nikada nije doživio takvu oluju.

Stala je i pucnjava.

“Šansa za bijeg?”

Osvrnuo se nazad spreman da počne puzati. Tada je čuo glas.

“Latife... Latife... Jesi l’ živ, jebem ti!”

“Vaso!”

“Latife... jesi l’ čitav?”

“Jesam... Ti?”

“Dobro je!”

Novi snažni udar groma i kiše nošene vjetrom. “Latife...”

“Vaso, dopuži ovamo! Bježimo dok možemo”, pokušavao je, ipak, prigušiti ton da ne oda položaj, a da ga saborac čuje.

“Ne seri, mali... Dovuci dupe do mene!” Šta? Pa, to je u pravcu Italijana. Staće kiša! Prije ili kasnije. Tako će im postati još bolje mete. “Vaso, jes’ lud?”

“Ne seri mali! Dolazi!”

Šta čovjek da uradi u takvoj situaciji? Ne posluša i zaputi se nazad? Šansa da stigne u svoje rovove je bila realna. Maloprije apsolutno nije postojala? Da, to je jedini logičan put.

Osvrnuo se prema početnom položaju.

Ako se vrati...

Opet mu je pred očima bila slika sina. Ako se vrati...

“Vidjeću svoj Mujagu! Sve drugo je nevažno.” Gotovo da se spremio krenuti. Ako se vrati...

“Kako ću kasnije Vasi pogledat u oči?”

Misli su strelovito jurile.

“A, možda će Vaso poginuti!”

Tako se neće morati ni sučeliti sa njim!”

“Dragi Bože...”

Htio je sam sebe izgrditi zbog tih misli. “Nisam normalan. Priželjkujem smrt čovjeka koji me spasio!” Još jednom je pogledao ka rovovima svoje regimente i dubuko uzdahnuo.

“E moj sine, valjda ni nećeš morati u neki rat”, stigao je pomisliti prije nego je počeo puzati prema Vasi.

Ono što će se desiti narednih pola sata ostavilo je duboki trag u historiji i ratu, ali najviše narednim generacijama porodice Pruščak.

Latif je Vasu zatekao kako, ležeći, nešto šapuće nekolicini vojnika Druge bošnjačke regimente, sposobnih za nastavak borbe, koji su se, potom brzo raštrkali, zaštićeni zavjesom kiše i mraka.

Vaso ih je slao da sazovu ostale neokrznute, a jednog je poslao nazad ka rovovima da pozove sve u odsudnu borbu.

“Jebem ti, neka i kuhara natjeraju da krene ‘vamo!”

Plan je bio posve jednostavan.

“Italijani nas ne očekuju. Uvjereni su da se sada svi povlačimo, dok još možemo. Moramo udarit dok su opušteniji!”

“Vaso, to je ludost”, uspio je izgovoriti Latif.

“Ne seri, mali, ako se vratimo, sutra će nas opet poslat u napad. Tako ništa nećeš dobit. Vidiš da su ovi kreteni iz Beča naumili da ovo osvoje i tjeraće nas u napade dok god smo živi.”

Latif je ušutio.

Italijani su povremeno otvarali vatru, nasumice, ne bi li pogodili nekoga u povlačenju.

Prolom oblaka nije jenjavao. Puhnuo je još jači vjetar, kada je Latif primijetio vojnike regimente kako se primiču puzući. Gromovi su skrivali bilo kakav zvuk.

Latif nije bio u situaciji prebrojati, ali je vjerovao da naprijed puže oko 30-40 ljudi. Možda i više.

“Idemo”, naredio je Vaso i poveo jedinicu.

Italijanski rovovi nisu bili dalje od 100-tinjak metara i još se nisu vidjeli. Jedva se moglo nazrijeti da su na nekakvom brdu, što malo dalje prerasta u planinu.

Puzali su polako, pazeći da se ne odaju bilo kakvim zvukom, makar to bilo nemoguće usljed konstantne grmljavine. Kretali su se poput ranjenih zvijeri. A, one su tada spremne na sve.

“Nećemo imati puno prilike da pucamo. Neka vam puške budu poput buzdovana. Udarajte kundacima”, šaptao je Vaso, ne prekidajući kretanje.

Uspjeli su preći pola puta.

Latif je zarivao dlanove u blato pod sobom i nekoliko puta se ogrebao o posječeno drveće. Više nije bilo tijela poginulih iz regimente. Dovde nijedan nije uspio doći.

Još 40 metara.

Italijanski položaji su se počeli ukazivati kroz kišnu zavjesu.

“Šta radim ovdje?”, stigao je pomisliti Latif. “Kakav je ovo svijet? U kojem moramo ubijati jedni druge. Zbog čega? Za koga? Zar nismo mogli svi sada biti svojim kućama. Igrati se sa svojom djecom?”

Pomislio je na Mujagu, kada je Vaso rukom pokazao da stanu. “Šta sad?”, opet je pomislio Latif.

Osvrnuo se oko sebe. Morao se dobro napregnuti da vidi polegnute saborce. Sreća, pomislio je, boja uniformi savršeno se stapa sa tlom.

“Još nas ne vide!”

Sljedećeg trenutka Latif je ostao zaprepašten, nesvjestan da se tako osjećaju i Italijani na koje će za koji trenutak jurnuti.

Jedan od vojnika Regimente se potpuno uspravio i glasno počeo učiti ezan. Jedna ruka mu je bila na uhu i, očito, nije se obazirao hoće li se naći na nišanu. Kasnije, kada Druga bošnjačka regimenta bude povučena sa ovog ratišta, drugi austrougarski vojnici su naučili i oglašavali ezan kako bi neprijatelj mislio da ispred sebe ima Drugu bošnjačku regimentu, vrijednu strahopoštovanja.

Sada...

Prizor je bio potpuno nestvaran. Utihnula je i grmljavina.

Latifu nikada neće biti jasno kako je to nekome palo na pamet, kao ni to zašto se odmah nije oglasila nijedna italijanska puška ili mitraljez. Savršena tišina i glas koji kao da dolazi iz oblaka. Sve dok ezan nije završen.

Sijevnule su munje, ponovo je zagrmjelo!

Tada je Vaso naredio juriš!

Šta sve čovjeku može pasti na pamet dok pretrčava 30 metara brisanog prostora, čiji je svaki pedalj pokriven vatrom? Puno toga. Neko premota cijeli život. Sjeti se, recimo, teškog pada sa stijene ili drveta, pa rane na leđima, rukama i nogama danima zacjeljuju, ali su opet lakše od onih što ih nanese puščano zrno. Ili žičana ograda kroz koju se upravo probijaju, ne osvrćući se na brazgotine što nastaju po uniformi i vlastitoj koži. Ili se, ipak, čovjek sjeti najljepših stvari u životu. Naprimjer - sina.

Latif je vidio Mujagin osmijeh koji ga ispraća u ovu bitku.

Sljedećeg trenutka je uskakao u italijanski rov.

Neprijatelj je bio iznenađen. Sleđen. Užasnut.

“Otkud sad ovo?”, morali su pomisliti mnogi, “zar ih nismo sve uništili”?

Jesu gotovo sve. Ostatak je predvodio Vaso, koji je bio potpuno u pravu. Da samo ovako mogu iznenaditi Italijane. I dobiti šansu za pobjedu. Tek je počinjala bitka, do sada je bio masakr.

Latif je uspio ispaliti tri metka, od kojih je jedan pogodio metu. Poslije više nije bilo prostora jer su Italijani bili bliže od dužine cijevi.

“Koristite puške kao buzdovan. Udarajte kundacima”, sjetio se Vasinih riječi.

Vitlao je kundakom kroz zrak, pogađajući lica, leđa, ruke sa prijeteće podignutim noževima...

Ljudi su padali u blatnjave rovove, a drugi su gazili po njima u žestokoj borbi. Dok im se neko od njih ne pridruži dolje u kalužu. Onima što su još bili uspravni, niz lica su se slijevale kapi kiše, neodoljivo podsjećajući na suze.

Da čovjeku neko kaže da neprestano zamahuje, onako bez razloga, ruke bi ga zaboljele vrlo brzo. Nakon izvjesnog vremena, ne odveć dugačkog, srce bi brzo tuklo, zadisao bi se i naposljetku odustao sav u znoju. Čak i ako radi neki koristan posao, poput obaranja debala za zimu i njihovog cijepanja kasnije u avliji. Ali, i tada bi posegao za vodom da nadoknadi tečnost, a onda odmarao ruke, prije novih zamaha sjekirom.

Sada...

Zamah za zamahom. Nije bilo odustajanja. Jer, sekunda predaha značila je da će te pogoditi protivnički kundak ili će ti se u tijelo zariti oštrica noža.

Umor, bolovi u rukama i žeđ nisu smjeli pasti na pamet.

Novi italijanski vojnici su iskakali iz zemunica i popunjavali prorijeđene redove, pa se Latifu učini da ih ima bezbroj. Za razliku od Druge bošnjačke regimente, koja još nije dobijala bilo kakvu ispomoć.

“Previše ih je. Došli smo dovde, ali, ipak, nemamo šanse...”

Bitku je preokrenula nekolicina Italijana, koja je izgubila hrabrost. Hitro su iskočili iz rovova i počeli bježati prema dubini svoje teritorije.

Bio je to ključni momenat. Koji poljulja one što bi se i dalje borili. Dovoljno je da čovjek, čak i vrlo odvažan, ugleda tek samo jednog saborca kako bježi i da mu to uruši samopouzdanje.

“Kad on bježi, šta ja radim ovdje”, moralo bi proći mislima onih što bi istrajavali u borbi.

Iako su imali nadmoć u ljudstvu, italijanski redovi su se poljuljali i ubrzo su jedni za drugima počinjali bježati.

“Konačno!”, pomislio je Latif.

Italijanski vojnik ispred njega stajao je kao ukopan. Zurio je u Latifa, u nedoumici. Morao je pomisliti kako ostaje sam i da nema smisla dalje se boriti. Čak i ako savlada jednog, pa i dvojicu, naposljetku će sigurno biti ubijen. A ako pokuša

pobjeći, daje otvorenu mogućnost da dobije udarac s leđa dok se vere uz rov, što nije moguće učiniti brzo. Pogotovo po kiši, kada je sve mokro i blatnjavo.

Latif mu je glavom pokazao da bježi. Iako je izraz lica italijanskog vojnika, maloprije spremnog da ubija, ostao isti, Latif je u njegovim očima prepoznao iskrenu zahvalnost.

Mogao je odahnuti. I odmoriti ruke. I ustima hvatati kapi kiše, jer je imao osjećaj da nema snage podignuti čuturicu sa vodom.

Tada se ponovo oglasio Vaso.

“Ljudi, idemo dalje dok se ne srede. Sad su načeti. Ne smijemo stat!”

Zar opet? Zar nije dovoljno. I previše... “Moramo doći do vrha. Ne smiju na nas nišanit sa visine”, derao se Vaso.

Latif je uspio vidjeti ljude kako poslušno iskaču, uzdahnuti duboko, pomisliti na Mujagu i krenuti...

Trk je bio brz, a puška je ponovo imala svoju pravu namjenu. Nije više služila kao buzdovan, već je bljuvala vatru pred kojom su italijanski vojnici padali i bježali. Druga bošnjačka regimenta im nije davala vremena da se konsoliduju i uzvrate. Bili su u strahu i rasulu.

Regimenta je, prije svega zahvaljujući Vasi, dobila i ovu bitku. Ali je Vaso napravio jednu grešku. Nije čekao pojačanje, već je sav obuzet pobjedom, jurio dalje, što su ostali teško mogli pratiti. Latif ga je jedva sustizao.

Vaso je naposljetku, bez zaštite sa bokova, uletio gotovo u okruženje italijanskih vojnika, nesvjestan da se primakao štabu italijanske armije na tom dijelu ratišta. Kada je ga je zasula vatra, bilo je kasno. Brzo se bacio na tlo, tek primjećujući drvene kolibe štaba, dobro zaštićene od bilo kakve artiljerijske vatre austrougarske vojske. Vidio je i italijanske vojnike kako sa svih strana jure prema njemu. Sigurno su im naređenje da ga ubiju izdali oficiri, praveći tako sebi odstupnicu za bijeg.

Kada se Vaso osvrnuo nazad, mogao je vidjeti samo Latifa.

U ratu nikada nije lako donijeti neku odluku. Doduše, onima što iz svježe okrečenih štabova, duboko u pozadini, naređuju napade, nije problem kada im podređeni nakon bitke govore o gubicima. Za njih su to tek podaci na papirima, često samo brojke bez imena.

Onima što komande prenose iz rovova, također je lako. Oni vide neke mrtve, ali

njih neće dokačiti, makar žalili poginule.

Najteže je vojnicima. Oslobođeni su mudrovanja o tome kojim pravcem napasti i sa kolikim snagama, te šta je strateški važno zauzeti, a šta ne smije biti izgubljeno u napadima neprijatelja. No, i oni su često u prilici donositi odluke koje često znače izbor između života i smrti. A, Latif se upravo našao u takvoj poziciji.

Stajao je iza drveta i gledao Vasu nekih 40 metara ispred kako puca na italijanske vojnike koji ga okružuju. Na gotovo identičnoj udaljenosti kao Vaso ali na drugu stranu, vidio je ostale vojnike svoje regimente, potpuno iscrpljene i bez snage da idu dalje. Neki su držali rane, drugi povraćali.

Pokušavao ih je dozvati.

Grmljavina je bila jača. Ili neće da se odazovu. Suština je ista.

Ostaje sam u borbi sa sobom, šta da uradi. Ako je imalo pametan, vratiće se. Tada ostaje živ, barem do naredne borbe. Ako želi pomoći Vasi, to mora učiniti što prije! Ali, tada su šanse da preživi puno manje. U ovom slučaju gotovo nikakve. Vaso je, evo, gotovo u okruženju.

Opet je pomislio na Mujagu.

“Moj sine... oči svoga babe!”

Niz Latifovo tijelo jurnuo je novi val znoja od muke koju nije očekivao. Sekunde su bile poput vječnosti. Činilo mu se da razmišlja duže nego što je mahao kundakom kada su maloprije upali u rovove, sada ostajući daleko nazad.

Apsolutno nije bio svjestan da je tog trenutka prestala kiša.

Kada je vratio pogled na Vasu, vidio ga je kako se poget, pokušava vratiti. I kako tetura lijevo-desno da ne bude makar statična meta. Da oteža neprijateljskim strijelcima. Vidio je i kako ga pogađa metak, bio je siguran, u nogu. I kako Vaso pada.

“Moj sine... oči moje... oprosti mi... valjda ti nećeš morati u neki rat!”

Potrčao je nizbrdo prema Vasi, ispaljujući metke. Ispratio ga je sinov osmijeh sa stanice u Donjem Vakufu. Te noći jedna prilika, sva krvava, na rukama saboraca, prebačena je prema položajima Druge bošnjačke regimente.

# DRUGO POGLAVLJE

Ljudskoj koloni nije se mogao nazrijeti kraj. Protezala se kilometrima kroz Sloveniju, gore prema Austriji, gdje su bile američke i britanske trupe tog maja 1945. godine.

Njemačka je kapitulirala i stotine hiljada ljudi iz Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koji su na bilo koji način imali kontakt sa Nijemcima, bježale su pred jugoslavenskim partizanima. Pred komunistima.

U koloni su bile ustaše i domobrani, mnogi sa svojim porodicama, ali i civili koji su, recimo, radili u pozorištu, kafanama ili na bilo kojem drugom mjestu gdje su navraćali njemački vojnici. Kružile su priče kako drugi građani, da bi se dodvorili komunistima, upiru prst u svakoga ko je makar samo prošao pored njemačkog vojnika. Samo na osnovu toga partizani su ih strijeljali kao saradnike okupatora. Kolale su glasine o masovnim likvidacijama.

Niko nije pozivao na pokret ili pauzu. Svi su gledali samo sebe i svoje najbliže, pa se kolona često cijepala na više dijelova, koji bi nekada krenuli različitim stazama. Jednom su tako naletjeli jedni na druge i pripucali. Palo je nekoliko mrtvih dok nisu shvatili. Panika je očito činila svoje.

U svakom slučaju, kolona je svakim novim mjestom kroz koje prođe, postajala sve duža. U njoj je bilo zločinaca što su u logore trpali Jevreje i protivnike Trećeg rajha, krvoločnih koljača koji su sada bježali da ih ko ne prepozna.

Skupa sa njima koračali su obični vojnici, prisilno mobilisani da ratuju za NDH i nacističku Njemačku. Bilo je i onih koji se čitav rat nisu uopšte približili nikakvom vojniku, ali su stupili u kolonu jer su tako radili svi njihovi susjedi, pa nisu smjeli ostati sami.

I oni nevini su se plašili osvete. Lica su im bila otromboljena, oči gotovo upale u duplje, podaprte naglašenim podočnjacima. Na licima žena, i starih i mladih, svako malo vidjeli su se tragovi suza i očaja. Kolonom se pronosio glas da su ministri i visoki oficiri odavno pobjegli avionima ili automobilima. Sada su motorna vozila

bila rijetkost i tek bi ponekad uz zvuke sirene da se pješaci razmaknu, probrundao poneki kamion pune vojske, a u kabinama su se mogle nazrijeti uniforme preostalih, vjerovatno nižih oficira. Obična vojska je bila izmiješana među civilima i rijetko je ko pričao, tako da se uglavnom čulo rzanje izmorenih i žednih konja koji su vukli svu imovinu ljudi u bijegu. No, takvi su bili rijetki i većina je u zavežljajima nosila samo najosnovnije stvari.

Mujaga Pruščak nije nosio ništa, ako se izuzme čuturica vode za kojom je svako malo posegao. Civilna odjeća bila mu je sva prašnjava, a golemom ali nježnom rukom brisao je znoj sa visokog čela, kojeg su naglašavali zalisci, te crna kosa počešljana unazad i gotovo zalizana. Strogo lice mu je bilo opaljeno suncem i vjetrom, pa je poprimilo dodatno tamnu nijansu. Obrazi su bili mršavi, sada zarasli u trodnevnu bradu, a oči tamnosmeđe i naglašeno krupne. Da se neko u tom trenu zagledao u njih, vidio bi sliku Mujaginog rodnog Prusca, porodice, malene kuće, avlije i škole u Donjem Vakufu gdje je radio sve do rata.

“Šta ja radim ovdje”, kolalo mu je mislima. Bio je učitelj koji je govori tri strana jezika: arapski, engleski i njemački, što je za seljane bila velika tajna. Gdje je uspio naučiti? Kako? Pa, čitav život je proveo u selu i okolini. Baš kao i oni, koji su najvećim dijelom ostali nepismeni. Otuda su među sobom govorili kako se Mujaga rodio sa znanjem arapskog, dok za dva preostala jezika baš i nisu imali dovoljno mašte, osim jedne pretpostavke da je neko iz njegove porodice možda Englez ili Nijemac, koji je davno došao u Prusac i promijenio ime. Naravno, stariji žitelji su ismijali tu mogućnost, jer bi im očevi ili djedovi takvo nešto sigurno barem jednom spomenuli.

Istina je bila da je Mujagu arapski jezik naučio Ahmed, djed sa očeve strane, koji se jedno vrijeme školovao u Istanbulu, i koji mu je prenio ljubav za knjigama. Još tamo, negdje od pete Mujagine godine.

Dječak je uz brižljivog djeda brzo napredovao u učenju. Njegovi vršnjaci su bili drugačiji. Ili nisu išli u školu, što je bilo najčešće, ili su je pohađali tek koju godinu, kako bi samo naučili čitati i pisati. Onda bi jurili kućama, gdje su ih dočekivali teški poslovi: obrađivanje oranica, popravljanje kuća, čuvanje stoke, nošenje vode i drva...

Mujaga ništa od toga nije radio kao mali, iako je živio bez oca koji se nije vratio iz austrougarske vojske. Majka je više puta tokom i nakon rata išla da se raspita kod vlasti o muževoj sudbini. Neki čovjek zabrinutog izraza lica je sporo i dugo listao neku knjigu pred njom, pogledajući je svaki čas. Mogao je vidjeti samo zar preko lica, ali je znao šta je ispod. Žensko lice koje još gaji neku nadu za povratak muža iz neke bolnice gdje je ostao dugo na liječenju nakon rata.

“Idite kući i dođite sutra, moram još nešto da provjerim! “

Sutra...

“Ponesite ovo kući, to je vojna penzija i dobijaćete je svaki mjesec. Biće dovoljno da preživite”, kazao je Mujaginoj majci dobroćudni službenik.

Majka je gledala u kovertu sa novcem u svom naručju, tražeći snagu da ustane. Oči su joj zamaglile, a srce tuklo kao ludo.

“Gotovo je. Nikada mu neće naći mezar”, proletjelo joj je mislima.

Iz očiju su nestale suze kada se pred njima ukazao sin. Mujaga. Mora ga podići. Bez Latifa.

Kada je Mujaga počeo spoznavati, duboko mu se usjeklo u pamet da mu je otac poginuo u ratu, negdje na frontu prema Italiji. Nikada ga nije vidio, nikada neće znati kako je izgledao. Velikim dijelom, i to je bio razlog za bijeg među knjige. U neke druge živote, gdje su svi na okupu. Doduše, i u mnogim knjigama dešavaju se tragedije. Ali, ne odmah. Već kasnije, nekada i mnogo kasnije. Tako da djeca imaju vremena sjediti ocu u krilu. I osjetiti njegovu ruku na kosi. I sigurnost.

“Blago njima”, često bi pomislio Mujaga. Ali, nikada izgovorio naglas. Ni pred Ahmedom. Koji ga je gledao, kao da mu čita misli. I počesto govorio:

“Brigo moja, ko zna šta i tebe čeka ovdje, gdje... tako... život nije lahak...”

Ahmed je, ipak, pokušavao svom unuku odrastanje učiniti što lakšim. Preuzeo je svu brigu o snahi i Mujagi. Sam je radio sve teške poslove, a svog unuka je usmjerio ka sticanju znanja.

Mujaga je cijeli Kur’an naučio napamet kada mu je bilo 14 godina. Koliko se znalo, bio je najmlađi hafiz do daleko na istok, gdje ga je pretekao samo jedan dječak od 11 godina iz Istanbula.

Dječak je tako imao vremena biti u školi puno prije početka nastave, kako bi utalio žeđ za znanjem. I vraćao se nakon svih. Cesto po mrklom mraku, zbog čega je u početku izazivao podsmijehe priprostih ljudi. Nazivali su ga i ludakom.

On ih nije čuo.

A kada jeste nije se obazirao.

Satima je sjedio u učionici ili ispred nje ako je zaključana, i čitao. Dok kroz njegove ruke nisu prošle sve knjige. Onda mu je učitelj iz okolnih gradova nabavljao nove. Ali, ni to nije bilo dovoljno. Ostale su bile još samo neke na stranim jezicima.

Učitelj je odnekuda pribavio isfucane, ali obimne rječnike i Mujaga je brzo savladao engleski i njemački jezik. Doduše, nije bio siguran u svoje znanje jer ga nije imao s kim provjeriti. Stoga je razgovarao sam sa sobom. Postavljao bi pitanja na engleskom, a odgovarao na njemačkom jeziku. Tada je bio u stanju zamisliti da živi u nekom drugom dijelu svijeta. Igrao se, i tako učio, što je najbolji način da se nešto zapamti.

Mujaga je odrastao uz knjigu i ovladavao znanjem koje će mu kasnije prouzrokovati nevolje.

* * *

Rat je u Prusac došao nezvan. Bilo je kasno proljeće 1941. godine kada je kolona od osam njemačkih vozila: dva džipa i šest kamiona krcatih vojnicima iz 16. pješadijske divizije ušla u selo. Predvodio ju je 29-godišnji poručnik Hans Keler, slikar amater iz Bielefelda, koji je napustio studije za inženjera tehničkih nauka zbog ljubavi prema kistu i platnu, ali nikada nije pokušao upisati akademiju. Doduše, predviđali su mu vojnu karijeru, ali ju je sa gađenjem odbio.

Njegov kapetan Josef Franc - nacista od prvog dana kojeg je mrzio najviše na svijetu jer je bio sadista - spreman da žrtvuje cijelu četu za viši čin, naredio mu je da nađe prevodioca koji zna makar tri riječi njemačkog. Keler je tog trena, vjerovatno identično ostatku svoje jedinice, zavidio trupama što su ušle u velike gradove, pune restorana, kurvi i, naposljetku, prevodilaca, a njih je zapala ova zabit, što je uzrokovalo hiljadu problema, počev od toga što ih niko ništa nije razumio. Što i nije važno kada napadaš neprijatelja, pogotovo onog što uzvraća vatru. Taj jezik su svi razumjeli. Ovako...

Na cijeli Balkan su ušetali gotovo kao turisti, riješili ključne probleme: dobro procijenili snagu odbrane, slomili slabašan otpor, obezbijedili logistiku za svu vojsku, ali... Keler sada nikako nije mogao naći prevodioca. Koja glupost! Obišao je sva sela i prvo je morao izvlačiti prestravljene ljude iz kuća ili podruma, dok mu se za onima razbježalim po kukuruzima i šumama baš i nije išlo. I svi su samo slijegali ramenima, pognutih glava i očiju oborenih ka zemlji.

Ostalo mu je još samo ovo selo i bio je apsolutno uvjeren kako će kapetanu večeras morati na raport neobavljena posla. Što će izazvati salvu uvreda kako je nesposoban i razmažen, ruglo i sramota Trećeg rajha, te da bi neko drugi na njegovom mjestu, u krajnjem, naučio nekog seljaka njemački. Ili sam savladao način

komunikacije ovih domorodaca.

Bezvoljan i razdražen, ušao je Hans Keler u Prusac.

* * *

Pas ispred kuće 26-godišnjeg Mujage Pruščaka, najmlađeg učitelja u historiji Prusca i Donjeg Vakufa, a vjerovatno i šire okoline, lajao je bez prestanka. Njegova žena Mejra sjedila je šćućurena ispod kuhinjskog prozora, osluškujući brundanje kamiona, što joj je izazivalo navale straha koje ne bi mogla kontrolisati da nije Mujage. Gotovo krišom, stalno je pogledala ka verandi na kojoj je njen muž mirno čitao. Za nju nevjerovatno, izgledao je sasvim opušten, gotovo odsutan. Upitala bi ga kako to uspijeva, samo da je smjela. Ovako, djelovao joj je poput strogog učitelja, koji će te odmah izudarati šipkom ako mu se obratiš i prekineš ga. Iako je Mujagin izraz lica bio blag. Iako, koliko je znala, nikada nije udario niti jedno dijete u školi. Možda i zato što su u braku već sedam godina, a još nemaju djece koju su silno željeli.

Zrake sunca što su se lagano probijale kroz končane, bijele zavjese na prozorima, jednostavno su se povukle, bježeći i sa stranica knjige koju je Mujaga čitao. Tek to ga je prenulo i vratilo u stvarnost.

Prvo što je vidio bila je njegova ljepuškasta supruga sa čijeg se lica, obrubljenog plavom maramom, lako, poput stranica vješto napisane knjige, mogao čitati strah. Gledala je pravo u njega, poluotvorenih usta koja su izgovarale molitvu, nesvjesna da je u posve neudobnom, sklupčanom položaju u rubu kuhinje, čiji su zidovi bili ofarbani u prijatnu zelenkastu nijansu.

Prvo što je Mujaga osjetio bio je miris tek pečenog hljeba, na kojeg bi odmah rado namazao maslac koji će se za nekoliko sekundi istopiti, posuo tek malo soli, i začas pojeo.

Prvo što je čuo bilo je snažno lupanje na vrata.

* * *

Hans Keler je iz otvorenog borbenog vozila posmatrao Prusac što se pružao pred njim. Moglo je biti oko dva sata poslijepodne i sunce je najavljivalo dolazak

ljeta kojeg je njemačka vojska dočekivala u pobjedničkom zamahu. Nisu im se mogle suprotstaviti vojske Francuske niti Engleske što su prešle La Manš da pomognu. Nakon Pariza, njegovi sunarodnjaci će sigurno ka Londonu, nakon što ga avijacija dobro izbombarduje. A on...

“Odlično! Dočekaću kraj rata tražeći prevodioca po šumama i kukuruzima!”

Malo je nakrivio glavu i skinuo kapu da obriše znoj sa čela, ustvari cijele glave koju je brijao svakoga jutra, baš kao i lice. Da ga je neko ikada upitao zašto to radi, vjerovatno ne bi znao odgovoriti. Najvjerovatniji razlog, ako je želio biti iskren sa sobom, bio bi taj da je uvijek želio biti drugačiji od ostalih. Upisao je tehničke studije u Minhenu, a jedina uspomena na njih bila je slika sive zgrade, zasuta kišom, koju je uradio jednoga dana kada je trebao biti na predavanjima. Radije je svoje tmurne osjećaje o tom fakultetu objasnio kistom.

Kada su roditelji konačno prihvatili da ne želi biti ono što su mu oni nametali, tražili su da makar upiše likovnu akademiju i tako ozvaniči zanimanje koje ga privlači.

“Ne pada mi na pamet”, rekao je, uzeo kistove, boje i platno i otišao slikati ljude što žure sa pauze u zadimljene kancelarije. Na svojim slikama vjerno je prikazivao njihove oči koje ne nude nimalo radosti. Niti sebi, niti okolini.

Keler je slikao masivne radne stolove i umorne ruke na njima, sa nekim papirima što nikada na njegovom platnu neće dotaći pod, iako su krenuli pasti, zgužvani i umrljani kafom.

Slikao je truhle jabuke u gajbama ispred prodavnica, koje niko neće kupiti, a sa slika se gotovo mogao osjetiti vonj propadanja.

Kada bi zgotovio pet ili šest slika, napuštao bi grad i zapućivao se po okolnim selima, prodajući svoje radove. To je bilo pravo čudo. Seljani su hrlili kupiti bilo kakav pogled na grad, pa bio on turoban, pokisao i istruh’o. Lokalni predstavnici vlasti i njihove žene, gazde hotela, pansiona, vinarija i njihove žene, utrkivali su se ko će kupiti sliku, ali i pridobiti njegovu naklonost. I njegovo tijelo u gostinskoj sobi, trpezariji, podrumu, a ponekad i tamo gdje je radio: po brežuljcima, kraj jezera, ispod jabukovog stabla, u oranici punoj krompira, mrkve i peršuna. Dobijao je i žene i novac.

Često je prodaja znala nalikovati na licitaciju, pa bi Hans Keler neko platno prodao i deset puta skuplje nego što je planirao.

Što je, naravno, bilo sjajno jer je novcem mogao platiti luksuzan smještaj u,

recimo, susjednom mjestu, u kojem bi onda počinjao crtati nove motive: bistre rijeke čiji talasi zapljuskuju kamenje što štrči iznad vode i preko kojeg zna preletjeti poneka riba. Kistom bi vjerno oslikao i štap u rukama dječaka kako peca, posve ozarenog i sretnog, da bi sam pogled na sliku mogao pomoći utučenom i dodatno uljepšati dan već raspoloženom. Slikao je i gole žene što mu nakon vođenja ljubavi poziraju polegnute u poljskom cvijeću ili na rubu litica, sa kojih puca pogled u nedogled. Te su slike, svakako najbolje prodavane kasnije u gradu, a vlasnici nisu imali pojma da se radi o stvarnim likovima i predjelima. On barem nikada nije čuo da je iko prepoznao neku od žena, pogotovo udatih.

Hans Keler nikada u gradu nije napravio svoju izložbu. Slike je isprva prodavao na ulici, a ljudima su se toliko svidjele da su ubrzo počeli praviti rezervacije za njegova platna koja tek treba popuniti bojama i to bez ikakvih zahtjeva šta da bude na njima. Naravno, nije se radilo o vrsnim poznavaocima i ljubiteljima umjetnosti, već običnom svijetu koji je sebi mogao priuštiti prilično jeftinu sliku u vremenu opšte krize u Njemačkoj i čak mogućnošću rata koji se nadvija nad Evropom.

Sam Keler nije bolovao zbog toga niti je maštao da postane poznato ime. Nije bio samoljubiv. Slikarstvo je volio, ali je to prije svega za njega bio izvor pristojne i prilično brze zarade, od koje je mogao i uštedjeti. Slikao je realistički, no njegova djela nisu bila hladna reprodukcija onoga što vidi. Mogla se u njima osjetiti toplina i radost bujanja prirode i života po planinama i selima, te gušenje pretrpanim ulicama, sivim fasadama i oronulim ljudima grada.

Da ga je neko pitao šta bi drugo volio raditi, Keler ne bi imao pojma šta bi odgovorio. Ako bi ga počele hvatati misli o budućnosti, spakovao bi kofere i ponovo napuštao grad, pronašao novo selo i divio se vrhovima visokih planina, vjerno kistom dočaravao njihove snježne omotače koje ne skidaju nikada, s tim što bi žbunje ili veliko stijenje postavio na mjesto očiju, nosa i usta razvučenih u osmijeh, tako da je opet sve odisalo svijetlim bojama i dobrim raspoloženjem.

Poslije bi stao na proplanak i dugo gledao šumu koja tu počinje, a onda slikao drveće i to tako da neodoljivo izgleda da pleše, isprepleteno granama kao zagrljajima i okupano zrakama sunca, bez traga oblačku.

Po selima je slikao veselo, svijetlim bojama i s puno uživanja, jer se tako tog trenutka osjećao.

U vojsku je Hans Keler morao. Mobilisan je kad i čitava država, s tim što je on prije navlačenja uniforme potpuno obrijao glavu, što je valjda bio neki vid protesta i razlikovanja od onih što su s puno zanosa i patriotizma kretali u ratne pohode.

Poslali su ga u oficirsku školu jer je neki pedantni službenik pronašao u knjigama da mu je otac odlikovani junak Prvog svjetskog rata, pa su i od njega očekivali uzoriti nastavak tradicije. Uz to je bio razvijen i plav, što se uklapalo u Hitlerovu predodžbu uzvišene rase.

Međutim, njemački službenici nisu znali da ne dijeli takve poglede na svijet, što je uglavnom zasluga njegova oca.

“Najhitnije je da ostaneš živ”, dobro se sjećao očevih uputstva.

Otac mu je ispričao kako stvari teku u ratovima, barem kada su osvajači u pitanju. Oni drugi se, ipak, htjeli ili ne, moraju braniti, pa koliko u tome uspiju.

Uglavnom, prije nego što sve počne, narod konstantno ratnim parolama zasipaju nadahnuti govornici. Dobro se sjećao očeve poruke da su tim ljudima jezici puno opasniji od bilo kojeg oružja. Jer bude mržnju.

A, Hans Keler nije mrzio. Nije dozvoljavao da mu sa radija zatruju um. Kada bi počinjali dugački propagandni govori, on bi puštao muziku.

No, nije gajio iluzije da je dobar čovjek. Zatekao se nekoliko puta kada su počinjale racije i kada su odveli neke ljude. Jevreje. Prvi put je bio iznenađen. Drugi put mu je bilo žao kada je vidio kako vrište ili pognutih glava, praćeni prijetnjama i psovkama, bespomoćno ulaze u kamione, uključujući žene i djecu. Bio je zahvalan što ne dijeli njihovo porijeklo i sudbinu. Treći i svaki sljedeći put je bio posve hladan. Ako bi se želio pravdati, rekao bi sebi da nije političar koji odlučuje, već samo čovjek od kojeg ništa ne zavisi i koji ništa ne može promijeniti. U stvari, nije bio idealista koji bi založio svoj život i povikao - uzmite mene umjesto njih.

Otac mu je još govorio da se ne junači, da ne trči u prve redove, osim ukoliko mu napadnu rodnu kuću.

“Ne trpaj se u dobrovoljce”, govorio je dalje otac. “Svaki rat jednom završi. S prvim danima mira niko ne zna jesi li bio jurišnik, koji je prvi upadao u neprijateljske rovove, ili pozadinac, recimo kartograf u nekom štabu gdje nemaju pojma kako izgleda bitka, mrtvac, ranjenik... Sve se, sine, zaboravi.”

I držao se tih savjeta. Napredovanje u vojnoj službi, za razliku od njegovog kapetana, nije ga interesovalo.

“Slušaj me dobro: političari koji drže strastvene govore o ratu, junaštvu, domoljublju i ostalim sranjima, nikada u vojsku ne šalju svoju sinove. A, ako to i učine, onda je to samo propagandni trik, jer njihova djeca nikada neće vidjeti fronta. Već guraju u smrt tuđu djecu. Imaju dobar kapacitet pluća za priču. Ali, u njihova

pluća neće niko sasuti rafal. Njihova grla, napregnuta od govora, neće niko prerezati bajonetom. Ne budi budala, zapamti ovo. Jer, jednom, opet će se ratovati”, govorio mu je otac početkom 30-ih.

I zapamtio je. I sjetio se tih riječi svaki put kada bi njegov kapetan Josef Franc koji je žudio za ordenjem i patio zbog upućivanja na Balkan, zapaljivo pričao o slavi i nadi da će biti upućeni na neko ratište. Kakav glupan! Da ga hoće, samog naravno, poslati gdje se gine. Možda na istok. Otac je predviđao da će Njemačka, ipak, zaratiti sa Rusijom. Bez obzira na bilo kakve dogovore. Tamo su ledene zime. Gotovo da je mogao zamisliti kapetanovo blijedo lice sa metkom u glavi, zariveno u snijeg, gdje će istruhnuti kada nastupi proljeće.

Što se njega tiče, mogao je u ovoj balkanskoj divljini, odličnoj za motive njegovih slika, dočekati demobilizaciju. Samo da nade tog prokletog prevodioca.

* * *

Iako nikada to nije doživio, Mujaga Pruščak je znao da je neko na njegova vrata zalupao nogama. I da nema smisla da ne otvori. Mogli su to biti samo vojnici što su ušli u selo, koji bi naposljetku razvalili vrata i ušli. Premda je bilo otključano, kao i obično. Ovdje je zaključavanje oduvijek bilo nepotrebno. Za lopove se nije znalo, a komšiji su uvijek vrata trebala biti otvorena ako zaželi doći na kafu. U stvari, najčešće su mu dolazila djeca, njegovi učenici, da im pomogne savladati gradivo i mimo nastave. Nikada ih nije odbio. Nikada nije zatražio protiv uslugu. Ipak su njihovi roditelji slali po djeci brašno, mlijeko, sir, maslo, kajmak, meso, džem, povrće iz bašte... Dolazili bi da mu poprave krov, ako koji crijep popusti pod snijegom, da mu kreče... Ispočetka se bunio, vraćao darove, ali je naposljetku shvatio da nema izgleda pobijediti. Otuda više nije morao uopšte obrađivati zemlju, u čemu i nije bio stručnjak. Naprotiv. Ipak, njegova supruga nije dozvoljavala da nemaju ništa svojih proizvoda, pa je sama sijala, brinula o stoci, voću... Bila je izuzetno vrijedna.

I sada ju je Mujaga gledao prestravljenu u dnu kuhinje.

“Moja draga Mejra!”

Onda je vratio pogled na otvorenu knjigu, odložio je na visoki sto i konačno ustao sa sećije, zakoračivši prema ulaznim vratima. Kroz red prozora odmah pored, mogle su se nazrijeti neke prilike kako obilaze i zaviruju oko kuće kao da je njihova.

Još jedno snažno lupanje prije nego je otvorio. Prvo što je vidio bile su dugačke

puške uperene u njega. Dvojica vojnika u zelenim uniformama, daleko neuglednijim nego što su ih nosili glavni likovi knjiga koje je čitao, gledali su ga bez riječi. Oči su im bile nemirne i gotovo skrivene u sjeni šljemova.

Jedan ga je vojnik puškom pomaknuo u stranu, a drugi je ušao i brzo obišao kuću, ne posvećujući previše pažnje uzdrhtaloj ženi koja sjedi na podu kuhinje. Kada je shvatio da mu se ženi neće ništa loše desiti, Mujaga je stigao pomisliti kako će ona, sva posvećena čistoći, kasnije iznijeti tepihe i ponjave, te ih detaljno oprati, jer je vojnik ušao u čizmama. Gotovo da se mogao nasmijati svojim mislima.

Pregled kuće je bio kratak i vojnik je brzo izašao vani spuštenog oružja. Bio je to očit znak da nema opasnosti.

Rukom su pokazali Mujagi da krene.

Navukao je jedine cipele što ih je držao na stepenicama verande, ispraćen Mejrinim plačem.

Koračao je ispred vojnika koji su započeli razgovor.

On ih je razumio. Svaku riječ. Konačno, mogao je čuti nekoga kako govori njemački. I shvatiti da je dobro naučio. Doduše, još treba poraditi na ovom njihovom akcentu.

* * *

Hans Keler je stajao na zidu od bijelog kamena ispred džamije u središtu Prusca. Sa zanimanjem je posmatrao bogomolju, čiji se minaret uzdizao visoko, obasjan sunčevim zrakama. Kako li se zove, kada je sagrađena? Ako ne nađu prevodioca, nikada neće saznati. A, bio je ubijeden da niko od ovih seljana nema pojma o Njemačkoj, a kamoli njihovom jeziku.

Pred polazak iz kasarne u Minhenu nešto je naučio o narodu koji ovdje živi. Da su većinom muslimani, da je islam na ove prostore proširila Otomanska imperija, da molitvu obavljaju pet puta dnevno, da se okreću prema istoku, da...

Koliko god da je naučio iz teorije, bilo je premalo naspram onoga što je vidio. I osjetio. Kada je tek kročio u Bosnu i naišao na prvu džamiju, cijela kolona je stala i utihnula da čuje poziv na molitvu. Glas sa tih vitkih kula ugodno mu je punio uši i stvarao dojam kao da je negdje na orijentu, kojeg nikada nije vidio, osim u bogato ilustrovanim knjigama. Nije se mogao suzdržati i jednom prilikom je stao na vrata da

vidi molitvu. I bio je fasciniran. I niko se iz tih bogomolja nije osvrtao na njega. Kada su završili, jednostavno su se rukovali uz osmijehe, a potom mirno prošli mimo njega. Nekolicina mu je usput klimnula glavom.

“Moraću ovo jednom naslikati”, obećao je sebi, što će se puno godina kasnije pokazati izuzetno važnim.

Sada...

Umjesto ezana, u uši mu se počeo uvlačiti bat koraka ljudi koji su privođeni na to centralno okupljalište.

* * *

Mujaga Pruščak je brzim hodom prilazio Handanaginoj džamiji, gdje je već stajalo mnoštvo svijeta. U takvim prilikama očekivao bi se žamor, vjerovatno i smijeh. Sada je vladala potpuna tišina, koju je remetio tek nečiji kašalj.

Posmatrao je njemačke vojnike, poredane uokolo, uglavnom, sa oružjem na gotovs. Neki su, ipak, bili opušteni. Puške su im visile o ramenu i pušili su cigarete. Njemu je u oči zapao Nijemac bez vidljivog oružja, ako se izuzme pištolj za opasačem. Stajao je na centralnom mjestu, uspravljen na zidu, razgledajući spoljašnjost džamije.

Prvi put je tada Mujaga Pruščak vidio Hansa Kelera, u čijoj će neposrednoj blizini provesti nekoliko narednih godina što će rezultirati da jedan drugom ispričaju najpovjerljivije stvari.

Keler je glasno progovorio:

“Achtung, Achtung. Spricht jemand von euch Deutsch?”[1] Tišina. Niko se nije ni pomakao.

Ponovo.

“Versteht mich jemand hier?”[2]

Mujaga je razumio šta traži. Nekoga ko će prevoditi njegove zapovijedi. I borio se sa sobom da li da se javi. Mještani se ne okreću prema njemu da ga upitaju o čemu taj Nijemac govori i šta želi. Čak niko ni mahinalno nije pogledao u njega. Neće ga odati. Mudri su. Hoće li on biti mudar?

Zdrav razum je govorio da mu je bolje šutjeti. Ostati anonimus. Nijemci će

nakon nekoliko sati ili dana vjerovatno otići i sve ih ostaviti na miru. U suprotnom... Ko zna šta sve od njega mogu zahtijevati? Da ljudima objasni kako će za koji trenutak svi biti strijeljani, a selo spaljeno. Ne, ne vjeruje u to. Previše je knjiga sa sličnim glupostima pročitao. U stvarnom životu je uvijek sve jednostavnije. Vjerovatno samo žele neku uslugu. Možda prenoćište u kućama da ne spavaju na otvorenom. Možda i toplu hranu. Ili da se okupaju. Zašto to ne bi preveo komšijama. Ali, šta ako nije u pravu.

Možda se ipak sprema neko zlo, a bez glave uvijek prvi ostaje glasnik. Ili je i to samo u knjigama? Ko zna. Ipak je najbolje da bude tih. Da. Šutjeće. Samo...

Nešto Mujagi nije dalo mira. Niti da ostane tih. Što je glupo, pogotovo u ratu. Nešto zbog čega niko normalan ne bi rizikovao život. Osim njega.

Znanje!

Hans Keler se spremao odustati. Gledao je te jadne ljude pred sobom, kojima cijeli život prolazi između njiva i štala. Otkuda u takvoj sredini da neko zna strani jezik. Idiotski potez je bio i doći ovdje u potrazi za prevodiocem. Frustrirala ga je pomisao kako će uskoro morati da otrpi poniženja što će mu ih prirediti kapetan. Želio je taj momenat učiniti što kasnijim. Dan je lijep, i mogli su sebi priuštiti nekoliko sati odmora. Eh, da su mu tu platna i kistovi...

Svejedno, može ipak leći na travu i opustiti se. Možda i zaspati. Odmoran će lakše preživjeti raport. Uostalom, otkud kapetan zna koliko su sela obišli. Vojska neće odati. I njima će opuštanje dobro doći.

Pokazao je masi rukama da se raziđe i izdao kratke naredbe o straži kako bi se, ipak, obezbijedili u selu, iako nije očekivao neprilike, a kamoli oružani sukob. Potom je raširio vjetrovku na travu i legao. Gledao je u bistro plavo nebo, dok su mu se kapci sklapali. Učinilo mu se na trenutak da čuje brujanje aviona. Sigurno na vrlo dalekoj udaljenosti. Sigurno su njemački. Možda čitava eskadrila. Možda zvuk dopire iz same Njemačke. Kreću negdje istresti bombe, dok njega polako hvata drijemež.

Zaspao je.

I trgnuo se otprilike sat i petnaest minuta kasnije. Nije mu bilo jasno zašto. Pokušavao je dokučiti. Uzalud. Dok nije čuo kreštave glasove koji su dopirali odnekuda iznad njega.

“Šta se dešava?”

Ubrzo je shvatio. Na minaret džamije popela su se dva njegova vojnika i

oponašala glas mujezina. Ispuštali su neartikulisane krike i glasno se smijali, praćeni tek rijetkom podrškom njihovih saboraca što su ostali na zemlji. Izvrdavali su ruglu drugu vjeru. Istovremeno i njemačku vojsku, dovodeći je u opasnost da neko od gnjevnih mještana reaguje. Makar bio svjestan da će nastradati. A, takve probleme Hans Keler nije želio. Skočio je bijesan kao ris.

“Prokletnici!”

Glas mu je odjeknuo poput groma, čija jeka zvoni brdima, tako da su ga čuli i pastiri na udaljenim brdima. “Bijednici, silazite odmah!!!”

Za pola minute, dva vojnika su se nacrtala pred njim u stroju. Iz usta im se osjećao gadni zadah alkohola. Očito su krišom pili.

“Ločete na dužnosti. I vrijeđate svetinje ovih ljudi. I sramotite njemačku vojsku”, urlao je.

Prestao je galamiti tek kada je počeo smišljati kaznu. Takvu koju će dobro vidjeti i seljani. I shvatiti da mu je iskreno žao.

Ideja je sijevnula brzo poput njemačkog blickriga.

Zviždaljka je davala ujednačen i brz ritam. Pod punom ratnom spremom, dvojica vojnika skinutih sa minareta, trčali su glavnom seoskom ulicom. Na svaki zvižduk kaplara, koji se ponavljao na nekih 30 sekundi, morali su praviti sklekove. Do sljedećeg zvižduka. I sve tako.

Trka, sklekovi, trka...

Kada je pištaljka konačno utihnula nakon puna dva sata bez predaha, dvojica vojnika su bila potpuno iscrpljena, crvena, dehidrirana i na ivici da se onesvijeste. Jedan je odmah počeo povraćati.

Keler je bio zadovoljan. Ovo je bolje od bilo kakvog izvinjenja. Uostalom, i da ga je htio izgovoriti, kako bi ga seljani razumjeli.

Sljedećeg trenutka je gotovo ostao bez daha.

“Herr Offizier, danke. Wir haben Ihre Geste verstanden. Wir wissen es zu schätzen.”[3]

Iznenađenje Hansa Kelera tog momenta moglo se usporediti sa onim što su ga negdje na frontu doživljavali njegovi sunarodnjaci što u nevjerici gledaju kako im meci cijepaju kožu na tijelu, još nesvjesni da će za koji trenutak biti mrtvi. Keler to nije mogao zamisliti jer je bio hiljadama kilometara udaljen od najbliže bitke. Tu

gdje se nalazio pronalazak prevodioca je izazivao isti efekat.

“Aber, was ist das? Ich kann es kaum glauben!? Was ist das für ein Akzent?”[4]

Razrogačio je oči u Mujagu koji mu je s pristojne udaljenosti što su je odredili stražari, zahvaljivao na njemačkom. Nevjerovatno! Sjajno! Konačno! “Bringt ihn her!”[5]

* * *

Mujaga je za nekoliko mjeseci provedenih uz vojnike u raznim prilikama usavršio jezik, uključujući akcent koji je postao savršen toliko da niko ne bi mogao prepoznati da nije Nijemac ako bi kojim slučajem obukao njihovu uniformu, što nikada nije učinio. Nije to bilo nikakvo čudo ako bi pomislio šta je sve morao prevoditi: od običnih obraćanja Nijemaca narodu u raznim selima ovog dijela Bosne, preko sastanaka oficira sa lokalnim vlastima, do cjenkanja u bordelima kada bi ga odveli u veliki grad. Najteže mu je palo prevođenje na prvom ispitivanju osumnjičenog za pripadnost partizanskom pokretu i komunistima, iako je to bio tek uvod u ono što će doživjeti.

Mogao je biti konac novembra prve ratne godine kada je Hans Keler upao u sobu Mujage Pruščaka i rekao mu da požuri jer imaju hitan posao. Izašao je brzo kako je i upao.

Mujaga je lijeno ustao iz kreveta, ubačenog u nekadašnju kancelariju škole u Travniku. Tu je velika njemačka jedinica bila smještena već dva mjeseca, a vojnici su spavali po učionicama u kojima su poljski kreveti zamijenili nekadašnje učeničke klupe.

Iz dugačkih hodnika mogla se čuti trka.

“Šta se dešava”, pitao se Mujaga, posve sit posla koji radi. Uvidio je da je njemački jezik sasvim dobro naučio. Postigao je što je htio. Provjerio je svoje znanje. I usavršio ga. I tu bi se trebao završiti njegov posao.

Kasno!

Više nije bilo povlačenja.

Jednom prilikom je nagovijestio Keleru kako bi volio da vojska više ne koristi njegove usluge. Sada, nakon ovoliko vremena, sigurno bi bili u stanju pribaviti novog prevodioca. Ako treba i dovući ga iz nekog velikog grada. A, da on ide u svoj

Prusac. U kojem je bio samo jednom od kako su ga pokupili onog proljetnog dana ispred Handanagine džamije. Kazao je i kako bi pismo sa takvom molbom, ako treba, uputio kapetanu Josefu Francu. Možda i još višoj komandi.

Keler ga je uljudno odbio. I još ga upozorio da se ne zalijeće, jer je već previše znao i mogao bi, ako bude insistirao, biti strijeljan.

“Ne znaš dobro Franca, on je sadista”, kazao mu je u povjerenju poručnik Keler. Još mu je prišapnuo da se kapetan Franc odmah na početku rata u Njemačkoj istakao u brutalnosti nad Jevrejima, ali i protivnicima Trećeg rajha, te da je malo falilo da postane komandant nekog zarobljeničkog logora. Ipak, u posljednjem trenutku su ga poslali na Balkan, a poručnik Keler je pretpostavljao da se nadređena komanda oslanjala da će kapetan Franc biti dostojna potpora Gestapou i da će vrlo savjesno očistiti područje svoje zone odgovornosti od Jevreja, komunista, cigana...

Nisu se prevarili. Silno je želio napredovanje u vojnoj službi, a kako nije imao dobrih veza, dodvoravao se bespogovornim izvršavanjem zadataka i sadizmom.

“Kapetanu Francu ljudski život ništa ne znači. Ni moj, ni tvoj”, kazao je poručnik Keler i još dodao Pruščaku da o tome drži jezik za zubima.

To Mujagu nije previše pokolebalo. Ipak je predobro već znao cijelu jedinicu da bi ga zbog zahtjeva da ga puste, osudili na smrt. Pa, i oni su njega već dobro upoznali. I često se šalili s njim. Tapšali ga po ramenu. Ipak će pokušati.

Bila je to greška koju je skupo platio.

Jednom prilikom je sam, nakon sastanka kapetana sa lokalnom policijom, pristupio i tražio da ga otpuste.

“Svinjo. Treba ti biti čast da služiš Trećem rajhu!”

Kapetan ga je išamarao pred svima što su se tu zatekli. A, uveče je u sobu ušlo nekoliko kapetanovih pratilaca te su ga isprebijali da su modrice i masnice zarastale mjesecima.

Postao je zarobljenik.

Koji će uskoro morati da prevodi sadistička ispitivanja drugih zarobljenika, što su prolazili mnogo gore od njega.

* * *

Mujaga Pruščak je još kao dijete u knjigama pronašao usporedbu čovjeka i zvijeri. Nije znao zbog čega, ali mu je upravo to znalo često pasti na pamet, čak i prije rata. Nikako nije mogao da se složi sa tom konstatacijom. Čitao je, doduše, o krvoprolićima iz daleke, pa i bliže historije. I pokoljima civila, mučenjima, silovanjima, paljenjima sela...

Ali, svijet ipak treba ići naprijed u razvoju civilizacije. Giljotine i lomače su davna prošlost. I sada je rat, ali valjda drugačiji. Čišći, humaniji, ljepši...

Uskoro će Mujaga naivne stavove radikalno promijeniti do te mjere da će biti posve siguran kako će planetom, dok god ona postoji, liptati krv nevinih, žena, djece, staraca. U raznim ratovima, u kojima će se uvijek isticati sadisti, do jučer posve normalni ljudi što su učtivo pozdravljali susjede. Uglavnom, Mujaga će ispravno zaključiti da se čovjek nikada neće promijeniti, koliko god svijet napredovao u nauci, tehnici, ekonomiji...

Ovakva Mujagina promišljanja pobudilo je njegovo prvo susretanje sa zvijerima u ljudskom obliku, koje za razliku od pravih, ne ubijaju kada su gladne ili se boje. Pruščak se uvjerio da ubijaju jer uživaju u tome.

Bilo je potkraj novembra i prvi snijeg je padao cijelo jutro, ali je zemlja bila još dovoljno topla da ne dozvoljava njegovo zadržavanje. Zato je posvuda bilo blatnjavo, a posebno po makadamu kojim se nekuda prema zapadu vukla kolona njemačkih vozila, koje je predvodio komandni džip, dok su iza bili kamioni.

“Uskoro će snijeg zabijeliti sve oko nas. Skoro kao u mom selu na Alpama”, kazao je vozač kamiona, Nijemac čije ime Mujaga nije zapamtio. Imao je privilegiju sjediti u kabini, jer su nazad ispod cerade utrpani zarobljenici. Zbog razloga zarobljavanja i njihove daljnje sudbine, tri imena je Mujaga posebno zapamtio i nikada ih nije zaboravio.

Jedan se, kako je Mujaga saznao tokom isljeđivanja dok su preuzimali zatvorenike, zvao Daniel Zevi. Bio je to Jevrej iz Sarajeva, vlasnik zlatare bez koje je, jasno, ostao početkom rata. Isprva je sakrivenim prstenjem i vrijednim nakitom uspio podmititi nekolicinu policijskih službenika da ga ne diraju, ali su oni postali nezasiti i uskoro je ostao bez igdje ičega. Iz velike kuće u centru grada je davno pobjegao, a potom iz kućice na periferiji grada čije je postojanje tajio i od bliže porodice, jer se u nju sklanjao kada bi se želio osamiti. Tu su mu komšije krišom doturale hranu, ali ga je ustaška vlast otkrila i pobjegao je pred sami upad agenata. Završio je u jednoj šupi nepoznatog vlasnika na obroncima Trebevića, hraneći se često šumskim plodovima: jagodama i kupinama. Nešto voća je uspio ostaviti za

zimu, ali sve to je bilo nedovoljno pa mu je organizam toliko oslabio da se teško razbolio, ako je dobro izračunao, januara 1942. godine. Rizikujući da ga vide na ulici, sav odrpan, bolesno blijed i zguren, u gluho doba noći uspio se dovući do kuće Omera Pašića, uglednog sarajevskog hemičara, koji je kod njega redovno kupovao nakit uz kakve praznike ili godišnjice. Nikada nisu, ako se može tako reći, razvili prijateljstvo ili posjećivali jedni druge, ali Zevi nije znao kome drugo da se obrati. Njegovi sunarodnjaci su odavno odvedeni ili se skrivaju kojekuda, a njegove komšije druge vjere kojima se mogao obratiti za pomoć, uglavnom muslimani, sigurno su pod prismotrom policije. Uz to, Omer Pašić se, koliko se Zevi sjećao, dobro razumije u medicinu.

Bez pravog kaputa, omotan tankim i isfucanim ćebetom, pokucao je Zevi po prilici oko tri sata ujutro na Omerova vrata, tiho i bojažljivo da ne probudi komšiluk.

Kada je ovaj nakon nekoliko trenutaka, sav bunovan i isprepadan otvorio, razrogačio je oči.

“Jeste li to vi, gospodine Zevi? Dragi Bože, mislio sam da ste odavno odvedeni. Uđite, brzo!”

Uglavnom, Omer je smjestio gosta u svoj golemi dnevni boravak, a kada je vidio u kakvom je stanju, nije se usudio sam propisati lijek, već odmah sa svanućem, kada je završio policijski sat, pozvao brata Avdu, ljekara, koji je dijagnosticirao tešku, ali izlječivu upalu pluća.

Omer je Daniela Zevija zadržao kod sebe, liječio ga i hranio, tako da se ovaj već mjesec kasnije pridigao.

“Idem sada, dovodim vašu porodicu u životnu opasnost! Brzo će proljeće, vjerujem da ću se nekako snaći. Vašu pomoć nikada neću zaboraviti. Niti ću se ikada moći odužiti.”

Omer nije htio ni da čuje. Ostavio je gosta u svom domu cijelu godinu, iako svjestan da mu svakog časa policija može banuti na vrata, što se i desilo jednog kišovitog jutra, a da nikada neće saznati ko ih je odao.

Njemački vojnici i ustaše su opkolili kuću i upali unutra, a na nesreću u tom trenutku je tu bio i dr. Avdo Pašić, tako da su sva trojica strpani u kamion i nakon nekoliko dana ispitivanja i batinanja, raspoređeni za Jasenovac.

Ispred Vijećnice su strpani sa još zarobljenika u vagon koji je vukao tramvaj, pa uskoro prebačeni u drugi na željezničkoj stanici odakle su krenuli ka Jasenovcu, a kako su imali dojavu da će voz napasti partizanski pokret, negdje na pola puta su

prebačeni u kamione. Jedinica Jozefa Franca je dobila zadatak da ih sigurno provede do logora i uzaludne su bile molbe kapetana da ih umjesto toga uputi na mjesto gdje su očekivali napad i postavi zasjedu.

Bio je to dodatni razlog mrzovolje kapetana Franca, pa je poručnik Hans Keler od ranog jutra očekivao da se njegov nadređeni počne iživljavati, što na njemu i ostalim vojnicima, a posebno na zarobljenicima iz transporta.

Moglo je biti oko četiri poslijepodne kada su kamioni stali ispred logora osiguranog debelim slojevima žičane ograde, sa uzdignutim puškomitraljeskim gnijezdima na nekoliko krajeva, odakle su ustaški vojnici motrili zarobljenike. Mujaga Pruščak je izašao iz kamiona i protegao se da razgiba utrnula leđa. Htio je pomisliti kako je vožnja bila posve neudobna, ali je odmah pomislio na ljude zbijene otraga, pa je odustao od samosažaljenja. Uostalom, ko zna kakva njih sudbina čeka. Odgovor je dobio sljedećeg trenutka.

Pjesma je isprva dopirala tiho, negdje iz daljine. Potom je postajala sve glasnija, da bi naposljetku bila gromoglasna. Iza okuke ukazala se kolona logoraša, a zveket lanaca kojima su bili okovani gotovo da je davao takt pjesmi.

“Dragi Bože”, proletjelo je mislima Mujage Pruščaka.

Mršavi, odrpani i blijedi zatvorenici počeli su prolaziti kraj kamiona ispred logora. Koloni se nije nazirao kraj i svaki zatvorenik je morao pjevati iz sveg glasa. Put je bio blatnjav, i svaki čas je neko zarivao lice u ljepljivu smjesu zemlje i ledene vode. Ako sam ne bi odmah ustao, prišli bi ustaški vojnici, izudarali ga nogama, a tek onda su sapatniku ostali zatvorenici smjeli pomoći da se podigne.

Kada je kolona počela nestajati na putu ka svojim barakama, nekoliko ustaških oficira, u zategnutim crnim uniformama, već je stajalo uz kapetana Jozefa Franca. To je značilo da Mujagi slijedi posao.

“Gospodine kapetane, dobro došli. Ja sam zapovjednik Jozo Francetić”.

“Kakva je ovo pjesma?”, upitao je odmah kapetan Franc.

“O, to se zatvorenici vraćaju sa rada. Pravili su nasip uz Savu. Znate, u ovo doba godine zbog snijega i kiše često poplavi. Uveli smo im pjesmu kojom moraju veličati našu državu i našeg poglavnika. Upravo je pjevalo 3.300 zatvorenika. Pravi zbor.”

Mujaga je prevodio, a utroba mu je titrala.

“Zanimljivo”, izustio je kapetan Franc.

Zrak je bio oštar i leden, a Mujaga je u nosu mogao osjetiti teški miris ljudskog znoja, truleži i, bio je siguran, sveopšte patnje. Zagledao je barake i nadao se da neće morati proviriti u njih. Već je mogao zamisliti sliku ljudi kako iscrpljeni i grla poderanih pjesmom leže do novog jutra i neprekidnog rada dok sirena ne označi početak.

“Ko je sve ovdje zatvoren?”, pitao je kapetan Franc.

“Pa, uglavnom Zidovi i Srbi”, prevodio je Mujaga obrazlaganje zapovjednika Francetića. “Ali, ima dosta i Hrvata i muslimana, uglavnom onih uhapšenih u partizanima ili komunistima. Ima i onih što su sakrivali Zidove. Dosta je i Cigana. Svi su tu s nekim razlogom.”

Mujaga nije mogao da vjeruje. Razlogom!? Kakvim razlogom? Ovo je užasno...

“Recite mi nešto više o ovom mjestu”, tražio je kapetan Franc.

“Vrlo rado, gospodine kapetane. Ako niste previše umorni, kada se istuširate i nešto pojedete možemo napraviti kraći obilazak i onda...”

Jozef Franc mu nije dopustio da završi.

“Idemo odmah”, kazao je puno odsječnije nego što je to Mujaga preveo.

“Odlično, želim vam prvo pokazati okolicu, odmah tu iza okuke, nema 150 metara.”

“Šta je tamo?” upitao je kapetan Franc.

“Hm... Kako da kažem... tu smo nedavno odveli grupu koju zovemo - bunar. Znate, morali smo napraviti prostora za nove zatvorenike!”

“Bunar?”

“Da, bunar. Vidjećete sami!”

Bez obzira što se radilo o vojnicima u naponu snage, koraci su morali biti spori zbog debelog sloja blata na putu, u koje su duboko propadale čizme i pri podizanju noge bile puno teže nego što jesu. Iako se borio sa blatom što mu se lijepilo za cipele i prodiralo u njihovu unutrašnjost, Mujaga se osjetio barem malo sretnim što ne mora prevoditi grozote kao maloprije, jer su se svi zabavili kako da prođu kaljužu, a da ne padnu u nju.

No, tišina je prekratko trajala.

Kako je i rekao zapovjednik Francetić, čim su izbili iza prve okuke, prvo se čuo zvuk lopata što zahvataju zemlju, a onda njeno potmulo obrušavanje. Uskoro su se

ukazale ljudske prilike, potpuno predane poslu. Iza njih, u grupicama, stajali su stražari, bez oružja na gotovs, uglavnom u tihom razgovoru kroz dim cigareta. Kao da ih ne zanima šta ti ljudi kopaju. Očito su se toga već nagledali pa više nema ni trunke radoznalosti.

Mujaga je znao da ne rade ništa za dobrobit drugih. Tijelom su mu prošli žmarci. Već je mogao naslutiti...

Jama je bila ogromna. Po Mujaginoj slobodnoj procjeni, bila je široka oko četiri, a dugačka možda i 30 metara. Velikim dijelom već je bila zatrpana, ali su kroz svježe nabacanu zemlju, virile ljudske ruke, obmotane žicom, noge, lica...

“Majko mila...”, proletjelo je Mujaginim mislima.

Ustaški stražari su brzo bacili cigarete i to u jamu, te pozdravili svoje i njemačke oficire.

Kopači, grupa od 15-ak Roma, nije smjela podići glavu. Nastavljala je zatrpavati grobnicu teškom i ljepljivom zemljom.

Zapovjednik Francetić je osjećao potrebu da se pohvali pred istomišljenikom, njemačkim kapetanom Francom.

“Danas smo morali osloboditi prostor u zatvoru za grupu koju ste vi doveli. Likividirali smo uglavnom one koji nisu sposobni za rad.”

Mujaga je prevodio, boreći se sa mučninom i zvukom zemlje koja pada po ljudskim tijelima.

“Koliko je ljudi ovdje?”, upitao je kapetan Franc.

“Ravno 450. Trebala nam je još jedna grobnica, ali je nismo stigli iskopati, pa smo 50 tijela bacili u Savu!”

Nekoliko trenutaka niko nije govorio.

“A, oni?”, pokazao je kapetan Franc na Rome koji su brzo lopatama zahvatali zemlju.

“Neće ostati niko da priča o ovome”, posve jasno je objasnio Francetić.

Mujaga Pruščak je istog trenutka pomislio da li će se to, naposljetku, odnositi i na njega. Kada i on obavi sve svoje zadatke. Svoje prevođenje nije smatrao nimalo drugačijim od zatrpavanja tijela lopatama. Čak ni od masovnog pogubljenja.

“Idemo dalje”, kazao je kapetan Franc kao da je u turističkom obilasku, recimo starih znamenitosti, okrenuo se i zaputio ka logoru.

Jezičci plamena lizali su ogromni crni kazan, ispred kojeg je stajao dugački red zatvorenika što čekaju večeru. U rukama su držali po sivu limenu posudicu i kašiku. Niko nije pričao, niti se osvrtao. Mujagi su djelovali poput aveti: bolesno mršavi, pognutih leđa i izderane odjeće koja sigurno nije mogla ugrijati tijela na ovakvoj hladnoći, glava spuštenih ka tlu.

“Jedu vani?”, upitao je kapetan Franc.

“Da. Tako brže završe”, odgovorio je Francetić.

Grupa posjetilaca je stigla nadomak kazana iz kojeg je kutljačom obrok zahvatao jedan od zatvorenika i dijelio ga onima u redu. Oni što bi završili obrok, dodavali su posude na kraj reda, jer ih izgleda nije bilo dovoljno.

“Danas im je za večeru supa od kukuruznog brašna”, nastavljao je zapovjednik. “I sutra, i dan poslije... Nekada im damo kukuruznu kašu i supu od repe.”

Mujaga je pomislio kako bi se iz kazana, pogotovo ovolikog, trebao stotinama metara raznositi miris jela. Nije bio prehlađen i začepljenog nosa, ali nije osjetio ništa. Uspio je vidjeti da je supa posve rijetka, gotovo obična voda i da ti jadnici neće dobiti ni krišku hljeba. To im je, očito, sve za večeras.

Nesretnici apsolutno nisu smjeli uperiti niti jedan pogled ka Francetiću i njegovim gostima. Mujaga je gotovo krišom gledao ispaćena lica zatvorenika i njihove upale oči, bez iskre života u njima. Onda je pogledao kapetana i zapovjednika. Morao je pomisliti kako se i slično prezivaju - Franc i Francetić. I kako se očito osjećaju nadmeno. Uzvišeno. Vrednijim od ovih ljudi što su čekali u redu za splačinu, koja ih jedva može održati u životu. Iako su svi posve jednaka, Božija stvorenja. Ali, izgleda samo njemu. I, morao je pomisliti, nemoćnom poručniku Keleru.

Normalnom čovjeku se tada stomak uzburka od muke, a u prsima mu se stisne do eksplozije.

Ali nemoćno šuti, do trenutka kada mora nastaviti prevoditi riječi tih zvijeri.

“Puno ih je”, kazao je kapetan Franc.

“Još nisu svi ovdje. Grupa koja sutra ide pod zemlju nema pravo na obrok”, odgovorio je Francetić.

Kolonu jadnika su ostavili u tišini, kako su je i zatekli.

U narednih 15-ak minuta išli su po logorskom kompleksu, a zapovjednik Francetić s puno riječi i ponosa objašnjavao je svoje djelo, tako da Mujaga nije imao

predaha i u neko doba je osjetio kako ga grlo pecka, te da je potpuno suho. No, svako samosažaljenje bi se brzo povlačilo zbog stida kada vidi golgotu teških paćenika.

Najgore mu je bilo kada je ugledao baraku punu polumrtve djece.

“Gospodine kapetane, majke smo im poslali na rad u Njemačku, a oni”, pokazivao je Francetić na djecu, “ne mogu ni za šta poslužiti!”

Kasnije će taj prizor dječijih kostura i njihovih pogleda što nikada neće saznati šta je radost, proganjati Mujagu Pruščaka i neće ga zaboraviti dok je živ. U ovom trenutku je osjetio kako su mu zamaglile oči i suzu koja kreće niz obraz, pa se brzo povukao korak unazad da ga ko ne vidi.

Vidio ga je samo Hans Keler, koji je prvi brzo izašao iz barake da uhvati zraka. Ubrzo su svi krenuli za njim.

Napolju se noć počela navlačiti i bilo je vrijeme da novopridošli zatvorenici konačno budu izvedeni iz kamiona.

“Skoro sam zaboravio na njih”, kazao je Francetić, dajući do znanja da njegova vojska nije smjela izvesti zarobljenike bez njegove naredbe. A, on je bio prezauzet trčkarajući oko kapetana Franca.

“Istresite ih, vaši su!”, kazao je kapetan Franc. Po dva ustaška vojnika stajala su kraj kamiona i dočekivala nove logoraše.

“Ajde, ajde, brže...”, vikali su.

Uslijedili bi udarci nogama, rukama, povlačenje za odjeću i obaranje na tlo, pa nove batine. Nekoliko nesretnika, posve krvavih po licu, ostalo je ispruženo na zemlji, bez snage da ustanu. Ali, niko nije ni jauknuo.

Kapetan Franc je uživao.

Poručnik Keler ga je mrzio, tek nešto više od sebe jer nije reagovao.

Prevodilac Pruščak je bio svjestan da je upao u leglo iz kojeg nikada neće izaći čist, iako ni na koga neće dići ruku.

* * *

Hemičar Omer Pašić primicao se ivici kamiona, spremajući se da iskoči van, znajući da ga neće mimoići udarci koje su već dobijali drugi zatvorenici. Morao je

pomisliti kako je sve moglo biti drugačije. Mogao je ovog trenutka sjediti mirno kući, možda pijuckati kafu ili čaj, u ratu rijetke i skupe napitke, koje mu je doturao brat ljekar, jer su mu ih donosili zahvalni pacijenti. Mogao je sa ustakljene verande svoje kuće gledati snijeg koji pada I daje povečerju romantični ton. Volio je šetati po snijegu i udisati punim plućima mirisni zrak, pogotovo na obroncima sarajevskih planina koje je smatrao veličanstvenim darom prirode.

Mogao je sebi priuštiti pastrmku za ručak u restoranu uz umilne zvuke neke muzike, iako nije siguran da bi to i uradio jer su ga živcirale uniforme na većini ostalih gostiju. Mogao je, ipak, šutjeti satima, usmjeravajući pogled u, recimo, ilidžansku vodu što odlazi svojim putem ne mareći za rat, žrtve, patnje...

Ona i sada teče i mogao je vidjeti okuku korita, na čijem sedmom uglu je kamen, preko kojeg se raspršava uzbibala voda, donoseći u nosnice miris čistoće i svježine.

Kako bi se sada, upravo na tom mjestu, rado napio i osvježio grlo koje ga je peklo.

“Ti, šta čekaš? Pozivnicu? Izlazi, da te mi ne bi naglavačke izvukli”, zagalamio je ustaški vojnik, s podignutom drvenom palicom u ruci.

Tvrdo drvo sljedećeg trenutka dokačilo je Omera Pašića po ramenu, okrznuvši dio vrata.

Bol je bila nesnosna. Ali, znao je da ne treba vrisnuti. Zašto, ne bi mogao objasniti. Možda što su njegovi prethodnici istrpili udarce bez krika. No, bio je siguran da bi u svakoj drugoj prilici jauknuo iz sveg glasa.

Kada je prošao taj udarački špalir i stao među ostale postrojene, brzo je pogledao prema kamionu iz kojeg je upravo iskakao njegov brat dr. Avdo Pašić.

Udarci što su mu zasuli brata, Omera su zaboljeli jače nego vlastiti.

Vidio je ustaše kako zamahuju palicama. I kako udarci pogađaju njegovog brata po glavi, leđima, onda opet po glavi. I kako mu brat pada, bolnog izraza lica.

Vidio je nove udarce po glavi iz koje je prsnula krv u vodoskoku.

Omeru je krv jurnula u glavu i da je imao ogledalo, vidio bi nevjerovatno crvenilo lica. Srce mu je tuklo kao ludo.

Udaraju njegovog mlađeg brata. Kojeg je štitio cijeli život. I volio više od ičega na svijetu. Kojeg je čuvao još dok je bio dijete. Mogao je zamisliti bratov lik prije 40 godina, kako se smije, sav umrljan oko usta čokoladom. Pa onda kasnije kako trči za

nekim balonima na izletu. Kako djetinje halapljivo jede sladoled. U trenu mu se vratila davna slika kada je maleni Avdo pao i raskrvario koljeno, a on ga digao, priljubio bratovo lice uz svoje i umirivao ga, iako je i on bio još dijete, tek sedam godina starije.

A, onda je vidio bratov lik u trenutku kada su upali Nijemci i pokupili ga skupa sa zlatarom Danielom Zeviom.

On je brata uvukao u nevolju.

Udarci nisu prestajali.

Ali, zašto su se tako okomili na njegovog brata. Pa svi drugi su bolje prošli. I on sam. Molio je u sebi da stanu. Ali, nisu.

Stavio je ruke na lice.

Udarci su odjekivali.

Zaplakao je.

Brat se više nije micao.

Dreknuo se iz sveg glasa.

“Staaniteeee...”

* * *

Kakvi su to ljudi što uživaju nanoseći patnju drugima? Zar neko može biti takav? Koji je to poremećaj u genima? Jesu li se rodili takvi?

Mujagi Pruščaku je obamro svaki dio tijela, izuzev mozga kojim su se rojila pitanja. Trgnuo se tek na vrisak Omera Pašića, jer je morao prevoditi kapetanu Francu.

“On nije ništa kriv. Ja sam kriv! Uzmite mene...”

Tek djelić sekunde zavladala je tišina i udarci su stali. Ustaški vojnici su gledali u Omera. Očito, nisu očekivali ovakvu reakciju. Nikada ranije nešto slično nije bilo.

Ustaše to nisu smjele dopustiti.

“Pizda ti materina, odma’ ćeš doć na red”, dreknuo se major Francetić, a dvojica vojnika su odmah izvukli iz stroja Omera Pašića. “Udaraj govno, majku mu jebem!”

Pritrčala su još trojica vojnika, tako da su se njih peterica prosto gurala da bi mogli podariti udarac. Krici su odjeknuli logorom i sasvim sigurno su ih morali čuti zatvorenici i u najudaljenijoj baraci.

“Dosta”, progovorio je zapovjednik Francetić nakon možda minute koja se Mujagi činila kao vječnost. Duže je mogla trajati samo Omeru Pašiću, savijenom o boli, dok mu se iz usta izlijevala krv.

“Dignite ga”, naredio je Francetić.

Omer se klatio na nogama.

“Kako se zoveš? “, pitao ga je Francetić.

Trenutak tišine. Čovjek kao da je hvatao zrak da odgovori. Glava kao da je visila na vratu i nekoliko puta je pokušavao da je pridigne. Bez uspjeha.

Usne su se razmakle u pokušaju da nešto kaže. Prebijeni čovjek je mogao ponuditi samo šaptaj.

Mujaga ga je čuo, kao i drugi. Ali...

“Glasnije”, naredio je Francetić.

“Omer Pašić”, glas je bio slab, ali čujan.

“Tako, vidiš da možemo lijepo razgovarat”, kazao je Francetić, a onda brzo listao papire koje je dobio uz zatvorenika. Zagledao se na jednom mjestu, a onda podigao glavu.

“Aha... Evo, sve lijepo piše: sakrio Židova Daniela Zevia. Baš lijepo.”

Brzo se osvrnuo ka svom zamjeniku.

“Piši kvalifikaciju - pogibeljan po NDH!”

Njemački kapetan Jozef Franc je dodatno postao radoznao.

“Šta to znači?”

“Gospodine kapetane, ko god ovdje dođe, osuđen je na smrt. A, sa ovom kvalifikacijom su prvi na redu. Čim nam dovedu novu grupu, jednu staru šaljemo u jamu!”

* * *

Reflektor uperen sa stražarskog tornja osvjetljavao je centralno mjesto jasenovačkog logora kao u nekoj pozorišnoj predstavi, s tim što se bolje moglo uporediti sa gladijatorskim arenama u kojima su borbe na život i smrt potpuno stvarne i gdje izraze lica čovjeka koji umire ne može dočarati ni najbolji glumac. Mujaga je čitao o gladijatorima, ali je ovo bilo još gore. Gladijatori su makar imali podjednaku šansu u borbi, na zadovoljstvo imperatora i uzavrele mase koja sa tribina dahće iščekujući smrtonosni zamah mačem.

Ovdje...

Tu nema borbe. Već mučenje i smrt. Na zadovoljstvo ljudi kojima mora prevoditi. Gotovo da je mogao čuti njihovo zvjersko dahtanje dok iščekuju tuđu patnju i ubijanje.

Nekolicina ustaša podigla je isprebijanog dr. Avdu Pašića i bacila ga na zemlju, gotovo pod samim nogama kapetana Franca, uz kojeg je Mujaga stajao. Sa druge strane, grubo su dovukli Omera Pašića, koji se nije ni pokušao otimati. Nisu mu pokazali da sjedne kraj brata. Zamahnuli su palicama i dva puta ga udarili po nogama, tako da se u bolu svalio na zemlju.

Ispod privilegovanih, ležali su osuđenici, čija je jedina krivica bila što su bili spremni pomoći onima kojima je to zabranjeno. I sada će platiti ceh.

Mujaga se nije osjećao privilegovanim. Mrzio je ljude među kojima stoji. Sebe još više. Osjećao se bijedno. Padalo mu je napamet da nešto poduzme, ali šta? Da kaže: nemojte, pa i oni su ljudi! Da ih najljepše zamoli?

Znao je da tog trenutka ništa ne može, osim završiti među tim nesretnicima. I mrzio je svoju nemoć i strah.

Predosjećao je da će se nešto strašno dogoditi. I bio je u pravu.

* * *

Omer Pašić je mogao pretpostaviti da je gotovo. I najmanje je tog trenutka mislio na sebe. Nije ni na ustaške i njemačke vojnike što su stajali iznad. Pogled mu je bio zakovan za brata.

“Ja sam kriv, braco... ja sam kriv...”

Iako nije dobio nijedan udarac u stomak, barem za sada, utroba mu je pucala od boli pri pogledu na brata koji ne dolazi svijesti. Da je još živ, mogao je vidjeti po

nadimanju pluća. No, oči su bile zatvorene, a lice u izrazu grimase.

Omer je tog trenutka zaplakao.

Sljedećeg su ga podigli.

* * *

Mujaga Pruščak je zurio u te nesretnike pred sobom. Toliko su ličili da bi i na prvi pogled bilo posve očito da su braća. Nije mogao vjerovati da su oni opasnost njemačkoj vojsci koja upravo pokorava cijeli svijet, ako je vjerovati zidnim novinama. I da su, kako je maloprije čuo, pogibeljni po NDH.

Slično se osjećao i Hans Keler. Gledao je i ranije kako nacisti na njemačkim ulicama grubo kupe ljude i transportuju ih nekuda, a čuo je glasine o nekim sabirnim centrima gdje ih trpaju u barake, pa i ubijaju, mada to nikada nije vidio. Do sada. Daleko od Njemačke, a opet isto. Da je bilo sreće, nisu morali sada biti ovdje. Obavili su zadatak. Dovukli zarobljenike. Ali, ne. Njegov kapetan želi vidjeti krv.

“Prokleti gad!”

Tog trenutka je počinjalo ispitivanje koje nije vodilo nikuda, osim u užas.

“Jesi li član komunističke partije?”, pitao je zapovjednik Francetić. Omer Pašić je vidljivo skupljao snagu

“Nisam”, kazao je naposljetku pogleda uperenog u ispitivača. Uslijedio je udarac motkom po ramenu pod kojim je Omer Pašić posrnuo na koljena. Ustaški vojnik ga je pridigao. “Ovde zatvorenici gledaju samo u pod. Je l’ jasno?” Zapovjednik Francetić je nastavljao ispitivati. “Znao si da je pomaganje Zidovima strogo zabranjeno?” Potvrdno klimanje glavom. “Pa, šta bi?” Slijeganje ramenima. “Ne čujem!”

Omer Pašić tog trenutka i nije znao šta bi tačno odgovorio.

“Zakucao mi je na vrata... teško bolestan i...”

“I...”

“Ja nisam mogao da ga ostavim takvog!” Zapovjednik Francetić ga je gledao.

“Baš si samilostan. Vidiš, nisi mu pomogao, a ni sebi, niti bratu. Dužnost ti je bila da ga prijaviš vlastima. Saćete vidjeti svog Boga sva trojica...”

Francetić se obratio svojim vojnicima.

“Dovucite Zevia!”

Kroz nekoliko sekundi nesretni čovjek je ležao uz dvojicu Pašića koji su ga htjeli spasiti. Omer je gledao kako Zevia nemilosrdno tuku, tik uz njegovo tijelo. I kako mu, kao njegovom bratu maloprije, teški hroptaji dopiru direktno iz pluća. Mogao je osjetiti i Zevievu bol. Ali, ipak, daleko manje nego bratovu.

Tada se prvi i posljednji put umiješao Keler. Govorio je direktno svom kapetanu, a Mujaga je znao da ne smije prevoditi.

“Her kapetan, ovo nema nikakvog smisla. Muče ih bez potrebe. Neka ih ubiju ako žele, ali ovo nije vojnička etika. Ovo nisu vojnici. Ovo su životinje.”

Trenutak tišine, a onda je Mujaga Pruščak jedva razumio kapetana Josefa Franca koji se poručniku Keleru obraćao tiho, cijedeći riječi kroz zube.

“Još jednom, her poručniče, tako nešto recite i završićete kao oni!

Mujaga je dalje uspio čuti kako kapetan prijeti Keleru vojnim sudom i streljačkim vodom ako se još i jednom umiješa u ispitivanje. Razumio je kako kapetan Franc objašnjava da bi ti ljudi, kada su spremni pomoći Jevrejima, sutra mogli i pucati u njemačke vojnike, a da on to ne želi dozvoliti. I da se ne smije miješati u naredbe koje je izdao lično Firer, te da će ih on izvršiti bez obzira na plač slabića, kako je nazvao Kelera.

Poručnik Keler više nije progovarao, ustaše nisu razumjele šta to Nijemci međusobno sikću, a Mujaga nije slutio sretan kraj, proklinjući svoju želju za usavršavanjem stranog jezika koja ga je dovela u situaciju da će, po svemu sudeći, gledati groznu smrt ljudi koji su postupili humano. Ni on ne bi otjerao sa vrata bolesnog čovjeka.

“Nastavite, gospodine komandante”, kazao je kapetan Franc ustaškom vođi.

Ledeni vjetar koji je puhnuo sa istoka kao da je osvijestio dr. Avdu Pašića. Gledao je oko sebe i očito mu je trebalo vremena da shvati gdje se nalazi. Onda je ugledao brata koji sav u krvi sjedi pored njega i Zevia još u nesvijesti.

“Braco...”, čuo se tihi glas, gotovo poput dječijeg. Kao nekada prije, kada je trčao za Omerom, svojim idolom, slijedeći ga na svakom koraku. Čak i sada. U smrt...

“Skidajte se!”, naredio je Francetić.

Braća Pašić nisu imala snage da to učine dovoljno brzo. Svako pomjeranje ruku izazvalo bi nesnosnu bol, koja bi udarala direktno u mozak.

Nekolicina ustaških vojnika je hitro prišla i počela je sa njih trgati odjeću. Jedan vojnik je snažnim udarcem nogom probudio Zevia i grubo ga počeo svlačiti. Kasnije će Mujaga saznati da taj čin nije bio puko iživljavanje. Imao je svoj razlog. Ako žrtve neko, nekada iskopa, bez odjeće će ih teško identifikovati.

U narednoj minuti braća Pašić i Zevi su stajali potpuno goli, prekrivajući izranjavanim rukama stidne dijelove.

Vjetar je nemilice šibao, prošaran sve gušćim pahuljicama, koje su zabijelile kosu svima pod reflektorima logora smrti. Svi su stajali bez riječi i čulo se samo fijukanje sjeverca koji je tjerao plavilo na usne i guranje ruku u džepove ako slučajno nemate debele rukavice.

Mujaga je osjetio hladnoću i po nožnim prstima i počeo je cupkati u mjestu. Onda je ponovo osjetio stid.

“Kako je tek ovim jadnicima”, pomislio je pogledajući obnažene nesretnike.

* * *

Dr. Avdo Pašić se prvi počeo tresti od zime. Začas, koža mu je potpuno pomodrila. Rukama se obgrlio u uzaludnom pokušaju da se ugrije. Glavu je gotovo uvukao među uska ramena.

Njegov stariji brat uskoro nije mogao kontrolisati usne. Počele su drhtati, što se uskoro proširilo na bradu, a ubrzo se lijepo čulo cvokotanje zuba.

Daniel Zevi je tiho zajaukao. Imao je osjećaj da mu se vraća visoka temperatura, vjerovatno i upala pluća, koju su mu braća Pašić izliječila. Osjećao je nevjerovatnu hladnoću i samo je čekao da mu ustaše skrate muke. Znao je da je gotovo. Moglo je, mislio je, biti davno. Možda je bolje bilo da Pašićima nije zakucao na vrata. Mogao je mirno umrijeti u onoj šupi na obroncima Sarajeva. Bilo bi davno gotovo.

“Samo sam produžio agoniju”, stigao je pomisliti. “I povući sa sobom druge ljude.”

U jednom trenutku, sav drhteći, uspio je pomisliti kako bi pristojno bilo izviniti se Pašićima. I uradio bi to samo da je imao snage. Tada mu se zacrnilo pred očima i

više apsolutno nije vidio ništa pred sobom. Ponovo je izgubio svijest, ali se držao na nogama.

Tada je reagovao dr. Avdo. Polako, s grimasom na licu, sageo se i dohvatio svoju jaknu.

Mujaga je gotovo vidio kako Avdo oblači jaknu. Keler bi mu je rado sam zakopčao samo da je znao da će to donijeti bilo kakvu korist.

Bili su u krivu.

Dr. Avdo je napravio korak prema bratu i ogrnuo ga jaknom.

“Braco moj, nemoj...”, otelo se Omeru Pašiću. Stigao je mlađeg brata pomilovati po kosi, po kojoj su bile polijepljene krpe snijega.

Ovaj ga nije poslušao. Uzeo je Omerovu ruku u svoju, pridigao je i poljubio.

Mujaga je tog trenutka osjetio snažnu bol u stomaku, a potom je zaplakao. Sasvim tiho, suze su tekle niz lice, i mahinalo se povukao malo unazad, da drugi ne primijete.

Keler je sebi obećao da će ovaj prizor zapamtiti i jednom, ako ostane živ, sve to naslikati, te izložiti pogledima prolaznika. Napraviće, kao nekada, izložbu na ulici. Neka ljudi, ovi isti što sada podržavaju naciste, vide šta se dešavalo. Tog trenutka je bio uvjeren da će Treći rajh izgubiti bitku. Još ne, ali jednom sasvim sigurno. Zvjerstva moraju biti kažnjena. Zapiljio se u Omera Pašića, zagledajući svaku njegovu poru na licu i tijelu. Htio je memorisati svaki najmanji detalj. Ne smije zaboraviti.

Omer se više nije bojao. Progovorio je glasno, bez ustezanja.

“Molim vas... preklinjem vas... poštedite mi brata. Ja sam ga zvao da donese lijekove ovom čovjeku. Ja sam kriv.”

“Kako plemenito”, cinično je progovorio zapovjednik Francetić. “Uredu. Pustićemo ti brata pod jednim uslovom. Ako opet uspiješ ustati na noge”.

Mujaga je prevodio kapetanu, ali mu nije bilo najjasnije šta Francetić kani. Nažalost, sljedećeg trena je shvatio.

“Udaraj”, poručio je svojim vojnicima.

Prizor je bio užasavajući. Četiri odrasla vojnika u crnim uniformama, poput razjarenih zvijeri, počeli su krvnički udarati Omera Pašića. Sijevnuli su zamasi nogama i rukama. Koji nisu stali ni kada je čovjek pao. I skupio se u pokušaju da se

zaštiti, osuđenom na propast.

Bolna jeka prvo je bila glasna, a onda sve tiša dok nije potpuno zamrla.

Tada su stali i udarci i čulo se samo vrištanje njegovog mlađeg brata kojeg su dva vojnika oborila na zemlju, pristiščući ga donovima, ali tako da mu oči budu okrenute ka Omeru. Da može gledati..

Vojnici su se razmakli, a na snijegu je ostalo sklupčano tijelo. Masa izudaranog mesa.

Mujaga je jedva disao. Bio je skamenjen od prizora i paralisan od straha.

Keler je jarko želio da se njegov kapetan nade u identičnoj situaciji. Da ga gaze nogama. I da on bude jedan od privilegovanih vojnika koji će ga tući.

Kapetan Franc je izvukao tabakeru, elegantno izvukao cigaretu sa bijelim filterom, a jedan od ustaških vojnika mu je brzo prinio šibicu. Kada je došao do pola cigarete, sklupčano tijelo se počelo micati. Tada je logorom zavladao potpuni muk. Prestao je puhati i vjetar.

Omer Pašić je uspio pomaknuti jednu ruku. Pa drugu. Onda i nogu, pa cijelo tijelo. Prevrnuo se na stomak, a onda polako, ali istrajno počeo da se pridiže.

Mujaga Pruščak je bio ponosan na tog čovjeka, a istovremeno se gadio sam sebi.

Hans Keler nije želio da Omer ustane. Jer je znao šta će uslijediti. Kao što je postajao siguran da će se taj čovjek uspraviti za koji trenutak, uvjeren kako time spašava mlađeg brata.

Sljedećeg momenta Omer Pašić je potpuno uspravljen, sav u krvi i masnicama, jednog zatvorenog oka, stajao ispred zabezeknute gomile vojnika.

Zapovjednik Francetić je pogledao svoje vojnike. Kao opareni, pojurili su dovršiti posao.

Ovaj put, umjesto nogu i šaka, koristili su kundake. Zamahivali su kao drvosječe kada sjekirama obaraju debela stabla. Udarci su bili tupi, a odgovor u jaucima nije stizao.

Sve je bilo gotovo za nekoliko trenutaka, koji su Mujagi bili dugi kao vječnost. Morao je pomisliti kako je to vrijeme samo nesretnom Omeru bilo duže.

Ustaše, zadihani i bijesni su se odmakli. Čovjek je nepomično ležao.

“Mrtav je. Ovo niko ne bi preživio”, pomislio je Mujaga.

Tada se Omer Pašić, potpuno izobličen da ga više niko ne bi prepoznao, ponovo pomaknuo. Više nije mogao ustati. Ali je krenuo. Pužući prema bratu, što je pritisnutim vojničkim čizmama ležao nekoliko koraka dalje. Uspio je doći do njega. Zagrlio je brata i dvije glave su se spojile.

Zapovjednik Francetić je dao naredbu glavom. Njegovom podređenom je bilo jasno. Iz futrole je izvukao nož.

Mujaga nije mogao vjerovati. Ustvari, već izvjesno vrijeme je bio svjestan kuda sve vodi. Ali...

“Zar nožem?”

Napravio je odrješit korak naprijed. I digao ruku! I osjetio drugu na njoj, koja ga je čvrsto zgrabila. I ugledao Kelera, koji ga je neprimjetno povukao unazad. I čuo njegov šapat.

“Ubiće i tebe!”

Nekoliko minuta kasnije u vojnoj kantini poslužen je obilan obrok.

Mujaga nije mogao okusiti. Pred očima su mu bila braća Pašić i Zevi kojeg su htjeli spasiti. Nikada se nije radovao ničijoj smrti. Sada je imao osjećaj da je odahnuo što su njihove muke okončane.

* * *

Mujaga Pruščak je koračao mirno maja 1945. u koloni ljudi što su bježali pred komunistima. Znoj mu je curio niz lice, a pred očima mu je igrao rodni Prusac: malena kuća okrečena u bijelo, miris složenih drva pored ulaznih vrata, razgranata trešnja odmah pored, kokoške što trčkaraju pokošenom travom, ograda od pruća, pas koji mu odmah dotrči i umiljava se, žena kako pere veš na vanjskoj česmi i...

Dijete koje treba doći na svijet po prilici u novembru. Ako je dobro izračunao, kući je došao na samom početku marta, kada je postao vidan raspad njemačkih snaga. Kapetan Jozef Franc je prebačen na neko ratište i Mujaga je morao pomisliti kako je konačno dobio priliku da ratuje. Da se suoči sa borcima, umjesto nemoćnim zarobljenicima. Bio je uvjeren da će tada na vidjelo izaći Francov kukavičluk, sakriven iza beskrupuloznosti nad nenaoružanim ljudima. Davno je čitao o takvim slučajevima širom svijeta, a vidio je i sam nekoliko takvih primjera kako se stalno kretao sa vojskom.

Od čitave vojske, nedostajao mu je samo Hans Keler, koji mu je i rekao jednog dana da samo išeta iz kasarne i zaputi se pravo kući. Svojeručno mu je napisao odobrenje za izlaz, doduše jednodnevno, dovoljno da stigne kući. Odao je Mujagi da je vojska prezauzeta planovima povlačenja i da neće imati vremena da traži jednog prevodioca, ma koliko da im treba. Vojska se i plašila kretati šumovitim područjima gdje su bili izloženi partizanskim napadima. Za svaki slučaj, Keler mu je preporučio da isprva spava u šumi, a poslije toga u kući, ali obučen kako bi mogao pobjeći u svakom trenutku.

“Hvala vam puno, vi ste mi jedina svijetla tačka u proteklih nekoliko godina”, stigao je reći Mujaga prije bijega.

Keler ga je zagrlio i to je bilo njihovo posljednje viđenje.

Prusac je bio posve tih i poluprazan kada je Mujaga upješačio. Ispred kuća nije bilo dječijeg žamora, čak ni laveža rastrčalih pasa, kao nekada. Sve je bilo isto: kuće, ograde, čak i udubljenja u zemljanom putu čiji je položaj znao napamet od najranijeg djetinjstva kada je sebe, zaigran, ispitivao koliko može pretrčati zatvorenih očiju, a da se ne zabije u tarabe ili ne padne. Na istom mjestu je bio i golemi kamen preko kojeg je, tako, jednom pao i raskrvario koljeno do te mjere da je zarastalo punih mjesec dana, pa ožiljak nosi i danas.

A, opet, sve je bilo drugačije.

Ljudi nisu sjedili na klupama ispred kuća, niko nije unosio drva da potpali peć prije pravljenja ručka, niti je popravljao krov oštećen tokom zime, nije bilo žena na česmama. Imao je osjećaj da ulazi u potpuno pusto selo. Nije se puno ni prevario. Kasnije će saznati da su prolazile mnoge vojske: Nijemci, ustaše, četnici, partizani, i da je svaka uzimala danak. Nijemci su uglavnom uzimali hranu, ustaše i partizani su još i odvodili ljude, dok su četnici neke poubijali. Vladali su strah i bezakonje.

Mujagu su prvi put u vlastitoj kući dočekala zaključana vrata. Ranije, i kada bi išli na sjedeljku kod nekoga, čak i u najudaljenijoj kući u selu, nikada nisu zaključavali. Vlada je opšta sigurnost i poštenje.

Sada je pokucao na vrata, blago da ne prepadne suprugu, sasvim drugačije od vojski koje su jezdile i lupale nogama.

Primijetio je pomjeranje zavjesa na prozoru verande, čuo oduševljeni krik, brzo micanje ključa u bravi, a onda se morao čvršće osloniti o zemlju jer mu se supruga jecajući bacila u zagrljaj. Koju minutu kasnije je i sam zaplako jer je saznao da su mu nekoliko rođaka i dragih komšija ubili četnici u Donjem Vakufu, gdje su išli razmjenjivati krompir i zeleniš za brašno. Saznao je i da je njegova supruga mnoge

dane i noći provela u brdima, sa drugim ženama, gdje su skrivene uspjele izbjeći silovanja. Njegova Mejra je znala i one koje nisu bile te sreće, ali nikada nije o njima pričala, pa ni Mujaga nije saznao ko su. Nije ni želio.

Mart je brzo prošao, a krajem sljedećeg mjeseca su supružnici Pruščak shvatili da će dobiti dijete. Mujaga je svaki čas milovao stomak svoje supruge, iako se, naravno, nije moglo nazrijeti da je porastao ni centimetar. Svejedno, Mujaga je držao ruku na ženinom stomaku i neprestano pričao:

“Voli te babo najviše na ovom svijetu... i uvijek ću te voljeti... i nemoj to nikada zaboraviti... i budi pametan... slušaj uvijek majku... i pomaži joj... i bori se... i nikada se ne predaji... i budi izdržljiv... i ti sve možeš...” Mejra bi tada plakala.

“Šta ti je, bolan Mujaga, šta to pričaš, k’o da nećeš biti tu?”

Mujaga ne bi ništa odgovarao. Samo bi nastavljao:

“Upoznaćeš svakakve ljude... i dobre i loše... drži se dobrih... i budi dobar... i prema onima što prema tebi nisu dobri... tako ćeš ih najbolje porazit...”

Mejra bi ga pokušavala zaustaviti.

“Šta to, bolan, pričaš, k’o da negdje ideš?”

Mujaga bi nastavljao:

“Kad naideš na prepreku, ne predaji se, ne očajavaj... Vjeruj u Boga, sve su to iskušenja, savladaćeš ih... važno je da ostaneš čist...” Mejra je počinjala očajavati. “Molim te, ne sluti!” Mujaga nije prekidao.

“Šta god da ti se desi, znaj da ćeš ti uvijek biti moj lav... moj Ajas...”

Mejra je vrisnula. “Mujaga, šta ti je, rat je pri kraju!” Tada ju je, konačno, pogledao. “Nikada ga neću vidjeti!”

U maju je Mejra saznala zašto je Mujaga bio takav. Jedan kolega, stari učitelj iz Donjeg Vakufa, nekako je saznao da će partizani pokupiti Mujagu jer su imali podatke da je radio za Nijemce i da je sada u Pruscu. Volio je Mujagu više od vlastitih uvjerenja i bio je posve siguran da taj mladić nije učinio ništa loše. Znao je i da njegovo eventualno zalaganje za Mujagu, uz sva uvjeravanja da je bio samo prevodilac, neće pomoći. Već je znao za pregršt likvidacija ljudi koji su viđeni u društvu Nijemaca, makar da su im iz kuća iznijeli čašu vode.

Jedan dan se, bez obzira na rizik, zaputio u Prusac i s vrata Mujagi rekao:

“Na spisku si za likvidaciju. Bježi!” Tada se okrenuo i otišao.

Rastanak od trudne žene Mujagi je cijepao srce. Saznao je da kolone ljudi, mnogi sa porodicama, idu prema Italiji i bio je posve rastrzan. Isprva je mislio povesti suprugu, ali se bojao da bi dugačko pješačenje moglo uticati na trudnoću. Čuo je i da partizani iz zasjeda napadaju izbjeglice, među kojima je mnogo ustaških i drugih vojnika, te je pomislio kako bi je tako izložio prevelikom riziku. Naposljetku je odlučio krenuti sam.

“Pokušaću se snaći vani, a onda... nekako... izvući tebe i dijete...

Mejra je navaljivala da i ona krene.

“Ti si žena, ovdje si najsigurnija i neće dirati maksumče,” ubjeđivao ju je.

Ona je bila uporna.

“Da ti se šta desi na putu, meni život više ne bi vrijedio”, rekao joj je Mujaga. “Ovako ću brže ići sam i imaću razlog da se snađem, nađem posao, i povučem vas za sobom!”

Uplakana, supruga mu je spakovala dvije košulje i jedne rezervne pantalone, jer nije htio nositi puno stvari. Ubacila je još nešto hrane i vode uoči samog rastanka.

Oboje su stali na pragu kuće i zašutjeli. Njoj su neobuzdano tekle suze niz lice, on je bio namrgođen i gotovo izgubljen, mada to nije htio pokazati. Zagrlio ju je, a onda se sageo do stomaka, pomilovao ga i okrenuo se.

“Sa kapije se još jednom okrenuo.

“Čuvaj nam dijete!”

Mujagi Pruščaku su noge bile teške poput olova kada je izlazio iz sela, u prsima ga je gušilo, a pogled mu je bio zamagljen.

“Napuštam svoju porodicu. Šta će biti sa njima? Gdje idem? Možda sam, ipak, trebao ostati, pa šta bude? Ili povesti Mejru? Ili...”

Izbjegličkoj koloni se nije mogao nazrijeti kraj. Mujaga Pruščak je po prilici bio negdje u sredini i vukao se skupa sa ostalima, povremeno brišući znoj koji se slijevao niz čelo i obraze. Pokušavao je štedjeti vodu, jer nije znao kada će i gdje naići na novi izvor. Nadao se da neko na čelu kolone misli o tome. Ustvari, nije imao pojma ni ko ih predvodi. Pretpostavljao je da su neka vojna lica koja su ovuda već prolazila, pa valjda znaju gdje ima vode.

Opet sa druge strane, mrzio je gledati crne ustaške uniforme oko sebe, mada je više bilo domobranskih. Bilo je i puno mlađeg i svijeta srednjih godina bez ikakvih

uniformi, pa je smatrao da su vjerovatno obukli civilke kako bi se pokušali izvući ako ih uhvate partizani. Znao je da i njega mogu svrstati među takve.

“Sam sam kriv”, pomislio je i sjetio se onog dana kada je Hans Keler ušao u Prusac i tražio prevodica. Pošao je psovati svoju želju da usavrši njemački jezik, a onda se smirio i pomislio da je tako jednostavno moralo biti.

“O čemu razmišljaš?”, prenu ga glas iza leđa.

Bio je to Zvone Škrigelj, Hrvat s nekog otoka. Zvone je samo pričao o obali, velikom plavetnilu, talasima, punim mrežama ribe i nekoj Anici za koju je govorio da je najljepša na cijelom otoku.

“Ni na drugin otocima, ni u ciloj Dalmaciji nisan vidija lipšu”, govorio je Zvone.

“Pa, je li išta bilo među vama?”

“Je, vojska u koju me posla ćaća. Sad je ‘45, a ja je nisan vidija od ‘42. Možda se i udala”.

“Nije, bolan, ne sekiraj se, nije ostalo nijedno muško za ženidbe”, pokušavao ga je utješiti Mujaga.

“Je vraga. Samo je mene ćaća posla, svi ostali još vataju ribu i beru masline, a Anicu su virovatno davno i uvatili i ubrali.”

Mujaga se tada prvi put morao nasmijati od kako je sav žalostan krenuo iz Prusca. Nije pričao ni s kim, niko ga ništa nije pitao, sve dok se Zvone nije iznenada prosto zalijepio za njega. Zašto, nije mu bilo jasno.

“Triba li ti vode”, upitao ga je visok čovjek u ustaškoj uniformi.

On je mrzovoljno odmahnuo glavom, iako mu je u čuturici ostalo tek nekoliko gutljaja.

Samo viđenje Zvonetove uniforme ga je gotovo nagnalo da se brzo udalji, ali su ga noge previše boljele. Već je tog vojnika mogao zamisliti kako se iživljava nad nekom drugom braćom, sličnom Pašićima i osjetio je jezu po tijelu. Htio ga je odbiti šutnjom, ali je taj čovjek sam nastavljao pričati.

“Ne boj se! Neću ti ništa. Vidin da si sam, i ja san!”

Mujaga ga nije ni pogledao, ali Zvone nije odustao.

“Iman osjećaj da si vidija svašta, a nisi moga ništa ka ni ja”, bilo je zadnje što je Zvone rekao o ratu, a onda je nastavio hodati pored Mujage i pričati o drugim

stvarima: poljima lavande na svom otoku, ulju koje je pravio od maslina, načinu na koji sprema ribu... Naposljetku je sasvim otvoreno počeo pričati kako uopšte ne liči na oca, već da čitav otok priča kako je stopostotna kopija jednog Italijana što je sam preplovio Jadran. Stariji su govorili da su mu majku nekoliko puta u udaljenim maslinjacima vidjeli u društvu tog Italijana o čijem imenu nije imao pojma. Kada je Italijan odjezdio dalje, majka se brže-bolje udala za njegovog oca i podarila mu - Zvoneta. Otac je, čim je počeo rat, poslao sina u vojsku.

“Sve je učinija da me se riši. I uspija je. Neću se vraćat. Jebi ga, ako preživin ovi put, otiću šta buden moga dalje. Niman pojma di. Cuja sam za Australiju ili Južnu Ameriku. Puno Hrvata se sprema tamo bižat. Pa šta ću ja onda tražit nešto drugo. Di svi, tu i ja.”

Mujaga je šutio, ali se uhvatio kako sluša.

“Šta ću drugo? Vratit se pa da me komunjare striljaju ili bace u pržun. Ili da me ćaća opet natira u neku drugu vojsku. Neću in dat to zadovoljstvo. Kažu da je more u Australiji još veće. Tamo ću nać ženu da mi rodi puno dice. A, ko zna... jednoga dana, možda to i doživin, komunisti padnu s vlasti, pa se vratin. Još će me dočekat ka junaka. Vidiš kakvi je život. Prije po godine nisi zna da će ovako bit. Da ćeš bižat iz svoje zemlje. Ko zna šta će sutra bit. Možda će bižat ovi šta sad dolaze na vlast.”

Uto odjeknuše pucnji.

“Zasjeda”, zagrmio je nečiji glas.

Zvone je odavno bio na zemlji. Mujaga je i dalje stajao pored njega, posve uspravan. Nikada se nije našao u sličnoj poziciji, iako je gotovo cijeli rat bio uz vojsku. Ali onu koja se nije borila. Već mučila ljude.

Meci su mu fijuknuli oko glave.

“Lezi budalo”, vikao je Zvone.

Mujaga je čuo, ali nije reagovao. Nije ga bilo ni strah. Ustvari, bio je ošamućen. Meci su fijukali i fino je čuo njihovo šištanje. Učinilo mu se sporo. Da je imao borbenog iskustva, znao bi da dolijeću iz velike daljine.

“Leziii...”, vikao je Zvone.

Bez reakcije. Mujaga je gledao uspaničeni narod: žene koje drže djecu za ruke i trče tačno u pravcu iz kojeg dolijeću meci, njihove muževe kako im iz sveg glasa psuju i jure za njima, a onda ih obaraju na tlo, nekoliko konja što se propinju rzajući, a potom povlače zaprežna kola nekontrolisano ka livadama, da bi vlasnici skočili bez

obzira na opasnost i potrčali za njima kako bi spasili malo imovine što su je ponijeli...

Nekoliko ljudi je jauknulo i palo.

“Znači, to je to”, pomislio je Mujaga. “Tako izgleda kada te pogodi...”

Pokušavao je te nesretnike dokučiti pogledom. Jedna žena se držala za stomak, bez glasa. Pored nje je neki muškarac zvao pomoć. Niko mu nije prilazio.

Tada su ga snažne ruke dohvatile i oborile. Zvone!

Nekoliko metaka je zlokobno fijuknulo iznad njihovih glava. Mujaga je shvatio da bi ga barem jedno tane dokačilo da je ostao uspravan. Zvone mu je sigurno spasio život!

“Oćeš da i tebe pogodi”, vikao je glave gotovo pripijene uz Mujaginu. “Ako pogineš - adio. Nije strašno! Ali, ako te rani, ko će te vuć!”

Mujaga nije odgovarao. Mislio je kako je, ipak, trebao ostati u Pruscu.

Tada je pored njih protrčala oveća grupa ustaša i domobrana. Pozivali su ostale vojnike da im se pridruže i odbiju napad.

“Jeba in pas mater. Vidi in novih uniformi. Cili rat su sidili po stožerima, dok san se ja borija. Neka vide šta je borba, ne mrdan ja nigdi.”

Uskoro je puškaranje postalo žešće. Odjeknule su detonacije ručnih bombi, još nekoliko pucnjeva, a onda je sve utihnulo. Svi su iščekivali dok nije uslijedila naredba.

“Nastavljamo!”

Znači, mislio je Mujaga, napad je odbijen.

Trebao je odahnuti, ali nije. Bilo mu je loše što su ga branili ljudi koje je mrzio.

Dani su se smjenjivali u magnovenju: pješačenje, kratak odmor, zasjede, ranjeni, mrtvi, bol u nogama, glad, žeđ... Onda kratak odmor... San u kojem ti pred oči izbija trudna žena kako plače u Pruscu, onda kapetan Franc Bosnaunited, pa Hans Keler, braća Pašić, Zevi...

Buđenje u znoju i groznica. I nova naredba za pokret, bez obzira što je noć. Kažu tako je sigurnije. Pa prekidi u koloni i gubljenja puna nervoze. I majke koje kroz noć vrište i dozivaju nestašnu djecu koja su nekuda odlutala, dok ih drugi utišavaju da ne odaju položaj, bez imalo spremnosti da im pomognu u potrazi.

No, najgori momenat ubjedljivo je bio kada je ugledao male zavežljaje bačene kraj puta. Kada je saznao šta je u njima, utroba mu se okrenula i mogao je odmah povratiti.

“Jad, teški jad”, otpuhnuo je Zvone prije nego će mu objasniti da su to neke žene koje su rodile u zbjegu, ostavile bebe u jarku, da bi nastavile put samo sa starijom djecom.

Mujagu je prošao val jeze.

“Kako mogu?”

Zvone nije odgovorio. Samo je slegnuo ramenima.

Mujaga je, u nedostatku pametnijeg posla, pokušao prodrijeti u misli tih žena. Nosile su djecu devet mjeseci. Vjerovatno se radovale njihovom dolasku na svijet. I kada je to konačno došlo...

“Majko mila”, uzdahnuo je naglas, prije nego će pomisliti na svoju suprugu. I dijete koje tek treba doći. Šta će biti sa njima?

Mahinalno je otresao glavom, tjerajući teške misli. Uglavnom, bezuspješno.

Tada su izbili pred britanske vojnike.

Na velikoj poljani, desetine hiljada ljudi su slavile. Lica što su do prije nekoliko sati bila bez iskre nade, sada su postala ozarena i nasmijana. Ljudi su zbijali šale, tapšali nepoznate po ramenima, grlili se. Djeca su se igrala i majke ih više nisu dozivale i svijale uz sebe.

“Spašeni smo”, postala je najčešće izgovorena rečenica.

Mujaga je sjedio, po prilici, negdje uz rub mase i posmatrao britanske vojnike kako prikupljaju oružje ustaša i domobrana. Uskoro su na više mjesta narasla brda naredanih mitraljeza, pušaka, bombi, pištolja, metaka, noževa...

“Koliko je ljudi poklano tim noževima?”, morao je pomisliti Mujaga.

Za nekoliko sati britanski vojnici su razvukli žicu oko zbjega. Sutra ujutro su se pojavili partizani!

Zamor u zbjegu je posve zamro i vladala je nevjerovatna tišina kada se uzme u obzir da je na jednom mjestu bilo, kako je neko procijenio, više od 50.000 ljudi. Sve oči bile su uprte ka partizanima kojih je pristizalo sve više i koji su okruživali zbjeg, miješajući se sa Britancima.

Mujaga nije osjetio strah. Prije bi to nazvao nekom vrstom nelagode i

iščekivanja. Prvi put izbliza je vidio komuniste. Znao je o njima tek da ne vjeruju u Boga i da su se raširili iz Rusije. Otamo gdje mu je nekada ratovao otac.

Partizani nisu imali jedinstvenih uniformi. Na glavi su im bile šajkače sa jarkocrvenim petokrakama. Tada je ugledao grupu jednoobrazno odjevenih, urednih partizana, sa činovima. Vidio je kako se zapućuju ka britanskom štabu.

“Ni dobro”, šapnuo mu je Zvone, valjda pazeći da ne remeti tišinu.

Narednih nekoliko sati ništa se nije dešavalo, a onda je naređen pokret. Nazad!

Uzaludna su bila negodovanja ljudi, moljakanja da ih puste ići gdje žele, plač žena, proklinjanje britanskih vojnika što ih prepuštaju partizanima...

Relativno brzo zbjeg je bio postrojen u kolonu koja se vukla putem kojim je došla, okružena partizanskim vojnicima.

“Majku vam jebem ustašku, mislili ste pobjeć”, govorili su mnogi iz pratnje.

Niko nije smio odgovoriti

“Gdje vam je sad poglavnik Pavelić, jeb’o vam on majku?”, nastavljali su izazivački.

Ljudi su koračali oborenih glava.

Odjeknulo je nekoliko pucnjeva, nakon kojih je naređeno pojedincima da tijela ubijenih bace u jarak uz put. Svi ubijeni su imali ustaške uniforme.

Onda su odjeknuli rafali.

“Ne daj im da bježe”, vikao je neki partizan.

Nekolicina iz zbjega je trkom pokušala da se domogne šume, udaljene nekih 100-tinjak metara. Mujaga je vidio kako trče, a onda padaju pokošeni.

Kolona je stala na prostranoj livadi, koju je Mujaga zapamtio jer su tu još jučer bili napadnuti. Vjerovao je da će sada naći tijela stradalih koje niko nije ni pokušao ukopati.

Naređeno im je da posjedaju, a onda je oko njih ponovo razapeta žica.

“Logor”, pomislio je Mujaga. “Sad sam ja u logoru. I nema potrebe da išta prevodim!”

Noć je protekla mirno, a ujutro su počela strijeljanja. Partizani su ušli u masu ljudi i grubo razdvajali muškarce od žena i djece. Na vrištanja i molbe, uzvraćali su psovkama i udaranjem.

Muškarci, prvo uniformisani, odvođeni su u grupama u obližnju šumu, a onda su se čuli rafali. Koji bi utihnuli do prikupljanja sljedeće grupe. Partizani više nisu birali. Odvodili su i ljude u civilnoj odjeći.

“Lipi moj, uskoro smo na redu”, kazao je mirno Zvone. “Jebi ga...

Mujaga je bio posve miran. Pokušavao je misliti na Mejru i dijete. Misli da je trebao ostati u Pruscu uzaludno je potiskivao. Sjetio se kako je još nedavno stajao među privilegovanima, iako ne svojom voljom, i gledao kako ubijaju. Sada više nije privilegovan. Sada je on ponižen, mada se i ranije tako osjećao.

“Tako je moralo biti!”

Previše je zla vidio. I našao se u njegovom grotlu. Iz kojeg neće izaći, sve dok ga ne ubiju.

Ništa nije mogao uraditi. Osim čekati. Svoj red. Poput ostalih. Potpuno nespremnih da bilo šta poduzmu. A, šta i mogu. Bili su razoružani, a partizana je bilo previše, sa uperenim puškama.

“Možda je tako najbolje!”

Osim...

“Moje dijete će odrastati samo. Kao što sam i ja! I neće znati gdje sam ukopan. Kao što ja ne znam gdje je moj otac.”

Tada mu je pažnju privukao jedan džip, sa velikom crvenom petokrakom preko haube.

Stao je tačno ispred njih i izašli su neki oficiri. Vjerovatno hoće da nadgledaju egzekucije. Možda žele da ih požure.

Nije čuo šta pričaju. Nije ga ni interesovalo. Zašto bi? Bio je uz samu improvizovanu žičanu ogradu, u grupi ljudi koja je sljedeća trebala biti odvedena na pogubljenje.

Pogledao je u vedro nebo. Samo ono mu se tog trenutka činilo lijepim.

“Negdje... jednom... vjerujem... vidjeću oca!”

Ima trenutaka kada jednostavno osjetite da vas neko gleda. Ne znate zašto, ali se osvrnete i uvjerite se u to. Upravo to se zbilo sa Mujagom. Gledao je i dalje nebo i neki titraj mu je dao do znanja da ga neko posmatra.

Primijetio je pogled jednog oficira, najstarijeg u grupi, kako ga zagleda. Na glavi mu je bila nakrivljena šajkača, sa petokrakom, a sa strane se nazirala sijeda

kosa.

Napregao je svu snagu da ga prepozna. Uzalud. Možda je neko od preživjelih logoraša, koji ga je zapamtio dok je prevodio. I sada ga se sjetio, pa će po osvetu. Možda, mučenje prije konačne smrti. Kao što su, možda, mučili tog oficira ali je preživio. Uvijek neko preživi. Ili je gledao kako muče nekoga iz njegove porodice, što je još gore. Takvi mrze i svete se žestoko. Barem je tako čitao, nekada davno pod gustom krošnjom jabuke, na klupi ispred svoje kuće.

Čovjek je i dalje zurio u njega. Mujaga ga je i dalje pažljivo osmatrao. Da nije neko od komšija iz Prusca? Ili iz škole u Donjem Vakufu? Možda je otac nekog njegovog učenika? Naposljetku je odustao.

“Nemam pojma ko je taj čovjek!”

Vidio ga je kako nešto šapuće ostalima, a onda diže ruku prema njemu.

“Ti! Dolazi Vamo!”

Glas je bio strog i sada je Mujaga postao uvjeren da ga ne poznaje. Bio je potpuno stran. “Ja?”, stavio je dlan na prsa. “Jest’, upravo ti!”

Prošla ga je jeza. Sigurno je neko od logoraša. Gotovo je! Napravio je nekoliko koraka naprijed.

Prišao je i taj čovjek. Dijelila ih je samo žičana ograda.

Mujaga je držao oči oborene ka tlu, sjećajući se da su tako morali raditi zarobljenici u Jasenovcu.

“Podsjećaš me na nekoga”, rekao je oficir.

Mujaga se skamenio. Morao je to biti samo neko od logoraša koji ga je zapamtio. Možda upravo iz Jasenovca. Neko od preživjelih iz kamiona. Ili možda od onih što su za kazanom čekali supu bez mirisa.

Slegnuo je ramenima.

“Odakle si?”, konačno je progovorio oficir.

“Iz Prusca!”

Brzo je uslijedilo novo pitanje. “Kako se zoveš?”

“Mujaga.”

Čovjekov pogled je postao još prodorniji, a Mujaga je svoj svako malo dizao, pa obarao. “Još. Kako ti je prezime?”

“Pruščak.”

U trenutku u kojem je makar nakratko podigao pogled, Mujaga je na ispitivaču nešto mogao prepoznati. Ali, šta? Da, moglo je to biti zaprepaštenje!

“Ko ti je otac?”

“Poginuo je. U prošlom ratu.”

Čovjek je postao nevjerovatno nestrpljiv.

“Je l’ Latif?”

Mujagi Pruščaku je zabubnjalo u srcu i osjetio je jurnjavu krvi u glavu. Šta? Otkud? “Jeste... Latif... ja...”

Izraz koji je taj čovjek tada napravio, Mujaga nikada ne bi mogao opisati. Lice se potpuno promijenilo, a oči gotovo da su ispale iz duplji.

“Uf, jebem ti... Latif iz Prusca... njegov mali Mujaga... prika... isti si otac!”

Ispred Mujage je stajao Vaso Hajduk.

* * *

Kiša je prestala padati i navlačila se noć uz granicu sa Italijom, gdje je okončavala bitka koja će ostati upamćena po hrabrosti Druge bošnjačke regimente u Prvom svjetskom ratu.

Ranjen negdje ispod koljena, Vaso Hajduk je shvatio da više nema nikakvih izgleda za bijeg. Fino je vidio italijanske vojnike kako se primiču, s podignutim puškama, spremnim da ga za nekoliko trenutaka dokrajče. Mogao je proklinjati sam sebe što je bez razmišljanja otišao isuviše daleko, potpuno nesvjestan da ga ona nekolicina preživjelih saboraca, iscrpljenih žestokom bitkom, nisu u stanju pratiti. Ipak, nije bio tip koji bi se kajao. Uradio je kako je mislio da je najbolje i sada će platiti cijenu.

“Jebi ga, Vaso, svakoj hajdučiji jednom dođe kraj”, rekao je sam sebi, privukao pušku i počeo pucati u Italijane. Bio je siguran da je dvojicu pogodio.

A, onda je ostao bez municije.

Pogledao je nebo što se razvedravalo nakon strašne oluje. Tek tada je postao svjestan da se navlači noć. Bilo mu je svejedno. Neprijatelj je bio tu, na desetak

metara. Sada još bliže. Polako su se počeli uspravljati, shvatajući da je Vasina puška prazna. I da očito nije u stanju pridići se. Očekivali su lak plijen.

Vaso je italijanske vojnike već dobro vidio. Jedan je bio izrazito mršav. Gotovo da mu je ličio na pušku koju je nekako nespretno držao uperenu prema Vasinom položaju. Oblizivao je usnu. Vaso je znao da to mnogi vojnici rade kada im nervoza počne isušivati usta.

Drugi Italijan je bio dosta niži i nosio je naočale sa debelim okvirom. Gegao se nespretno.

“Eto ko će me ubit”, stigao je pomisliti Vaso.

Da nije ranjen, ne bi mu trebala ni napunjena puška. Skočio bi na njih i dokrajčio ih golim rukama, tjerajući one iza u paničan bijeg pred njegovom snagom i odlučnošću.

Ovako...

Čekao je da mu se u tijelo počnu zarivati meci. Već za koju sekundu.

Dvojica najistureniji Italijana su gotovo stajala nad njim i sada su ga mogli uhvatiti na nišan. Bez šanse da promaše.

Vaso je snažno udahnuo zrak, ispunjen mirisom koji trava pušta nakon kiše. Stigao je pogledom brzo obuhvatiti planinske vijence, utonule u mrak, a kada je oči vratio na vojnike, cijevi njihovih pušaka bile su uperene ravno u njega. Znao je da im se mišice napinju pred povlačenje okidača. Vidio je kako nišane.

“To je to”, prohujalo mu je mozgom koji nije primao niti emitovao signale straha. Tek je osjetio blago grčenje u stomaku.

Gledao je ravno u smrt, bez namjere da zatvori oči. Čuo je pucnje, ali nije stigao ugledati odbljeske vatre iz italijanskih pušaka.

Sljedeće što je vidio je iznenađenje na dvojici vojnika kojima se meci zarivaju po prilici u prsa. Ispustili su puške, a onda su se polako stropoštali kraj njega.

Iznad glave su mu fijuknuli novi meci prema preostalim Italijanima koji su brzo polijegali, tako da ih više nije vidio.

Nije se morao osvrtati. Znao je!

Uz Vasu Hajduka se opružio Latif Pruščak.

“Taj balavac!”

Latif je uspio natjerati prvu grupu Italijana na povlačenje. Vaso je bio svjestan da će to trajati kratko, do prve konsolidacije, a onda novog naleta. Kojeg neće moći odbiti.

“Prika... nije ti ovo trebalo!”

Latif se samo osmjehnuo, a onda strgnuo dio rukava i brzo obmotao Vasinu ranu na nozi i čvrsto stegnuo. “Držaće!”

Vaso i Latif preostale trenutke nisu puno pričali. U tišini, svaki u svojim mislima, iščekivali su konačni napad Italijana koji su se već morali trgnuti iz iznenađenja.

Latif je dohvatio puške one dvojice ubijenih Italijana i jednu dodao Vasi. A, onda novo čekanje i trzaj na svako šuštanje trave otamo gdje je neprijatelj. I misli što brže od metaka jure ka Pruscu, a onda se poput rikošeta vraćaju na front. Mislio je Latif kako je mogao ostati van ove situacije bez izlaza. I opet biti koristan. Recimo, previti ranu nekom od saboraca. I odvući ga nazad do poljske bolnice. Ili makar omogućiti posljednje gutljaje vode onima što su na izdisaju.

Pogledao je još jednom Vasu i opet se osmjehnuo. Da ga nije vidio kako juriša na italijanski štab, vjerovatno bi sve bilo drugačije.

Ali nije, i o tome se više nije imalo šta razmišljati. Vaso mu je u više navrata spašavao život i nije ga mogao ostaviti.

Tada su Italijani krenuli u posljednji napad, daleko opreznije nego maloprije kada su kanili dokrajčiti ranjenog Vasu.

Dvojica ratnika Druge bošnjačke regimente su u narednih nekoliko minuta preciznim hicima držali napadače na odstojanju. Bili su sigurni da su najmanje jednog Italijana pogodili. Čuo se i krik.

No, uskoro više nisu mogli podići glave, oko kojih su neprestano zujali meci. Vaso je znao da nekolicina Italijana neprestano puca, dok im se ostali pužući prikradaju. Latif nije o tome razmišljao. Tog trena je sina Mujagu držao u naručju na stanici u Donjem Vakufu.

Jedan metak je pogodio Latifa u lijevo rame. Samo trzaj, bolno sijevanje i pokušaji da se vatra otvara jednom rukom.

“Latifeeee!”, stigao je iz sveg glasa dreknuti Vaso.

Sljedećeg trenutka Latifa Pruščaka je dokačilo još nekoliko metaka.

Jedan je bio koban.

I nastupio je mrak!

* * *

Mujaga Pruščak je sjedio preko puta Vase Hajduka. U jednoj ruci držao je flašu sa svježom vodom, a u drugoj komad hljeba namazan maslacem, što mu je trkom donio partizanski kurir po Vasinoj naredbi. Bio je žedan, ali nije otpio ni gutljaj. Ništa nije okusio skoro dva dana, ali nije ni probao hranu.

Kada je Vaso okončao priču o posljednjim trenucima života Latifa Pruščaka, njegov sin Mujaga je zaridao. Nije se ni trudio obuzdati. Suze su se slijevale niz lice poput proloma oblaka u bici koju je njegov otac vodio protiv Italijana.

Plakao je, ali je bio sretan. Konačno je znao. Duboko je uzdahnuo i podigao pogled u Vasu Hajduka kojem je bio neizmjerno zahvalan. Ali i zavidan.

“Blago tebi, proveo si puno vremena uz mog oca!”

Vaso Hajduk nije znao šta da kaže tom djetetu pred sobom.

“Tvoj otac mi je spasio život. Bio je hrabar k’o lav. Prika, budi ponosan na njega!”

Mujaga je rukavom otrao suze.

“Šta je dalje bilo?”

Vaso Hajduk je nastavio priču.

“Dokačilo me još par metaka, ali nisu bili smrtonosni. Jedan još nosim između rebara. Naši su čuli puškaranje i stigli na vrijeme da otjeraju Italijane, a mene izvuku... Hajde, jedi sada.”

Sljedećih nekoliko trenutaka Mujaga je ispričao Vasi kako je završio kao njemački prevodilac, šta je sve radio, pazeći da ne ispusti detalje o mučenjima kojima je prisustvovao. Ipak, svako malo je prekidao vlastitu priču zapitkivanjima o Latifu. Razumljivo, htio je upiti svaku riječ o svom ocu, pazeći da sve dobro zapamti.

Vaso Hajduk se istinski trudio da se sjeti svega, pa i toga da je Latif Pruščak uvijek spavao na desnom boku, da je uvijek jeo i pio desnom rukom, da nikada nije opsovao, da...

Dok je pričao, Vaso se neprestano pitao je li, ipak, trebao nakon tog rata pronaći malog Mujagu i ispričati ovo što je tek sada, igrom sudbine, učinio. Istina je bila da se Vaso po okončanju Prvog svjetskog rata u nekoliko navrata spremao krenuti za Prusac. Ali, koliko god se nije bojao neprijatelja, toliko je gubio hrabrost pri pomisli da pronađe Mujagu. Jednom prilikom je bio gotovo siguran da će se ipak zaputiti. Obukao se i čak izašao iz kuće. Ali...

Obuzdala ga je pomisao da se možda Mujagina majka preudala i da im dolaskom u Prusac i pričom o Latifu može samo proizvesti nevolje u novoj porodici. Uto je, nakon tri kćerke, zaredom dobio tri sina, što se u selu slavilo tri godine, i vrijeme se jednostavno izvuklo. Kako je prolazila koja godina, misao o odlasku u Prusac je postajala sve bijeda, dok nije gotovo sasvim nestala.

Uglavnom, Vaso nikada nije otišao u Prusac i mrzio se zbog toga, a misli o Latifovom sinu nisu ga napuštale ni kada je izbio novi sukob u kojem je, nošen hajdučkom krvlju, otišao u partizane, gdje je dočekan kao heroj iz prethodnog rata, pa je brzo postavljen za komandanta. Brzo je, hrabrošću i snagom gotovo nevjerovatnom za svoje godine, postao istinski uzor vojnicima, a priča o njemu je doprla i do najviših partizanskih štabova, odakle je u nekoliko navrata odlikovan i unapređivan. Malo je falilo i da dobije mjesto u Glavnom partizanskom štabu. Nekolicina komesara ga je posjetila, kako bi napravili procjenu prije tog čina, ali su nakon razgovora odustali. Kao razlog su naveli da je Vaso Hajduk neobuzdan, uz sitnu naznaku da nije zagrižen idejama komunizma i da neće odgovoriti svom zadatku.

Istina je bila da je Vaso slušao prve dvije minute komesarskog predavanja o bratstvu sa Rusijom i zajedničkoj borbi protiv fašizma, a sutra protiv imperijalizma. U sljedećoj je počeo glasno psovati Rusiju i svoje pretke što otamo potiču, a onda se obrušio na Staljina i partiju tako sočno da bi vjerovatno završio pred streljačkim vodom da komesari nisu imali ogroman respekt prema Vasinim dobijenim bitkama protiv Nijemaca i potpori koju uživa među borcima. Ovako su odlučili da ne pokreću postupak protiv njega, ali ni da ga uzdižu na najviše funkcije, što je Vasi Hajduku u suštini i odgovaralo. Najviše je vremena provodio među običnim borcima, koji su se odmah okupljali oko njega. Baš kao i sada na granici Slovenije i Austrije gdje je neočekivano dobio priliku pomoći Latifovom sinu i nije ju kanio ispustiti.

“Prika, sada idemo u štab Armije, nije daleko, da ti napravimo papir da si, kao njemački prevodilac, radio za pokret otpora i da imaš velike zasluge. Uručiću ti i odlikovanje tako da niko neće smjet ni da te pogleda, a kamoli da ti naudi. Dobićeš i vojnu penziju!”

Mujaga se zagledao u Vasu.

“Je li to”, malo je zamucao, “pravedno”?

Vaso je malo zurio, a onda odmahnuo glavom.

“Jebem ti, prika... isti si otac”, rekao je i rukom pokazao na partizane što su kupili nove grupe ljudi za strijeljanje. “Vidiš ove kretene. Puno ih je do jučer bilo u četnicima. Samo su umjesto kokardi nataknuli petokrake i opet isto seru i kolju.”

Mujaga je snažno udahnuo. Otvorio je usta da nešto kaže, a onda odustao. Vasi to nije promaklo.

“Reci slobodno!”

“Puno ljudi ubijaju”, izustio je Mujaga. Vaso Hajduk se namrgodio. “Znam! Idemo mi tebe spasiti!”

Mujaga je opet otvorio usta i dalje se pomalo ustežući.

“Šta je sad?”

“Ima jedan čovjek...”

“Kakav?”

“Ustaša!”

Vaso Hajduk je malo zastao, možda i nešto opsovao u sebi. “Tvoj rod?”

“Nije, ali spasio mi je život dok smo putovali ovamo!”

Vaso Hajduk je opet malo šutio. Onda je naglo ustao.

“Ajde, pokaži mi ga, jebi ga, napravićemo i njemu neki papir!”

Nakon 15-ak minuta Vaso Hajduk je vozio džip prema partizanskom štabu udaljenom četiri kilometra. Pored njega je sjedio Mujaga Pruščak, a nazad Zvone Škrigelj. Bila je to posve nerealna ratna slika: tri čovjeka bila su zajedno, jedan u partizanskoj, drugi u ustaškoj uniformi i Mujaga u civilnom odijelu.

Na prvom kilometru uglavnom je pričao Mujaga, sretan što je saznao očevu sudbinu, a još više što uskoro treba vidjeti sina.

Na drugom kilometru u razgovor su se, nakon prvobitnog nepovjerenja i odmjeravanja u tišini, upustili Vaso i Zvone: govorili su ko se gdje borio, uz sočne psovke rata i sveukupne nesreće.

Na trećem kilometru se nisu pojavili!

Partizani su, nakon spoznaje da im je nestao važan oficir, organizovali masovnu potragu. Obišli su teren u krugu otprilike deset kilometara, ali uzalud. Trojici ljudi nije bilo ni traga. Čak nisu našli ni džip. Poslije su kolale razne priče: najrealnija je mogla biti da su napadnuti, jer je nekolicina seljana čula pucnjavu, ali se lako moglo dogoditi da su je pomiješali sa egzekucijama koje su trajale. Uostalom, postavilo se pitanje ko bi ih mogao napasti. Jedna od teorija bila je da je to učinila neka grupa partizana koja nije mogla otrpjeti ustašu u partizanskom džipu, te su ubili svu trojicu. Kada su primijetili silno ordenje na Vasinim grudima, skinuli su ih mrtve do gola i sahranili ili čak bacili skupa sa ubijenim u neku masovnu grobnicu, da sakriju zlodjelo. No, partizani koji su poznavali Vasu, cijeli su dan pregledavali sahranjene po masovnim grobnicama i nisu ga našli.

Druga teorija je da su ih napale ustaše koje su bježale u manjim grupama, da bi se domogle džipa i Vasine uniforme koja im je trebala služiti kao neka vrsta propusnice. No, teško da bi vukli tijela sa sobom, a upravo ona nisu nađena iako su partizani kopali na nekoliko mjesta gdje im se učinilo da je svježe rovano po zemlji.

Nakon nekoliko dana potraga je obustavljena, Vaso Hajduk i još dvojica za partizane bezimenih ljudi su proglašeni mrtvima.

Vasi Hajduku je posthumno dodijeljeno još jedno odlikovanje, a porodice Latifa Pruščaka i Zvoneta Škrigelja nikada nisu dobile papire koje su ih trebale amnestirati i omogućiti lakši život.

U svakom slučaju, sudbina trojice ljudi dugo je ostala potpuna tajna.

# TREĆE POGLAVLJE

Okončanjem Drugog svjetskog rata počela je žestoka borba Mejre Pruščak za preživljavanje.

Bio je kraj avgusta 1945. godine kada je trudna žena stajala na velikoj prusačkoj njivi, radujući se plodovima koje će pobrati i spremiti za zimu. Kanila se natjerati da što bolje jede kako bi ojačala i bila u stanju podizati dijete koje se treba roditi u novembru. Obrisala je oznojeno čelo, a onda spustila mršave ruke niz tijelo i dlanove položila na ispupčeni stomak. Raširila je dugačke prste preko plave haljine obasjane zrakama još jakog sunca i tiho progovorila.

“Akobogda, uskoro ćeš doći na svijet, moj sine!”

Bila je sasvim sigurna da će roditi muško. Čula je davno da se žena koja nosi curicu maltene potpuno promijeni. Starije su joj rekle da se te žene izobliče.

A, ona...

Ostala je potpuno ista: lijepa i mršava, a trudnoću je odavao samo već pogolemi stomak.

Uz bol u krstima, sagela se da dohvati vode iz starog zelenog lončića, čija boja se zgulila na nekoliko mjesta. Voljela je piti iz njega, jer je taj lončić na ovom istom mjestu, dok je bila djevojčica, koristio njen otac.

“Dodaj mi vode, curo draga”, rekao bi blago i ona bi trkom poslušala, radosna što će usrećiti oca.

Puno godina kasnije, dok se tečnost, ugrijana na suncu, slijevala niz Mejrino grlo, imala je osjećaj da bi mogla popiti cijelu rijeku. Kada je na trenutak zastala da uhvati daha, još jednom je razgledala oko sebe. Velika obrađena površina nudila je lijehe luka, mrkve, mahuna, graška, peršuna, paradajza, krastavaca, a na jednom kraju bio je veliki zasad krompira. Njiva je bila oivičena voćnjakom jabuka, krušaka, šljiva...

Sve je sama posadila, sve će morati sama da pobere.

Više nije imala nikoga svog. Roditelji su umrli davno, ostatak malobrojne rodbine je, koliko je znala, stradao u ratu, a Mujaga...

Uzdahnula je duboko. I osjetila kako joj se vlaže oči. Negdje duboko u njoj tinjala je sićušna nada da je možda još negdje u zarobljeništvu i da će se jednog dana samo pojaviti. Poput drugih koji povremeno pristižu iz Njemačke gdje su bili po radnim logorima. Da će doći odrpan i iscrpljen, ali živ. Da će mu se sva sretna baciti u naručje. I da će zajedno podizati svog sina. I da će...

Nadala se, ali nešto joj je govorilo da neće biti tako. Nije to mogla sebi objasniti, ali...

Spustila je lončić sa vodom, podigla ruke ka nebu i proučila Fatihu.

“Mujaga više nije živ”, bila je misao koju nije mogla potisnuti.

Jedno predvečerje, mogao je biti prelaz aprila na maj, preumorna, sjela je na sećiju verande da pridigne bolne noge, pogledajući kroz velike prozore na avliju i kapiju odakle bi se mogao ukazati Mujaga. Veranda je bila prijatno hladna i ispunjena mirisom poljskog cvijeća kojeg je tog dana ubrala kada se vraćala kući sa njive, a onda pažljivo smjestila u vaznu napunjenu svježom vodom. Poslije cjelodnevnog rada osjetila je olakšanje i mogla je odmah zaspati. No, otimala se snu, iščekujući muža i vrijeme za večernju molitvu. Desnom rukom je milovala stomak, a lijevom držala zavjesu kako bi bolje vidjela napolje.

U trenu je, sjedeći, zadrijemala.

I usnila...

Ulazna vrata su se otvorila i ušao je Mujaga: uspravan, vedar i nasmijan, lijep i svjež, te sasvim drugačiji od onoga što bi Mejra očekivala nakon suprugovog povratka iz zbjega.

Blago je pomilovao po ramenu.

“Jesi l’ se imalo odmorila?”, upitao ju je svojim dubokim glasom.

“Jesam, kako si ti?”, pitala je obično, kao što bi to uradila svakog dana prije rata.

“Dobro sam, ne brini, idem vidjeti Ajasa”, odgovorio je i produžio u dnevnu sobu gdje se nagnuo nad kolijevkom i tako dugo ostao.

Mejra je uobičajeno ustala da suprugu postavi večeru, ali se svaki čas osvrtala

ka njemu i gledala ga kako se smiješi sinu, kojeg nije vidjela, ali je znala da je tu i da spava.

“Nemoj ga probuditi, jedva sam ga uspavala!”

“Neka spava, tako raste”, odgovorio je, a onda se uspravio, uzeo Kur’an sa police i krenuo vani.

“Gdje ćeš sada?”, upitala ga je iznenađeno.

Opet se nasmiješio i rekao:

“Moram ići!”

Nije imao običaj otići, a da ne kaže gdje. Potrčala je za njim kroz kuhinju.

“Povedi i nas!”

Naglo je stao. Okrenuo se i postavio ruku prema ženi da je zadrži.

“Ne, ovamo vi ne možete sa mnom!”

Još jednom se osvrnuo ka kolijevci, a onda je prodorno pogledao u suprugu.

“Bićeš na iskušenjima, izdrži, čuvaj sebe i Ajasa”, rekao je i zatvorio vrata za sobom.

Mejra je brzo provirila kroz prozor i vidjela ga kako izlazi na mahalski put i pridružuje se koloni ljudi koje nikada nije vidjela. Bio je mrak, ali staza kojom su hodili bila je posve bijela. Nije se vidjela niti jedna susjedna kuća. Samo bjelina kojoj nema kraja. I Mujaga, okupan svjetlošću, kako se stapa sa masom svijeta i odlazi...

Tada se probudila.

Veranda je bila u potpunom mraku, a u nos Mejre Pruščak uvlačio se divni miris, kakav nikada nije osjetila u životu. Ugodni osjećaj kolao je tijelom sve do srca i punio ga beskrajnom ljubavlju, kakvu nikada nije osjetila. Otvarala je i zatvarala oči, potpuno nesvjesna šta se događa. Ali, jasno je znala da ne želi da to prestane.

Tada se oglasio ezan sa Handanagine džamije.

Skočila je još bunovna, razrogačujući oči da bolje vidi kroz mrak. Brzo je sklonila zavjesu i pogledala vani. Tama i poneka lampa što osvjetljava unutrašnjost susjednih kuća. Rukom je dohvatila vaznu i prinijela cvijeće nosu. Miris je bio divan, ali sasvim drugačiji od onog maloprije.

Tada je zaplakala.

“Moj Mujaga, ti si otputovao od nas”, vrisnula je.

Nikada nije tumačila snove niti je imala pojma kako se to radi. Ali je znala da se suprug neće vratiti.

Podigla je ruke u dovi kojom je od Allaha dž.š. molila oprost Mujaginih grijeha.

Od kada je otišao u zbjeg, Mejrino srce je pucalo od tuge i mislila je da će se raspoloviti. Kada je u molitvi skrušeno padala na sedždu, imala je osjećaj da sa sobom u grudima spušta teški kamen. Gotovo stijenu veliku poput Ajvaz Dedine. Svaki put je mislila da se možda neće moći pridići.

Sada...

Osjetila je kao da joj neka ruka odnosi dvije trećine bola. Prostrla je serdžadu i klanjala, a u grudima više nije bilo kamena. “Mujaga će biti dobro”, pomislila je. “A ja se moram brinuti o...” Sjetila se sna. “Našem Ajasu...”

Glasno brundanje trgnulo je Mejru iz misli, tako da je nogom gotovo prosula lončić. Osvrnula se i ugledala vojni kamion, sa golemom crvenom petokrakom na haubi kako se primiče, poskakujući livadom bez utabanog puta.

Zgrčio joj se stomak, a grudi ispunile nerazumljivom nelagodom što prerasta u strah i nadilazi njeno krhko tijelo, šireći se cijelom njivom, sve do okolnih obronaka. Zadrhtale su joj noge i imala je osjećaj da će se istog trenutka srušiti.

Vozač kamiona je, bez imalo grižnje savjesti, debelim točkovima gazio uredne lijehe dok se nije zaustavio pred Mejrom. Tada je ugasio motor i ponovo se mogao čuti vjetrić sa obronaka i poneki krik ptice što prepadnuta leprša na sigurnije mjesto.

Neugodno je zaškripalo otvaranje nepodmazanih kamionskih vrata, i izašao je neki oficir, a sa stražnjeg dijela su iskočila tri naoružana vojnika. Nisu bili iz Prusca niti okoline. Prvi put ih je vidjela.

Mejra je ruke stavila na stomak da proba zaustaviti drhtanje koje bi, pomislila je, moglo naškoditi djetetu.

“Mejra Pruščak”, oficirov glas je bio grub i zapovijedan. Samo je potvrdno klimnula glavom.

“U ime naroda i komunističke partije oduzima se ovo zemljište, trenutno u vlasništvu izdajničkih snaga i saradnika okupatora i daje na upravljanje novouspostavljenim narodnim organima za potrebe prehrane narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije stacionirane na širem lokalitetu Prusca”, brzo je iščitao se nekog papira, a onda ga tutnuo Mejri pred oči, koje su istog trena zasuzile i više ništa nije

vidjela. Samo sjenke ljudi što stoje ispred nje i papir pred licem koji joj oduzima hranu.

“Ovdje ćeš staviti otisak prsta”, dodao je oficir grubo.

“Znam čitat i pisat”, odgovorila je Mejra, pružajući ruku da uzme papir. A onda su je noge izdale. Nije znala kako se to desilo, ali sljedećeg trena je sjedila na zemlji, nemoćna da se pridigne. I što je još gore, nemoćna da bilo šta promijeni.

Stavila je ruke na stomak, a grudi su se brzo nadimale i spuštale.

“Molim vas, dodajte mi vode!”

Niko se nije pomaknuo.

Na koljenima, ponižena i slabašna, počela je puzati ka lončiću. Grlo joj je bilo sasvim suho i imala je osjećaj da se guši. Tu je voda. Još samo koji centimetar. Konačno...

Zgrabila je lončić, crni zadebljani rub prinijela ustima i počela halapljivo piti. Svejedno, iza svakog gutljaja grlo je ostajalo skroz suho. Novi veliki gutljaj, pa još jedan, sve dok oficir nije postao nestrpljiv.

“Ajde, ženo, kući pa pij!”

“Trudna sam”, čuo se samo šapat.

“Rodićeš izdajničko kopile”, vrisnuo je oficir i istrgnuo joj lončić iz ruku. “Diži se i marš kući, da te više nisam vidio ovde!”

Pokušala se pridići. Ruke nisu slušale naredbe iz mozga. Ponovo je klonula. I podigla pogled. I vidjela nadnesene i nepomične sjenke. Vidjela je budućnost u kojoj će joj nova vlast zagorčavati život na svakom koraku. Vidjela je sebe kako se bori do granica nemogućeg da podigne sina. Kako? Čime?

“Molim vas”, zajecala je, “mogu li pokupiti nešto hrane, nemam ništa!”

“Nisi ni zaslužila, zahvali svome čo’jeku, a ne nama. Gubi se!” Mejra je sljedećeg trenutka sama ustala. Zamrljane sjenke su se ponovo pretvorile u ljude. Sagnula se između njih da dohvati lončić i motiku.

Oficirska čizma je pristisnula istovremeno i lončić i dršku motike.

“To ostaje ovde. Ništa ne nosiš!”

Osjetila je bol u glavi. Gledala je kako oficir đonom prlja rub lončića na kojem je nekada njen otac držao usne. I kako joj jednim običnim, izgužvanim papirom,

odnosi zemlju, naslijeđenu od oca, a koja potiče od djeda. I ko zna koliko još generacija unazad.

“Nemate pravo ovo raditi”, drhtavim glasom je progovorila. Ovo nije zemlja mog muža, već mog oca!”

Oficir je iz futrole brzo i nervozno izvukao pištolj i sav osokoljen dobijenom vlašću ispalio metak u zrak.

Glasni pucanj kraj Mejrinih ušiju natjerao ju je u nagli trzaj i stavljanje ruku na lice, pa uši. A, onda je vrisnula i dlanovima poklopila stomak.

“Moje dijete! Ono čuje... moram se skloniti... on mora preživjeti ... moj Ajas...”

Bez riječi, moljakanja i novih suza, Mejra se krenula udaljavati. Noge su bile teške i imala je osjećaj da se zarivaju duboko u zemlju. Njenu djedovinu. Pamtila je dobro očeve riječi:

“Ovo je bila najplodnija zemlja u cijelom kraju i prije nego što je Ajvaz Dedo spustio vodu. Sada od nje nema bolje do Stambola. Zalijevaj je izdašno i uvijek će ti hranit porodicu!”

Otac je to rekao davno, dok je još bila curica i dodavala mu vodu, iz onog istog lončića, dok mu je komšiluk tražio recept za svoje njive. Otac bi odgovarao da radi sve kao i ostali i da je samo stvar u zemlji.

Mejra je sada koračala tom zemljom, pored mahuna što su se povijale uz brižljivo zabijeno pruće. Sjetila se kada je išla u šumu trgati grane koje će zabiti uz mahune i tako im olakšati rast. Kada je završila trganje grana, ruke su joj bile skroz krvave, ali je bila sretna. Sada...

Rukom je, blago, pomilovala jednu granu, možda onu koja je bila najžilavija i koja ju je najviše izgrebala.

To je bila dječija igra naspram ovoga što je snašlo.

Korak za korakom, stigla je do lijeha luka. Mogla je krenuti ravno, posred zasada. Izgazati ga, u navali bijesa. Da to bude njena mala osveta. Kada ona neće moći da ga jede, zašto bi neko drugi. Mogla bi uništiti barem nekoliko glavica. A, onda nastaviti da gazi mrkvu, peršun...

Zaputila se puteljkom između lijeha, pazeći da ne izazove ni najmanju štetu.

“Ne... luk nije kriv. Mrkva nije kriva. Nije kriv ni...”

Sada se saginjala kroz guste krošnje šljiva, koje su visile sa grana, modre i

sočne, prosto pozivajući da budu ubrane. Nije to učinila.

Koračala je povrijeđena i prestrašena spoznajom da nema nikoga ko će joj pomoći. A uskoro treba roditi.

Kada je ušla u kuću, srušila se na sećiju i zaridala tako da se plač čuo izvan sela.

* * *

Jutro 22. novembra donijelo je snijeg. Mejra je sjedila na sećiji verande, obmotana dekom čija se boja prelijevala iz narandžaste u svijetlo smeđu, sa bijelim šarama bez reda iscrtanim po sredini. Bila je to Mujagina deka pa, iako je znala da je to čista glupost, tjerala se umisliti kako je u njoj sigurnija. I da nije sama.

Na čista prozorska stakla s vana su se lijepile bijele krpe snijega, tjerajući je da povremeno trepne. Od najranijeg djetinjstva je voljela snijeg. Oduvijek je uživala iz toplog doma gledati kako prekriva travu, lijepi se na grane drveća, u bijelo boji okolna brda... Uzimala bi sude da ga ona, umjesto majke, opere na vanjskoj česmi. Ruke bi joj tada začas postale jarkocrvene pod ledenim mlazom, ali je ona uživala. Podigla bi lice prema nebu i puštala da joj pahuljice padaju na čelo i obraze. A, onda bi gotovo utrčala u kuću dok se oprani tanjiri i čaše opasno naginju i prijete da će se skršiti. Spretno bi ih spustila kraj šporeta iz kojeg pucketa vatra i širi toplotu, a onda u nekoliko koraka stala na prozor, u nastavku divljenja zimi.

To je bilo davno. Sada je šporet šutio jer je štedjela onih nekoliko naramaka drva što je uspjela dovući iz šume, suđe je bilo oprano jer je koristila tek jednu šerpicu, tanjir, kašiku i lončić, namjerno izabran ličio je na oduzeti očev.

Pahuljice što su lepršale ličile su joj na suze. Bila je tužna, ali nije plakala. Povremeni, snažni udarci iz stomaka, davali su joj beskrajno snažnu volju da pobijedi sve što joj se nade na putu. Mrzila je očaj, a bila je na njegovom rubu.

“Neću se dati. Moram izdržati ovo... iskušenje!”

Odbacila je deku, ogrnula gusto pleteni džemper i zaputila se vani. Dočekao ju je ledeni zrak. Šal je jače stisnula preko glave, dohvatila sjekiru oslonjenu uz vrata, a onda i nekoliko oblutaka, ne sasvim suhih drva. Prije prvog zamaha, osjetila je slabost u nogama. Snažno je udahnula, ali je navala kisika izazvala djelimičnu vrtoglavicu. Zatvorila je oči, u nadi da se neće onesvijestiti. Slično joj se dešavalo i posljednjih dana, pogotovo kada se naglo pridigne. Poslije nekoliko sekundi, sve bi opet bilo uredu.

“Hajde, popusti!”, obraćala se direktno vrtoglavici.

Pogled je, zaista, ubrzo opet postao bistar.

“Hvala ti, Bože, dobro je!”

Čvršće je šakama obujmila dršku sjekire.

Tada je osjetila slabost u rukama, što je kretala od šaka, preko cijelih ruku, sve do ramena. A potom i dalje. “Moram izdržati!”

Nekoliko puta je snažno udahnula. A onda prvi zamah. Sječivo se diglo visoko iznad njene glave. A onda jurnulo nadolje.

Sjekira se samo odbila od drveta, ostavljajući tek tanki trag sječiva.

Mejra je malo zaklopila oči, prije novog zamaha. Rezultat je bio isti i nije se mogla nazrijeti ni najmanja naznaka da će drvo biti prepolovljeno. “Moram ga drugačije okrenuti!”

Sagnula se i drugačije postavila deblo. Brzo se uspravila, zajedno se novom vrtoglavicom.

Ponovo je zatvorila oči, iščekujući da se drmusava slika koja se okreće oko nje smiri. Ovog puta trebalo je više vremena.

Kada je konačno sve postalo mirno, nanovo je digla sjekiru iznad glave, osjećajući kako joj drška pomalo bježi iz nesigurnih ruku.

Sječivo je krenulo ka drvetu. Prepolovljenom iz jednog zamaha.

“Bravo, dobro je!”, počela se bodriti.

Uslijedili su novi široki zamasi i debla pod njom su nestajala dok je rasla hrpa cjepanica što mogu bez ikakvih problema ući u šporet. Cijepala je dalje, osokoljena svojim uspjehom, osjećajući istovremeno kako joj se krupne graške znoja slijevaju niz leđa, a potom niču nove koje rose čelo i zadržavaju se negdje na obrvama.

Postalo joj je vruće kao da je već sva nacijepana drva potpalila u šporetu koji odmah isijava nevjerovatnu toplotu usmjerenu baš na nju. Pomislila je da će se sav snijeg otopiti pod njenim nogama, u avliji, cijelom Pruscu...

Osjetila je snažno lupanje u stomaku.

“Moje dijete...”

Nova vrtoglavica i mrak što se navlači na oči. Tada se onesvijestila.

* * *

Nefisa Hadžimak polako i potišteno se vraćala iz partizanske komande smještene u školi u Donjem Vakufu, gdje je tražila informacije o Enesu, 23-godišnjem sinu, nestalom u čišćenju terena od skrivenih ustaša i četnika posljednjih ratnih dana.

Običavala je ići u štab svakih sedam dana, iako su joj komandanti obećali po kuriru, pa i lično javiti prvu vijest koju dobiju. Nije mogla čekati. Dane je provodila sjedeći uz kapiju avlije, a noći uz prozor, gdje bi, ipak, znala zakunjati na trenutak, a onda se trgnuti, da ne bi propustila sinovljev dolazak. Kada bi se navršila sedmica, zaputila bi se u štab, gdje su pokazivali puno razumijevanja. Svi bi skočili da je dočekaju, uveli da sjedne, donijeli joj sok i ponudili ručak. Jer...

Njen Enes bio je partizanski heroj!

Odmah, 1941. otisnuo se u partizane kada je imao samo 19 godina. Još od malena bio je izuzetno živo dijete, koje uradi sve što naumi, bez obzira na silne očeve batine: od trganja komšijskog voća jer mu je bilo slade od vlastitog, bježanja iz škole, tučnjave sa vršnjacima, pa i daleko starijima od sebe, često da bi zaštitio slabašne. Znao je doći sav krvav, ali nikada nije zaplakao ili se požalio da ga nešto boli.

Bio je kršan, sav crn, a silna energija mogla se čitati u očima koje nikada nisu mirovale.

I majka ga je voljela i zbog toga.

I majka nije bila iznenađena kada je uzeo torbu, stavio nekoliko košulja i rekao da mora ići.

“Gdje?”, vrisnula je, iako je znala.

“U partizane!”

Molila je da ostane. Uzalud!

“Ako ne odem u partizane, mobilisaće me ustaše ili ubiti četnici”, rekao je, brzo je poljubio, što nije uradio od ranog djetinjstva, smrknutog oca potapšao po ramenu, i otišao...

Bio je to posljednji put da je vidio oca, kojeg su četnici tog ljeta zaklali dok je obrađivao njivu kraj šume. Očevici, koji su uspjeli pobjeći, ispričali su joj da je naišla četnička jedinica i, tek onako, pobila ljude koje je uhvatila. Najviše žena i

djece. I Omera Hadžimaka koji je ostao da ih pokuša zaštititi.

“Moj Omere”, plakala je za mužem.

“Moj sine, bio si u pravu”, pomislila je sljedećeg trena, sretna što je otišao od kuće jer je postojala realna opasnost da bi stradao skupa sa ocem.

Enes je u partizanskoj odori i sa oružjem izbio kući prvi put od odlaska, jedne noći, negdje početkom 1942. godine. Došao je sam, tiho otvorio vrata, i stao pred majku koja je taman završila molitvu.

“Majko...”, rekao je blago.

Nefisa je mislila da će joj srce iskočiti iz grudi. Skočila je kao oparena i bacila mu se u naručje, bez ikakve mogućnosti da zauzda suze radosnice.

“Tiše majko, navući ćeš nam ustaše”, rekao je šeretski i dodao: “Daj mi da jedem iz mog sahana!”

Enes je tako zvao bakrenu zdjelu iz koje je jedino jeo. Kada je bio mali i odbijao hranu, majka mu je pjevušila, dajući mu kašikom zalogaje, jedan za drugim, upravo iz te zdjele, koju kasnije nije htio zamijeniti niti jednom drugom. Bila je sva izudarana, ali nesalomljiva, neprogorena i omiljena.

“Da znam da je neću izgubiti na terenu, ponio bih je sa sobom”, rekao je te noći majci.

Ona se nasmijala, trčeći da mu brzo iznese sve što ima u kući.

Kada se trgnula iz početnog silnog uzbuđenja, počela se čuditi zašto Enes ne pita ništa o ocu, ali je ubrzo shvatila da sve zna. Neko mu je uspio javiti.

“Svetim se majko, ubijam ih na svakom koraku”, rekao je tako, da je u njegovim očima i na licu prvi put u životu vidjela izraz koji ju je preplašio. Bila je to mješavina strašne mržnje i odlučnosti.

“Nemoj, sine”, stavila je ruke na prsa.

Podigao je glavu.

“Šta?”

“Nemoj narod! Djecu...”

“Ne brini, majko, nisam ja k’o oni. Ne d’o mi Bog. Ubijam samo vojnike!”

Istina je bila da je Enes bezbroj puta bio u prilici pobiti po selima cijele porodice čiji su očevi i muževi bili u četnicima. Nikada to nije učinio. Svaki put bi

spriječio saborce što su, poput njega ostali bez najmilijih, i bili spremni na tešku osvetu, bez biranja žrtava.

“Nisu oni krivi”, vikao bi i, ako je morao, rukama odvlačio druge partizane dok se ne smire.

U borbi su morali smirivati njega.

Protiv Nijemaca i ustaša je bio žestok. Uvijek prvi, bez trunke straha.

Protiv četnika je bio duplo hrabriji i niko ga nije mogao zaustaviti. Nakon nekoliko ispaljenih metaka, jednostavno bi se pridigao i krenuo naprijed. Nije se obazirao na povike saboraca da će poginuti, niti na metke što su zujali oko njega. Jurišao bi, puzao, izvijao se, sve dok ne bi upao među njih. A, tada se pretvarao u zvijer, najviše nalik medvjedu koji trga žrtvu. Nošen mržnjom zbog zaklanog oca, nije se zaustavljao dok posljednji četnik ne bi pao mrtav. One što bi, u silnom strahu i nevjerici da postoje partizanski borci koje ne nalazi metak, pokušali pobjeći, slijedio bi sve dok ne bi ostali ležati pod njegovim nogama.

Hrabrošću je Enes Hadžimak brzo stekao silno poštovanje saboraca i komandanata, koji su ga, kad idu u borbu protiv četnika, pokušavali ostaviti u štabu, izmišljajući zadatke, samo da bi ga sačuvali rizika kojem se izlaže.

Uzalud. Kada bi počela borba, samo bi se ukazao među njima, a ubrzo daleko ispred.

Nisu ga kažnjavali zbog neposlušnosti.

Nisu ga mogli zaustaviti.

Sve što su uradili bilo je ordenje što su mu pred počasnim strojem dodijelili tri puta do 1945. godine, uključujući jedno pristiglo iz Vrhovnog štaba.

“Nisam čuo za mlađeg borca sa više ordenja”, rekao mu je jednom prilikom komandir.

Enes bi samo odlikovanja spremio u džep, bez potrebe da se šepuri među saborcima. Povremeno, samo bi se ukazao pred majkom u mrkloj noći, dugo je grlio, jeo iz svog sahana, i nestao prije zore. Otuda je ona taj sahan svakog dana punila hranom kako bi spremna dočekala sina kada bane.

Ratne godine su prolazile, a on je ostajao isti: munjevit u akciji, bez milosti za neprijatelja. Partizanskim odredima od Ljubljane do Skoplja pronosila se priča o Enesu Hadžimaku koji, čim sazna mjesta gdje se okupe neke četničke vojvode, samo napusti jedinicu i vrati se poslije nekoliko dana ili sedmica ili čak mjeseci, a da

komanda to toleriše. Jer... Sa druge strane, istovremeno, dopru priče o ubistvima četničkih vojvoda, zbog čega su oni živi naredili da ih stražari čuvaju po svu noć, direktno kraj kreveta u sobama.

Posebno se pronosila priča kako je jednom prilikom dugo planiran napad na neki četnički, dobro čuvani štab. Kada je konačno odlučeno da se krene u borbu, noć prije je Enes sve obavio sam. Okićen silnim bombama koje je ukrao iz magacina, te automatskom puškom odšunjao se u mrkloj noći ka selu gdje su se utvrdili četnici. Zaobišao je straže, što je pravo čudo u tihoj noći, i na spavanju ubio trojicu četničkih vojvoda, onda išao od kuće do kuće i bacao bombe po spavaonicama, a rafalima dokrajčio stražare. Ujutro su partizani samo ušetali u selo.

Tvrdilo se kasnije da Enes Hadžimak ne može poginuti.

Sve dok nije nestao u akciji pred kraj rata.

Po naređenju, poveo je jednu partizansku desetinu na neka brda u Hercegovini, nakon dojave da su tamo viđene ustaške jedinice. Šta se zbilo, nikada se nije saznalo, ali se jedinica nikada nije vratila. Ostala je vječna pretpostavka da su pobijeni u zasjedi, kao i nevjerica da je Enes stradao. Da je prošao neokrznut najgore bitke, uključujući nekoliko velikih njemačkih ofanziva, a onda pogođen kada rat konačno treba završiti. Vjerovalo se i da su Enes i njegovi saborci bačeni u neku jamu, da bjegunci sakriju trag. No, taj detalj partizanski komandanti nikada nisu saopštili Enesovoj majci. Samo su joj jednom obazrivo rekli:

“Puno smo drugova izgubili na kraju rata. Sada su ustaše i četnici najopasniji. Kriju se i ubijaju iz zasjeda po planinama. Enesa još tražimo. I mnoge druge...”

Trebalo je to biti dovoljno da Nefisa Hadžimak prihvati surovu istinu. Ali, nije...

Redovno je išla u štab i još redovnije u sahanu držala jelo, prvo samo noću kada je dolazio, a kada je konačno došao mir, i za vrijeme ostalih obroka.

Kada bi Nefisa doručkovala, ručala i večerala, prije svog tanjira, hranom je punila Enesov i držala ga na šporetu da jelo podgrijano dočeka njenog sina. Istu proceduru nastavljala je godinama po dolasku mira...

* * *

U bunovanju i bolovima u cijelom tijelu, Mejra Pruščak je otvorila oči i

ugledala nadvijeno lice Nefise Hadžimak. Pred očima su se brzo premotale slike: cijepala je drva, osjetila slabost i bolove u stomaku i...

Nefisa ju je našla kako onesviješćena leži preko iscijepanih drva. Vraćala se iz štaba gdje joj ništa nisu mogli reći o sinu, hodala bez interesa za okolinu. Tek onako, podigla je pogled samo jednom, baš pred Mejrinom kućom. I primijetila ženu kako leži preko cjepanica. Potrčala je ka njoj, ali je u narednih nekoliko minuta nije uspjela dozvati, čak ni lupkanjem po licu. Kada ju je okrenula na leđa, shvatila je da je trudna i, izvlačeći posljednje atome, praktično ju je odvukla do svoje kuće, bez dozivanja bilo koga u pomoć.

Ubrzo joj je postalo jasno da će se Mejra za koji minut poroditi. I ranije je prisustvovala rađanju djece, doduše ne u ovoj ulozi, ali je pomagala i zapamtila šta mora raditi.

Porođaj nije trajao dugo. Dvije žene nisu imale vremena pogledati na sat: jedna sva u bolovima, a druga prezauzeta poslom. Da su o tome vodile računa, uvidjele bi da je Mejra rodila za manje od 40 minuta. Sina!

Dječiji plač je ispunio kuću.

Nefisa je spretno prerezala vrpcu, zavezala pupak i dijete spustila na Mejrine grudi.

“Živ je i zdrav”, rekla joj je uz osmijeh.

“Moj Ajas”, jedva je izgovorila Mejra i slabašnim rukama privila dijete uz sebe. Osmijeh na njeno lice došao je sam. I suze. I neizmjerna zahvalnost Nefisi, koju nije morala izgovoriti.

Mejra i Nefisa našle su utjehu i potporu jedna u drugoj. Nefisa je prva dva mjeseca praktično više vremena provodila u Mejrinoj kući, pomažući joj oko djeteta, u kojem je nalazila barem djelić nadomjestka za sina. Odsustvovala je tek svaki sedmi dan kada je išla u štab. Tamo su saznali da pomaže ženi, kako su to govorili, domaćeg izdajnika Mujage. Ništa joj nisu rekli, već su je učlanili u neki ženski partizanski odbor koji je pratio traženje nestalih i pomagao porodicama poginulih partizana u čitavoj Jugoslaviji, te je Nefisa počela odsustvovati iz Prusca. Sastajala se sa ženama od Slovenije do Makedonije koje su ostale bez muževa i djece, kako bi dijelile bol. Te žene su kasnije pričale kako je, uz ručak, uvijek vadila jedan stari sahan i stavljala ga kraj svog tanjira, da može u njega prebaciti hranu ako se ukaže njen sin. Nadala se da će, obilazeći veći dio države, možda čuti neku novost o svom Enesu. Zbog svega toga je vrlo rijetko dolazila u Prusac. Uvijek bi prvo otključala svoju kuću, vidjela da nema sina, izvukla iz torbe Enesov sahan i spustila ga na

šporet, a onda otrčala do Mejre da joj pomogne barem tih nekoliko dana što će provesti u rodnom mjestu.

Mejra nije rekla Nefisi da su joj oteli zemlju. Prvi razlog je što ju je bilo neobjašnjivo stid. Znala je da nije kriva i da nije ni Mujaga. I da se trebaju stidjeti oni što su je ostavili bez mogućnosti da sije baštu. Ali se stidjela.

Drugi razlog je bio objašnjiv. Znala je da je Nefisa vrlo odlučna žena. I da će, ako joj kaže, otići pravo u vojni štab i založiti sebe da joj pomogne. Sa jedne strane, svidjela joj se ta ideja. Možda vlast, radi Enesa, usliši molbe i vrati oduzetu zemlju.

No, nekako joj se ta solucija nije činila realnom. Prije će biti, mislila je, da će početi da ispašta i Nefisa, možda na neki perfidan način.

Otuda je šutjela uvijek s puno ljubavi zagrlivši Nefisu kada bi odlazila iz Prusca. Prije nego što će se pridružiti ženskom odboru, Nefisa je uvijek doturala u Mejrinu kuću sve što joj može pomoći. Prije svega hranu koju je dobijala iz štaba, jer nije obrađivala svoje bašte. Mejra se posebno radovala brašnu, soli i šećeru. A, Nefisa joj je doturala i drva što su joj dovlačili vojni kamioni, pa i odjeću.

Bila je to velika pomoć Mejri, pogotovo što nije bila u stanju ostaviti tek rođeno dijete da bi išla sjeći stabla po planini.

No, sve je to bilo nedovoljno, jer je Nefisa znala odsustvovati duže vrijeme, a hrane bi brzo nestalo...

* * *

Već 1946. godine nova vlast oduzela je svu zemlju, uključujući nekoliko hektara guste i zdrave šume, koju su imale Mujagina i Mejrina porodica, ostavljajući tek jedan komad, do te mjere neplodan da ni trava nije htjela rasti. Tek na pojedinim mjestima ukazivao se poneki trnoviti žbun za koji je Mejra vjerovala da bi u svom prkosu nikao iz pijeska. Nije znala otkuda, ali sve češće je obilazila taj komad jalove bašte, neprivlačan i vlastima. Stajala je i zagledala ga, nošena mišlju da pokuša nešto posaditi. Istina je bila da nije imala drugog izbora. Nefisu već mjesecima nije viđala, a jedna komšinica koja joj je navraćala i donosila hranu zbog toga je završila u zatvoru, iako je zvanično objašnjenje ponudilo neki drugi, naravno, lažan razlog.

Mejra Pruščak morala se osloniti na sebe. I na komadić neplodne, žućkaste zemlje, stvrdnute u tanke plohe što se lako izmrve pod prstima. Jedno vrijeme se hranila samo jabukama što su rađale uz kuću. Preostali komadić avlije je također

zasadila, ali nije mogla obezbijediti količinu koju bi na tržnici u Donjem Vakufu zamijenila za brašno ili čak kozu, koja bi joj davala mlijeko, pa bi možda napravila i sir. Pred sami rat imali su kravu, dvije koze i desetak ovaca o kojima je ona brinula, jer su Mujagu interesovale samo knjige. No, kako je koja vojska ulazila u selo, tako bi pokupili nešto od toga i dolazak mira je Mejra dočekala s praznom štalom, koju je kasnije sama razmontirala kako bi drvo iskoristila za grijanje.

Velika sreća je bila što je mali Ajas dojio i što su majčine grudi bile pune mlijeka, što je bilo pravo čudo s obzirom na to da se slabo hranila. No, sinčića je trebalo početi dohranjivati voćem, povrćem i žitaricama, a ni sama neće dugo izdržati ako ne bude bolje jela.

Tako je pala odluka. Pokušaće nemoguće: zasaditi povrće praktično na glini.

Prvi dani teškog rada bili su stravični. Bebu bi stavila u tanku dekicu, koju bi obmotala oko vrata, tako da dijete leži negdje preko grudi kako bi imala slobodne ruke. Njima bi natrpala plodnom zemljom dvije kofe, a onda ih nosila do gliništa. Isprva je svako malo zastajala da se odmori: ruke su je boljele do iznemoglosti, tako da bi jedva pridigla čašu da se napije vode. Cesto joj se činilo da je teški teret zabija u zemlju, slično kako čekić zakucava eksere.

Noću, kada se mališan probudi i zaplače gladan, nije imala snage ustajati da ga uzima iz njegovog krevetića, već ga je prebacila u svoj ležaj, kako bi joj bio pri ruci. I tada joj je trebalo vremena da otvori oči, makar dječiji plač bio izuzetno glasan. Dolazilo bi joj da i ona zaplače skupa sa sinom. No, kada bi mu vidjela zadovoljno lice dok jede, ispunila bi je golema sreća, tako da je imala osjećaj da sva bol iz tijela odlazi. Dijete je postajalo sve naprednije, a ona sve mršavija.

Nije se predavala. Nakon desetak dana tanki sloj zemlje što ju je nosala prekrio je tek komad glinene bašte.

“Trebaće mi cijela godina da ovo završim”, pomislila je jedno jutro i umjesto kofa punih zemlje, pokupila je sjeme povrća, uzela dijete i zaputila se da sadi.

“Pa, šta dragi Bog da!”

Veliku motiku gotovo da nije osjetila u rukama, nakon nošenja teških kofa punih zemlje. Motika je bila toliko lagana da je mislila kako bi je bila u stanju tako jako zakovitlati da ode na drugi kraj bašte, i još dalje preko cijele udaljene šume. Pogledala je mišiće koji su nabrekli i duž kojih su se iscrtavale vene. Zamahnula je motikom i počela ručno orati zemlju, a onda je sitniti poput freze kako bi olakšala rađanje i izbijanje plodova na površinu.

Zamasi jedan za drugim pretvarali su ledinu u oranicu i prekidala bi samo kada se oglasi dijete. Prišla bi mu nahranila ga i vratila u postelju sastavljenu od pregršt deka poredanih po dasci na zemlji. Najsretnija je bila kada vidi da Ajas spava. Tada bi prionula kopati što brže da iskoristi to vrijeme mira. Slično je bilo i kada se dijete tiho igra sa ručicama ili se okrene na stranu i zainteresovano je gleda dok kopa.

“Biće ovo dobro, sunce mamino”, rekla je jednom, što je ubrzo postala navika.

Kopala je i pričala sinu.

“Rodiće ovdje naša hrana, ljepoto mamina”, rekla bi. Snažan zamah motikom koja prodire u zemljište. “Nećeš ti meni biti gladan!”

Prevrtanje glinenog busena zalijepljenog za motiku. “Vidiš, ovdje će biti lijepa lijeha mrkve, koja će ti dati dobar vid!”

Kratki udarci motikom da se zemlja usitni. “Još malo pa ćeš ti tjerati odavde zeku da nam ne pojede mrkvu!”

Spuštanje sjemena u zemlju.

I tako danima: kopanje, sadnja, hranjenje bebe i tiha molitva da uspije.

“Ne smijem sumnjati. Prosuće se ovuda Božija milost!”

Kada je okopala i posijala čitavu baštu, Mejra Pruščak je toliko ojačala da bi, čim se vrati kući, uzela iscijepati naramak drva dovoljan za sljedeći dan. Drva su pucala na dva dijela praktično jednim udarcem.

Sada je preostalo iščekivanje.

Ponovo je Mejra svakog dana išla na zemlju što ju je obradila. Prolazila je sa sinom u naramku kraj plodnih bašta drugih ljudi, gdje su plodovi već odavno izbili napolje. Perke mladog luka, mrkve, peršuna... svega.

Njena bašta i dalje je bila žućkasta, prekopana ledina, na kojoj se više nije mogao nazrijeti ni onaj sloj zemlje što ga je teškom mukom dovlačila. Činilo joj se da je i on požutio.

Kao u inat, nije bilo ni kiše. Isprva joj je bilo drago, jer gdje bi zaklonila dijete dok ona radi. Sada...

“Ostaćemo gladni!”

Komad zemlje što ga je teškom mukom obradila nije davao naznaku da će dati ijedan plod.

Onda su se desile tri stvari koje su sve promijenile.

U gotovo svako praskozorje, kada bi izašla vani abdestiti na česmi, na stepenicama ispred kuće stajao je zavežljaj hrane. Dovoljan za taj dan. Način vezanja zavežljaja sa hranom je uvijek bio drugačiji, pa je bila sigurna da brašno, povrće i mlijeko ne donosi uvijek ista osoba. U nekoliko navrata je pokušala ostati budna da sazna, ali nikada nije. Dobri ljudi, zaštićeni mrakom, doturali su joj hranu, dovoljnu da prežive ona i dijete. Stolnjake u kojima je dobijala zamotanu hranu uvijek bi čestito oprala, osušila, a onda uveče ostavljala na stepenice, da bi ga dobročinitelji mogli uzeti nazad.

“Hvala, da vas dragi Bog nagradi”, zaželjela je od srca.

Bila je to velika pomoć, ali je bila svjesna da ne može ostati zavisna o njoj. Ajas će rasti, trebaće im puno više.

Tada se desila druga stvar koja bi se mogla okarakterisati čudom. Mejra dugo nije išla ka gliništu. Jednog jutra, tek onako, spakovala je dijete, i zaputila se tamo.

Već izdaleka je shvatila da se nešto desilo. Veliko i sjajno.

Iz žućkaste stvrdnute zemlje rodilo je povrće, ljepše i zdravije nego na onoj oduzetoj njivi koja je bila najplodnija u cijelom kraju.

“Allahu milostivi...”

Radosnice su tekle niz Mejrine obraze, koje je sin što ga je držala u naručju, skupljao na svojim dlanovima. Srce joj se ispunilo beskrajnom zahvalnošću ljubavi. Njene molitve bile su uslišene.

“Nećemo ostati gladni”, rekla je sinu i privila njegovo lice uz svoje.

Dijete se radosno, naglas nasmijalo, a ona je blistala od sreće.

Treća stvar je bilo upotpunjenje. Vratila se Nefisa, ovaj put odlučna da više ne napušta dom i da u njemu čeka svog Enesa.

Mejra i Nefisa našle su utjehu i potporu jedna u drugoj. Uskoro su se zbližile kao sestre. Nefisa je u Ajasu posve vidjela svoje dijete i postala mu poput druge majke, a Mejra je dobila značajnu pomoć...

* * *

Kada bi morao odgovoriti čega se najbolje sjeća iz djetinjstva, Ajas Pruščak bi

sigurno rekao da je to bezbrižnost koju će kasnije postepeno gubiti, nešto brže i bolnije od većine drugih. Moraće proći podosta godina da shvati koliko se njegova majka žrtvovala da ga podigne. Poslije će spoznati da je uložila silnu energiju da ga učini dobrim čovjekom koji će na zlo što ga je često okruživalo, odgovoriti dobrotom. Znao je gledati druge, sasvim drugačije: okrutne, zavidne i bez skrupula, kako dobijaju ono što naume. Žarko je želio biti takav.

“Ne, ni slučajno!”, govorila mu je majka.

Vidio je kasnije kako se tim ljudima ono što smatraju uspjehom kad-tad obija o glavu.

“Nemoj ni tada likovati”, kazivala bi majka.

I slušao ju je. Postao je ljudina, poput svojih predaka, čiji karakter isprva zapanjuje okolinu, a potom je razoružava do čiste ljubavi. No, ostati takav nije bilo nimalo lako. Jer...

Bio je meta zavidnih što ostaje uspravan bez obzira na silne prepreke. I što uspijeva u životu bez podrške, što su je dobijali drugi, najčešće sasvim nezasluženo. Zbog toga sa ga mrzili, a divili mu se!

Drugi to nisu primjećivali, no samo je on znao kako sve to preživljava.

Ajas je bio napredan. Srazmjernom visinom i težinom je išao ispred svog uzrasta, ali nije bio gorostas. No, intelektualno je prosto bujao, što je majka naslućivala već kada je imao nekoliko mjeseci. Nije htio spavati, što bi joj često padalo teško, jer je ostajalo malo vremena za druge poslove ili ih je morala obavljati sa njim u naručju. No, čula je da djeca kojoj je žao spavati, puno brže uče od ostalih, pogotovo ako su radoznali. A Ajas je bio upravo takav: glavica mu je neprestano išla na sve strane, oči upijale okolinu, a uši majčine riječi, te je vrlo brzo počeo sastavljati rečenice, što je Mejru dovodilo do ushićenja. Rastao je brzo i upijao znanje, pa ga je Mejra uzimala u krilo, na klupi ispod jabuke kako je to običavao Mujaga, a onda mu čitala iz knjiga: isprva dječijih, a nakon nekog vremena i ozbiljnijih. Tako je Ajas stekao naviku koja mu je knjigu učinila prijateljem.

“Isti si otac”, duboko su mu se urezale majčine riječi. “I on je ovdje čitao!”

“Baš na tom mjestu?”

“Upravo na tom gdje ti sada sjediš”, odgovorila bi majka, a onda bi mogla vidjeti nešto ozarenije sinovo lice, u pokušaju da oponaša oca. I čim bi izašao vani, poput rituala, prvo bi otrčao do klupe, zauzeo isto mjesto, a onda skočio da trčkara u igri oko kuće, zamišljajući da je jelen iz jedne bajke što mu je čitala majka, u kojoj

se sprijatelji sa dječakom i dolazi pred njegovu kuću da se igraju, sve dok ne postane meta lovaca. Priča završava tako što bi mališan naposljetku jelena nagovorio da zauvijek pobjegne u šumu, bez obzira što ga silno voli. No, Ajas nije želio tužan kraj, pa je u svojoj razigranosti maštao kako skupa sa jelenom pred dječakovu kuću dolazi gorostasni medvjed, koji predvodi druge životinje: vuka, lisicu, orla... Onda svi zajedno savladaju zle lovce, koji jedva uspiju pobjeći, a prati ih soko, koji se vraća tek kada se uvjeri da su negativci dovoljno daleko.

Tada bi Ajasova igra poprimala novu dimenziju. Raširio bi ruke, kao soko krila, i umjesto da sleti na dječakovo rame i nastavi igru sa ostalim životinjama koje su otjerale lovce, nastavio bi svoj put visinama. Sada već iznad oblaka. Dok ne bi počeo spuštanje, u dalekoj zemlji, gdje je mezar dječakovog oca. Onda bi soko podario svoj vidi dječaku, da iz daljine može vidjeti mjesto gdje mu je otac ukopan.

Ajas bi, potpuno isključen iz stvarnog svijeta, bio čas soko, a sljedećeg trenutka dječak. I krenule bi mu suze, što istovremeno kvase zamišljeno ptičije perje i stvarni dječakov obraz.

Tada bi igra prestajala.

Lijeno bi odšetao do klupe pod jabukom, sjeo na očevo mjesto, postajući svjestan da se samo igrao. I da ne može poput ptice odletjeti na očev mezar.

“Kad odrastem, krenuću pješke”, zakleo se tada dječak, onako kako to rade odrasli.

* * *

Pavle Aleksić stajao je ispred osnovne škole u Donjem Vakufu i gledao đake kako stoje u gomili ispred ulaza. Moglo ih je biti tridesetak, iako je trebalo puno više, s obzirom na to da dolaze iz samog gradića, ali i svih okolnih sela. Žalostio se što mnogi roditelji ne dozvoljavaju školovanje djeci, pogotovo ženskoj, već ih zadržavaju u kućama gdje odmalena moraju raditi teške poslove.

Kako je mogao procijeniti na prvi pogled, prvačića je bilo desetak i već sada ih je kanio rasporediti u klupe uz prozor, dok će starije učenike držati uz goli zid prema hodniku gdje neće biti u prilici da zvjeraju van. Ovi iz prvih razreda, znao je, bojaće se da skrenu pogled sa njega. Uz strogi izgled i zadatke koje im podijeli, na taj način je održavao red.

Dječija graja punila mu je uši, a utroba je bila puna zadovoljstva, iako to lice

nije odavalo. Bilo je strogo, što je generacijama učenika unazad uvijek ulijevalo strahopoštovanje.

Kolege u školi, ali i roditelji su upravo Pavla smatrali najboljim učiteljem u cijelom kraju. Sada je pred njim stajala posljednja generacija koju će voditi naredne četiri godine, a onda će u penziju.

“Nedostajaće mi ova slika”, pomislio je, zumirajući one najnemirnije što svaki čas trče uokolo, zadirkuju drugu djecu, i sve tako bez prestanka.

Ugledao je jednog, najživljeg, kako u silnoj trci gubi ravnotežu i pada, a onda majku kako ga podiže i rukom udara po stražnjici. Opet bi se nasmijao, ali je lice ostajalo jednako mirno.

On nikada nije udario dijete. Znao je da pojedini učitelji drže pod stolom prut kojima bi kažnjavali nemirnu, pa i djecu koja slabo uče. U nekoliko navrata im je skretao pažnju da postoji bolji način da ih se smiri. Neki bi poslušali, drugi ostajali pri svome.

Učitelj Pavle je imao drugi metod: pomilovao bi po glavi nemirno dijete, nekada i sjeo u klupu kraj njega, a onda mu postavio zadatak da čita ili nešto jednostavno izračuna kako bi ga glasno mogao pohvaliti pred čitavim razredom. Pohvale bi izricao i pred roditeljima, tako da bi brzo zainteresovao dijete za nastavu, pa bi mirno pratilo ono što predaje. Nije mu bilo mrsko ni nakon nastave zadržati mališana koji zaostaje za ostalima i raditi s njim, što je davalo rezultat.

Pred kraj školske godine, znao bi izvesti djecu na livadu, pa im u igri objašnjavati neko gradivo, pogotovo ako su tada učili nešto o biljkama, životinjama, rijekama, cjelokupnoj prirodi...

Ljubav je uvijek bila obostrana. Djeca su ga silno voljela, on njih još više. Jednom prilikom je naručio pravu kožnu loptu iz Sarajeva, platio je vlastitim novcem, a onda izvodio dječake sa nastave da se izigraju. Loptu je čuvao u svom kabinetu, a djeca su je smatrala nekom vrstom nagrade. Ako dobro urade svoje zadatke, znali su da će dobiti priliku da je šutiraju napolju. I svojski su se trudili.

Još jednu stvar je radio krišom. Brzo bi saznao koja su djeca u posebno teškoj situaciji, recimo bez oca ili majke. Pa, i koja imaju roditelje, ali jako siromašne i bez mogućnosti da zarade za odjeću mališana. Otišao bi do njihove kuće, izmislio kako to čini da bi pohvalio dijete za uspjehe i marljivost.

“Imamo običaj u školi vrijednim đacima nešto pokloniti. Evo, ova jakna je za vašeg sina”, rekao bi majci ili ocu, zatraživši da to ne govore nikome.

Prethodno je uvidio da to dijete dolazi na nastavu samo u košuljici, a hladno je.

“Ove cipele su za vašu kćerku!”, rekao bi.

Ranije je vidio da curica dolazi gotovo bosa, a kiša je ili snijeg.

Učitelj Pavle je imao veliku dušu, skrivenu iza ozbiljnog lica.

Sada je, posmatrajući svoju posljednju generaciju, tjerao sentimentalnost, pokušavajući da se razonodi mišlju da su pred njim pune četiri godine rada.

“Puno je to vremena”, pomislio je i koraknuo naprijed.

Pljesnuo je rukama tako da su svi u školskom dvorištu istog trena ušutjeli, a onda počeo prozivati učenike sa papira koji mu je maloprije dao upravnik. Jedno ime zapelo mu je za oko.

Ajas Pruščak.

* * *

Učionica osnovne škole u Donjem Vakufu bila je prostrana, prozračna i svježe okrečena. Vlast je izdvojila sredstva za obnovu dvospratne zgrade na kojoj su nikli novi, jarkocrveni krov i bijela fasada, a ofarbani su i drvenarija na prozorima, te klupe i stolice.

U predzadnjem redu sjedio je sam Ajas Pruščak. Držao je ruke na stolu i gledao u učitelja. Zamišljao je tog trena svog oca, kako na isti način stoji pred djecom, nekada ranije, dok je bio živ. Silno se obradovao kada mu je majka rekla da će krenuti u školu, istu onu u kojoj je radio njegov otac. Ipak, učitelja kojeg posmatra nije mogao poistovjetiti sa ocem. Ovaj je previše star, i namrgođen. Njegov otac je bio mlad i mogao je ga zamisliti samo uspravnog i nasmijanog.

Tog trenutka je pomislio kako bi bilo lijepo da mu je učitelj njegov otac Mujaga. Tako bi stalno bio sa njim: u školi, kući, kada legnu spavati...

“Nikada se ne bih odvojio od njega!”

Tada je učitelj Pavle prekinuo tišinu.

“Kako koga prozovem, neka ustane.”

Iščitavao je imena i zagledao djecu, te male ljude, kako prave prvi ozbiljan korak u životu - kreću u školu. On će im biti vođa. I, kao i uvijek, potrudiće se da im

to postane najljepši dio života.

“Hamdija Celebić”, prozivao je učitelj Pavle.

Ustao je suhonjav dječak, razrogačenih očiju.

Uskoro će mu učitelj Pavle odagnati strah.

“Omer Hrustić.”

Kosa ovog dječaka je bila gotovo posve bijela. Po tome će ga lako zapamtiti. “Razija Fatić.”

Bila je viša od većine dječaka. I nju će tako lako memorisati. “Gavrilo Marić, Ibrahim Delić, Emina Sabitović...”

Imena su se smjenjivala u jednakom vremenskom razmaku, sve dok...

“Ajas Pruščak!”

* * *

Kada je čuo svoje ime, Ajas je brzo ustao, spreman da se isto tako, poput ostalih vršnjaka, vrati na mjesto. Ali...

Učitelj Pavle ga je gledao bez prestanka i namjere da nastavi čitati preostalu djecu sa spiska. Strogim licem zurio je u Ajasa, počinjući da stvara nelagodu kod mališana, tako da mu je sa svakom narednom sekundom počinjalo brže tući srce.

“Zašto me ovako gleda, šta sam uradio?”, kolalo je dječakovim mislima.

Starijima bi bilo logično pretpostaviti, ali mališi od nepunih sedam godina nije palo na pamet da je učitelj Pavle dobro znao njegovog oca Mujagu.

Učitelj Pavle nije skidao pogled sa Ajasa, ali je pred njim tog trena bila druga slika. Njegovog posljednjeg viđenja sa Mujagom. Bilo je to koncem rata u Pruscu, kada ga je otišao upozoriti da će ga partizani uhapsiti.

Pod krinkom prikupljanja podataka o djeci koja su dorasla za školu, banuo je na Mujagina vrata i rekao mu da bježi. Dobro je zapamtio kako se Mujaga nije previše iznenadio. Da mu je pružio ruku i rekao:

“Pozvao bih vas na kafu, ali pretpostavljam da nije pametno.”

Učitelj Pavle je potvrdno klimnuo glavom.

Mujaga mu je tada pružio ruku i toplo zahvalio, a Pavle se okrenuo i nastavio praviti listu potencijalnih đaka.

Nije se bilo pametno raspitivati o nekome optuženom za saradnju sa neprijateljem, ali kako je vrijeme prolazilo, a Mujaga se nije vraćao, postao je svjestan da se nešto dogodilo. Od ljudi kojima je vjerovao, uspio je saznati da Mujaga Pruščak nije nigdje zatvoren i kasnije se pojavila informacija da je nestao. Tako je voden i u knjigama komunističke tajne službe, koja je saznala, ali krila podatak da je bio u društvu odlikovanog narodnog heroja Vase Hajduka. Obrazloženje je bilo da ne žele ukaljati Vasino ime.

Jasno, to Pavle nije znao. On je samo mogao pretpostaviti da je Mujaga negdje ubijen.

I sada je tu u razredu stajao njegov sin, nevjerovatno sličan svom ocu. Gotovo kao preslikan i samo podmladen.

Potpuno nesvjestan vremena, daleko dužeg od onog posvećenog drugoj djeci, pred učiteljem je iskrsnula druga slika od prije nekoliko sedmica. Upao je tada u zbornicu direktor škole, zagriženi komunistički upravnik i rekao:

“Provjerio sam tvoje spiskove đaka.”

Pavle ništa nije rekao. Bilo je to prvi put da ga neko tako provjerava.

“Ima jedan mali na kojeg treba obratiti pažnju!”

Učitelj je pretpostavljao da se zauzima za nekoga, vjerovatno dijete nekog glavešine iz vlasti. Očekivao je da će mu direktor reći da mu, ako treba, poklanja najbolje ocjene. Već se suočavao sa takvim intervencijama otkako je došao mir. Klimnuo bi tada glavom, ali umjesto davanja nezaslužene ocjene, on bi to dijete dovoljno naučio da nije bilo potrebe za protekcijom.

Međutim, Pavle je sljedećeg trena saznao da nije bio u pravu.

“Na tvom spisku je Ajas Pruščak, dijete domaćeg izdajnika. Drži oko na njemu da ne pokvari drugu djecu!”

Za učitelja je to bio šok, a Ajasa početak paske pod kojom je proveo veći dio života.

“Držim oči na svoj djeci”, odgovorio je blago.

Direktor, sujetni karijerista spreman da se dodvori pretpostavljenima, nije bio zadovoljan.

“Ja ću držat’ oči na tebi, je l’ razumiješ!”

“Djeca nisu kriva”, nastavljao je blago učitelj. Direktor je naprasno pobjesnio.

“Slušaj me stari: znam da ste ti i taj Mujaga Pruščak radili i družili se ovde u školi. Preko toga ću preći pod jednim uslovom - da ostalu djecu držiš, kako znaš i umiješ, dalje od njega. I nemoj slučajno da bi ti on bio najbolji u razredu. Djeca domaćih izdajnika ne smiju biti najbolja.”

Tada je direktor zalupio vrata za sobom, a u sobi je ostala jasna prijetnja. I učitelj Pavle je bio svjestan vremena u kojem za sitnicu završiš u zatvoru. Vidio je takvih primjera oko sebe.

Moraće biti vrlo pažljiv i mudar ako želi ostati na slobodi i zadržati posao koji voli, a istovremeno biti pravedan i raditi po svom razumu. A hoće, jer je Mujagu Pruščaka cijenio i bio je uvjeren da nikada nije učinio ništa ružno, pa ni u ratu. Ako je sin imalo na Mujagu, pretpostavljao je da će u znanju daleko nadmašiti ostale.

Saznaće to uskoro.

“Sjedi!”, rekao je konačno.

“Emin Musić, Simon Olma, Muhamed Kasumović...”

* * *

Noć nakon prvog školskog dana malenom Ajasu san nikako nije dolazio na oči. Svaki čas se prevrtao u krevetu, uzaludno pokušavajući da zaspi. Uzbuđenje je bilo preveliko. Nije Ajas razmišljao o vršnjacima što su uz veseli dječiji vrisak istrčali kada je završila nastava, niti o igri, ozbiljnom učitelju što ga je dugo promatrao ili knjigama koje trebaju dobiti narednih dana. Dječiji mozak su okupirale druge slike. Smjenjivali su se prizori očeva koji su poslije škole dočekali djecu i veselo ih uzeli u naručja, a onda bacali u zrak, pa hvatali čvrstim rukama, i sve tako dok dijete ne bi zavrištalo od sreće, tražeći da taj let ne prestane. Ajas je stajao sa strane i uživao u sreći druge djece, sve dok nije ostao posve sam u tišini dvorišta, lijeno se zapućujući majci, čije ozareno lice apsolutno nije bio u stanju primijetiti. Prvo što joj je rekao bilo je: “Mama, baci me da letim!”

Mejri je istog trena bilo sasvim jasno o čemu se radi. Uzela ga je u ruke, ali jednostavno nije imala snage. Napinjala se iz petnih žila, čak puštajući prigušeni krik iz prsa, ali joj je uspjelo tek djelimično odlijepiti sina iz naručja, ne više od nekoliko

centimetara i daleko od njegove želje da se vine onako kako je to vidio pred školom. U tom trenutku i najvećim psiholozima bi bilo teško procijeniti čija je bol bila veća: nemoćne majke ili razočaranog sina. U svakom slučaju, Ajasu je postalo jasno da je riječ tek o lošoj imiticaji, koliko god se ona trudila. Otuda je brzo odustao od te igre, samo jednom upitavši:

“Zašto nema mog babe da me baca, da i ja letim?”

Ajas je tog trena, potpuno nesvjestan toga, počeo tragati za ocem, što će trajati veliki dio njegovog života.

“Gdje je moj babo?”, zapitkivao je Mejru, nanoseći joj nesvjesno bol.

Šta bi jedna brižna i osjećajna majka tada odgovorila. “Zašto plačeš?”, opet bi dječije riječi prekidale tišinu. Bešumno slijevanje suza tada bi prerastalo u glasan jecaj. “Majko, nemoj plakat... molim te!”

Bio je dijete, a takve riječi su ga u Mejrinim očima činile posve odraslim. I nije znala šta da mu odgovori. Jedino je bila sigurna da mu neće lagati.

“Gdje mu je mezar?”, upitao je.

“Daleko!”

“Koliko daleko?”

“Previše... Ne možemo tamo!”

“A, hoćemo li ikada moći?”

“Nadam se, jednog dana, kada porasteš!”

Dječije zapitikivanje nije prestajalo, a bio je prepametan da bi ga mogla dugo držati u nekoj laži. Suzdržavajući suze, Mejra je polako odgovorila da nije jedini koji raste bez oca i da će jednom saznati i shvatiti šta se desilo.

Jedina stvar koja bi Ajasove misli odvratila od oca bilo je maltretiranje u školi s kojim se morao nositi. A počelo je odmah.

* * *

Kao opčinjen, gledao je Ajas Pruščak učitelja Pavla kako uspravan poput mladića ulazi u učionicu, spušta glomazni đački dnevnik na sto, gleda kroz prozor van, kao da ga ne interesuje razred, a onda polako sjeda i stavlja naočale uoči

početka rada. Đaci se čak nisu meškoljili, pa se lijepo čuo zvuk grube krpe, natopljene vodom, kojom čistačica briše betonski hodnik.

“Ko zna čitati?”, prekinuo je konačno tišinu učitelj, gledajući preko naočara u red klupa uz prozor, gdje su sjedili prvačići.

Dočekali su ga pogledi djece koja kao da prvi put čuju tu riječ, bez predstave šta ona uopšte znači. Tako nešto je i očekivao. Osim u jednom slučaju. I bio je u pravu.

Ajas je znao pisati i čitati latinicu i ćirilicu, a broj pročitanih književnih djela, među kojima i ona za starije uzraste, bio je pozamašan. I Ajas se sada nije mogao načuditi da neko u cijelom razredu ne zna niti jedno slovo. S puno poštovanja spram učitelja, nije skretao pogled sa njega, ali je krajičkom očiju tražio hoće li se iko javiti, podići ruku i reći da zna čitati.

Niko se nije ni pomaknuo, niti se čuo ijedan glasić.

Desna ruka mu je pomalo igrala na drvenom stolu, spremna dati znak, ali ju je sputavao. Kako da se on sam javi? Da je mnogo stariji, možda bi požurio da se istakne, upadne u oči, bude bolji od drugih. Vidjeće kroz život mnoge što sebi tako priskrbljuju naklonost i povlašteni položaj, ali on nikada neće biti takav.

Sada, u prvom razredu osnovne škole, mislio je kako, možda, treba šutjeti kao i ostali. Biti dio njih.

Ali, nije mu bilo suđeno.

Učitelj je gotovo odgegao do klupa gdje su sjedili učenici starijih razreda i jetko im kazao da će raditi vježbu pisanja, da provjeri jesu li zaboravili, što ne bi bilo čudo s obzirom na to da većina ne bi kući ni pogledala knjige, a kamoli radila domaće zadatke. Pavle je znao da većina naporno radi na njivama ili oko stoke i da nemaju vremena niti roditeljske podrške za učenje kući. Otuda im je pokušavao što veće znanje usaditi upravo u učionici.

“Prvačićima ću se vratiti kasnije”, pomislio je. Uostalom, htio je da vide šta ih očekuje, da na primjeru starijih spoznaju kako će ovdje naučiti i da pišu.

Diktat je počeo.

Pavle je nizao rečenice, pazeći da ostavi dovoljno vremena da to svi stignu prenijeti na papir, pa čak u slučaju da im treba dosta vremena. Bila je to jednostavna priča o dobroj djeci koja pomažu svojim najbližima. U stvari, vlasti su tražile od njega da kroz svaki predmet djeci razvija ljubav prema komunističkoj partiji, što su je uzdizali na nivo ikone kojoj se treba zaklinjati na vjernost. Klimao je glavom, bez

namjere da im objašnjava kako je glupost puniti dječije glave takvim stvarima. Ali, na času nije odustajao od svojih metoda.

Između dvije rečenice, redovito kratke, zagledao je druge i treće razrede kako se bore sa slovima. Nekima su glave bile gotovo spuštene na papir, a vrhovi olovaka bi povremeno zastrugali u nevještim pokretima. Većini je očigledno pisanje išlo vrlo teško. Nedolazak na nastavu i pored naredbe vlasti da su ih roditelji dužni slati u školu, ostavili su očitog traga, pa je pisanje povremeno više ličilo na pokušaje crtanja, recimo pejzaža kada umjetnicima treba dosta vremena da osmotre prizor, uoče detalje, a onda to vjerno i sporo reproduciraju. Osim u jednom slučaju.

Iz predzadnje klupe uz prozor, tamo gdje sjede prvačići, jedna ruka je brzo i vješto pisala na komadiću papira i metalnom sivom olovkom donesenim od kuće. Mogao je i puno brže, ali je pratio ritam učitelja.

Tada su im se sreli pogledi.

Ajasov, upitan i zaplašen, u nedoumici da li je pogriješio što radi nešto što bi kasnije nazvao neovlaštenim.

Pavlov, presretan. Znao je! Sin njegovog dragog kolege Mujage Pruščaka je isti otac.

Učitelj ga nije prekidao. Nastavljao je diktirati, krišom gledajući povremeno u Ajasa, uspravnog kao, kako to tvrde knjige, na engleskim dvorovima, nekako gordog i sigurnih pokreta ruku. I poza dok piše bila je poput Mujagine.

Kada je diktat završio, učitelj je prvo otišao do Ajasa, nasmiješio mu se u znak podrške, a onda uzeo papir. Čistim krasopisom, bez ijedne greške, bio je ispisan diktat. Uz mali dodatak. Iza zadnje rečenice stajalo je ime britanskog pisca, čije je djelo učitelj diktirao, a za kojeg su u bosanskim selima, smio se zakleti, čuli samo on i njegov kolega Mujaga. I jedan dječak - Ajas.

“Odakle ti papir i olovka?”, upitao je gotovo nježno učitelj.

Ajas je morao hvatati dah da odgovori.

“Od mog oca.”

“Ko te naučio pisati?”

“Majka.”

Pavle je klimnuo glavom.

“Ostavi tu olovku kod kuće, ja ću ti dati drugu”, rekao je i okrenuo se da

pregleda ostale radove, pune brljotina, grešaka, ispuštenih rečenica...

Kasnije je dao starijim učenicima da čitaju. Nekima je išlo dosta dobro, drugi su opet zamuckivali ili bi potpuno umukli kod pojedinih slova. Onda je knjigu stavio pred Ajasa i ovaj je, poput svog oca, nježnim glasićem, bez zastajanja, iščitao tekst, a da se nijednom nije zbunio ili pogriješio.

“Možda bih mogao Ajasa prebaciti u viši razred?”, kolalo je Pavlovim mislima.

Ipak...

“Ne! Neka ide uporedo sa vršnjacima. Stariji ga neće primiti u društvo!”

Učitelj nije znao da će Ajas odmah nakon nastave imati puno više problema od odbacivanja iz društva.

Nakon što je odgledao dječiju ciku u očevim rukama što ih bacaju u zrak, polako se Ajas zaputio kući. Desnu ruku je držao u džepu kaputića, stišćući očevu olovku koju mu je majka dala da je ponese u školu. Zrak je mirisao na lišće što je plesalo u ritmu povjetarca i zamišljao je kako će se pohvaliti majci da je pisao, pa još i čitao naglas. I da ga je učitelj pohvalio. I predaće joj očevu olovku na čuvanje, jer će dobiti drugu. I ona će ga zagrliti, bez obzira što ga ne zna bacati u zrak poput onih očeva ispred škole. I skupa će sjediti na klupi ispred kuće, gdje joj voli nasloniti glavu na rame. I...

Trgnuo se! Iza jedne okuke ugledao je vjerovatno sve dječake iz starijih razreda. Sjedili su na utrtom putu.

Instiktivno je znao da ga čekaju.

Ajas se gotovo ukopao u mjestu i osjetio kako mu srce lupa. Dječaci su poskakali i krenuli ka njemu. Širom otvorenih očiju gledao je Ajas dječake kako ga užurbano okružuju. Strah ga nije paralizovao do te mjere da, recimo, nije mogao potrčati kroz šumu. Možda bi im uspio i pobjeći. Ali... Nije se pomaknuo. Niti progovorio.

Za koji tren Ajas je stajao u obruču šesterice dječaka, što su mu se tada činili poput grdosija. Usta su mu bila poluotvorena i osjetio je kako mu donja usna blago počinje drhtati.

Vjetar je puhnuo malo jače i osjetio je jezu. Stigao je pomisliti kako ne čuje niti jedan glas nekoga slučajnog prolaznika što bi ga možda zaštitio. Ne čuje niti udar konjskih kopita o zemlju ili škripu zaprežnih kola. Osjetio je i klecanje u koljenima.

Prvi je progovorio krupni dječak što su ga zvali Rifo i koji je Ajasu ranije upao

u oči onako kako to uvijek biva sa predvodnicima grupa. Nije bio iz njegovog sela, a zapamtio ga je kako uvijek prvi počinje gađati jednog jadnog i zapuštenog psa kamenjem i gazi sve okolne mravinjake. On ništa od toga ne bi volio raditi i obarao je pogled kada su prolazili pored njega.

Sada ih nije mogao izbjeći.

“Prco, vadi olovku”, zapovjedio je Rifo.

Ajas je šutio. Gledao je ispod oka, a ruka mu nije kretala ka kaputiću.

“Hos još jedan diktat da bi razumio šta te pitam”, nastavljao je Rifo, uz smijeh i ciku ostalih. Bez reakcije.

Onda je Rifo prišao i gurnuo Ajasa tako da bi ovaj sigurno pao da ga nisu sleda dočekale druge ruke i grubo ga protresle, a onda vratile naprijed. Bacali su ga od jednog do drugog, tako da se potpuno izgubio. U jednom trenutku uopšte nije znao gdje je zemlja, a gdje nebo, dok nije osjetio hladno tlo pod licem. I krv kako mu teče iz usne razderane na kamenu što je štrčao iz zemlje.

Dječački zlobno, skakali su derani iznad Ajasa, sve dok se njihov predvodnik nije sageo i počeo da mu prebire po džepovima.

Ajas se instiktivno pokušao odbraniti. Zgrčio se u nastojanju da džep sa olovkom pribije uz zemlju, ali su ga ruke prevrnule na drugu stranu.

Tada je vrisnuo i gurnuo ruku u džep. I Rifi je trebalo dosta napora da je izvuče. Ali samo zakratko. Novi Rifin pokušaj opet je bio neuspješan. Tada su ga dječaci zajedničkim naporom digli sa zemlje i počeli trgati jaknu sa Ajasa.

“Jebem ti majku i oca”, psovao je Rifo.

Na iznenađenje svih, psovka je bila uzvraćena.

“I ja tebi!”

Jedan trenutak svi su zanijemili. Ajas je vidio Rifine izbuljene oči, a onda je čuo ciku ostalih. “Ooooo, šta ti reče!”

Ajas je jače zadrhtao. Nije uopšte znao kako je opsovao. Nikada ranije nije. Majka mu je uvijek govorila da to čine zla djeca. I da je on dobar. I sada, gotovo da se kajao. I zbog majčinih uputa. I zbog reakcije Rife koja će sigurno uslijediti.

Već sljedećeg trenutka Ajas je osjetio Rifinu šaku na licu, ali nije osjetio bol. Onda su ga ruke bacile na pod i Ajas je zatvorio oči pred zamasima ruku koje su ga udarale po licu. Čudno, trebao se bojati više nego maloprije, ali...

Gotovo da se mogao osmjehnuti. Dobijao je udarce svuda po licu, ali je bio zadovoljan. Uzvratio je barem psovku.

Onda su ga svi dječaci zajedno podigli i Rifo ga je iz sve snage udario u stomak tako da je Ajasu izbio dah, što je bilo gore od svakog dosadašnjeg udarca po glavi. Izbečio je oči i nekoliko sekundi bezuspješno pokušavao uhvatiti zrak. Nije mogao da diše, što je bio puno veći problem od toga što su mu tog trenutka strgnuli jaknicu.

Tada to nije primjećivao, ali kasnije će se, premotavajući film, sjetiti da je Rifo ponosno izvukao olovku iz džepa i pobjednički uzviknuo: “Evo je! Ovo je sad moje!”

Kada je s puno olakšanja Ajas normalno udahnuo, dječaci su već odlazili.

Ustao je, otrao poderanim rukavom krv sa usana, podigao isprljanu jaknicu i polako krenuo kući. I nije ga mučilo što je dobio batine. Pa niti što je ostao bez olovke, bez obzira što je tokom diktata imao osjećaj kao da mu u pisanju pomaže otac.

Najgore mu je bilo što mu je košulja izderana i jaknica isprljana i kako to može nasekirati majku, jedinu utjehu na koju je mogao računati.

“Ostavio je tvoj otac još olovaka za tebe”, rekla mu je te večeri majka, sakrivajući suze i nemoć. “A košulju ću sašiti i jaknu oprat. Ne sekiraj se!”

On suzice nije mogao zadržati. Dok su ga tukli, trpio je, ali je kući zaridao. Ne zbog batina, već što nema oca koji bi ga zaštitio.

Cjelokupno osnovno školovanje Ajasu je zauvijek ostalo ružna uspomena i mnogo kasnije nije ga se volio sjećati. No neke stvari preduboko su se urezale u pamćenje, te je često sebe mrzio što je bio blag, nesiguran i neodlučan. I uvijek su, gotovo hronološkim redom, izbijale na površinu kada bi radio nešto posve drugo, pa i bio vrlo sretan. Na prvom mjestu je bilo kada su mu ispred škole, pred svom djecom, Rifo i njegova družina bacili školsku torbu na ostatke nečije velike nužde.

Učitelj je svima u razredu odmah na početku godine podijelio besplatne knjige i sveske, što ih je svaki dan valjalo tegliti do škole. Neki su to radili u potpuno novim, prelijepim kožnim torbacima, što su ih roditelji svojoj djeci mogli priuštiti. Drugi su imali iste takve torbe, ali platnene, dok su neki knjige nosili u zelenim vojnim torbacima, možda od očeva ratnika ili dobijenim na poklon od vojske.

Ajas nije imao ništa od toga i majka je rasporila jedne dimije i ručno sašila torbak. Padalo joj je na pamet da bi Ajasu dobro došla kožna torba koju je koristio Mujaga, ali ju je ponio sa sobom kada je kretao u zbjeg. Sada je sašila torbu po mjeri

za knjige, a potom povukla kanapu kakao bi je Ajas mogao prebaciti preko ramena.

“Poslužiće”, pomislila je i dala mu jedno jutro, praveći se da u njegovim očima ne vidi razočarenje.

“Imaćeš ti pravu torbu i bolju nego ostali”, obećala mu je i poljubila ga na vratima.

Ajasova svakodnevna pješačenja do škole i nazad bila su posve identična i provedena u maštanju. Koraci, jedan za drugim, gazili su put bez umora i vrijeme bi začas proletjelo. Uvijek, u svojim mislima, držao bi oca za ruku, slušao njegove priče, smijao se. I često bi desnu ruku držao malo pridignutu, kao da zaista drži Mujagu. I nasmijao bi se, sav sretan. A, onda bi naglo prilijepio ruku uz tijelo, osvrćući se da ga ko ne vidi i pomisli da je lud. Ali, samo nakratko do novog stiskanja ruku, jedne stvarne i druge zamišljene. Sve dok ga jednom nije zatekao jedan pastir. Ajas nije znao kako taj čovjek ništa nije pomislio, ali se, svejedno zastidio i brzu gurnuo ručicu u džep. Opet, samo nakratko.

Tako je došao do škole ispred koje su sva djeca bila okupljena pod jednom brezom, nekih desetak metara od ulaznih vrata. Nije mu padalo na pamet da priđe i vidi šta se to događa, iako bi volio. Skinuo je teško torbu, malo svukao kragnu i primijetio duboku crvenu i bolnu brazdu na ramenu.

“Dođi brzo da vidiš ovo”, poznati i neprijatni glas ga je trgnuo.

Rifo!

Nije želio krenuti, ali ga je Rifo povukao, tako da je umalo izgubio ravnotežu.

“Ja ću ti čuvat’ torbu”, rekao je Rifo i uzeo Ajasove stvari jednom rukom sa zemlje, gdje su bile odložene, a drugom ga nastavio povlačiti za sobom.

Kako su prilazili, gomila se razmicala, dok nisu izbili ispod same breze. “Vidi ovo!”

Gotovo da je stao na mjesto, odvratno i smrdljivo, na kojem je neko obavio veliku nuždu. Ostala djeca, pa i curice, stajala su i gledala u tišini, kao da vide nešto posebno.

“Ovo nije pseće, ovo je ljudsko. Neko se sinoć posr’o”, govorio je Rifo, kao da stoji za govornicom i saopštava neku važnu vijest.

“Jeste, sigurno je ljudsko, u pravu si”, dodvorao mu se neko od njegovih.

“Možda se neko nalio rakije pa ga protjeralo?”, dodao je opet neko iz gomile.

Bez odgovora.

“Šta ti misliš?”, Rifo je upitao Ajasa. Ovaj je šutio.

“Šta misliš čije je?”, ponovio je. Ovaj je slegnuo ramenima. “Kako u školi sve znaš, a ovo nemaš pojma?”

“Kako ću znat”, konačno je progovorio Ajas. “E kad ne znas...”

Rifo je iznenada, brzim pokretom ruke Ajasovu torbu bacio direktno na govno, a onda preskočio preko nje i digao radosno ruke u zrak, poput navijača na fudbalskim utakmicama, Njegova družina učinila je potpuno isto, udaljavajući se ka ulaznim vratima škole uz ciku i smijeh.

A Ajas...

Stajao je kao ukopan, još ne vjerujući šta se desilo. A onda se u grudima počela nakupljati tegoba i osjetio je kako mu krupne graške znoja izbijaju na čelo.

Osvrnuo se oko sebe i oči sve djece bile su uprte u njega. Zurili su nijemo, a u očima nekoliko djevojčica je pročitao očito gađenje. I imao je osjećaj da im se ne gadi ta prljavština. Već on sam.

Osjetio je sada kako mu znoj lije niz lice. Curci su išli već i niz vrat.

Osjetio je da svi čekaju šta će uraditi. I sageo se, u pokušaju da ne pravi gadljivi izraz lica. U pokušaju da pokaže kako ga sve to puno ne dotiče. U pokušaju da pred drugom djecom zadrži barem djelić ponosa kojeg žele pokazati svi klinci na planeti.

U pokušaju da rukom ne dotakne prljavštinu. “Jadan”, čuo je glas jedne djevojčice.

Konačno je neugodnost prekinula zvonjava sa vrata da đaci uđu na nastavu. Svi su požurili, osim Ajasa. Ostao je ispod breze, ponižen i posve jadan. Prstićima je pažljivo izvukao knjige i sveske iz torbe, a onda nju podigao sa samo dva prsta i odnio do obližnje bare, iznad koje je prljavštinu prvo strugao kamenjem i nekim drvetom, a onda rukom, uz nekoliko nagona da sve izbljuje iz sebe.

Kada mu se učinilo čistim, iako ta torba za njega posve čista više nikada nije mogla biti, okačio ju je preko neke grane, temeljito oprao ruke sapunom ispred ulaza u školu, i sa knjigama u rukama, pokucao i ušao u učionicu.

“Izvinite što kasnim.”

“Šta je bilo, je li sve uredu?”, dočekao ga je učitelj Pavle. “Jeste.”

“Gdje ti je torba?”

“Pocijepala se usput.”

Istu laž ponovio je i majci, koja je te noći sašila novu torbu, ojačavajući njene ivice, a Ajas je uprljanu sutradan, kada je bio siguran da ima novu, bacio u šumu. No, gađenje je ostalo do kraja života.

Jedina zaštita koju je Ajas imao u školi bio je Pavle. No, jedan događaj završio je gotovo kobno za starog učitelja.

Mejra je poticala sina u prakticiranju vjere, pa ga je rano upisala i u mekteb koji je redovno pohađao u Handanaginoj džamiji, gdje je brzo savladao učenje iz Kur’ana. Isprva je podstrek za redovito klanjanje bio i što je to neizostavno činio njegov otac, a uskoro je zavolio vjeru i jedva čekao da se oglasi ezan i da otrči u džamiju. Tamo je nalazio poseban mir i sva maltretiranja i poniženja ostajala su vani, sasvim nebitna i sićušna. Tu, u safu sa ostalima, bio je jednak. Tu bi ga odrasli pomilovali po glavi. I često bi jedva čekao kraj namaza, kada se stariji rukuju, da im priđe i da ga barem nekolicina njih pomiluje po kosi. Topio bi se pod blagim dodirom tih ljudi i u svakom narednom je zamišljao očevo milovanje. Povrh svega, nekoliko njih bi mu znalo nakon namaza dati bombon, čemu se posebno radovao. Sjeo bi ispred džamije i uživao u slasnom ukusu, dok bi mu često imam, kojeg je oslovljavao Ifet-efendija, mirnim glasom govorio o islamu, lijepom odgoju, pomaganju majci...

Jedan razgovor nakon sabah-namaza Ajas je posebno pamtio.

“Mrzim školu”, rekao je Ifet-efendiji na stepenicama ispred džamije.

“Nemoj tako. Moraš učiti da bi ti kasnije bilo bolje u životu.”

“Tamo me mrze.”

“Ti nemoj mrziti nikoga”, odgovarao je imam.

“Da imam oca, ne bi me smjeli tući, je l’ tako?”, otvorio je srce.

Ifet-efendija je malo odšutio.

“Tvoj otac bi volio da se sam naučiš štititi.”

“Ali kako, oni su veći od mene.”

“Boj se samo Allaha dž. š. i nikoga drugog i dobićeš pomoć!”

Ta uputa Ifet-efendije mnogo je Ajasu značila kroz život, kada su prepreke pred njim izgledale nesavladive i kada bi mnogi klonuli duhom.

“A gdje je moj otac?”

“Na jednom puno ljepšem mjestu. Ne brini se za njega.” Ajas je pogledao imama.

“Sigurno?”, upitao je onako dječački naivno. “Sigurno!”

Hodžin odgovor mu je izmamio osmijeh.

“A hoću li ja vidjeti oca?”

“Hoćeš!”

“Čak ako je mrtav?” Efendija je pomilovao Ajasa.

“Ako budeš vjerovao, klanjao, učio i bio dobar, ja ti obećavam da ćeš ga vidjeti i da ćeš sa njim biti vječno!”

Ajas je tog trena skočio od radosti, zagrlio Ifet-efendiju i otrčao pravo u školu gdje je njegove odlaske u džamiju pred komunistima branio i pravdao učitelj Pavle. Ustvari, sve je počelo na času, na kojem je učitelj hvalio Ajasa, kojem bi mirne duše mogao prepustiti da drži nastavu i starijim razredima.

“Ugledajte se na njega”, rekao je Pavle đacima.

Reakcija jedne učenice, vrijedne i očito ljubomorne, iznenadila je samog Pavla.

“Druže učitelju, Ajas ide u mekteb i džamiju. Moj otac kaže da je to pogrešno i kako se možemo ugledati na nekoga ko radi pogrešne stvari.”

Stari učitelj je već tada naslućivao nevolje. Djevojčicin otac je bio prijek čovjek, zadrti član Partije, čime je brzo napredovao u Opštini, a šuškalo se da je odgovoran za slanja u zatvore samo zbog kojekakvih komentara protiv vlasti. Sada je Pavle njegovoj kćerki pokušavao odgovoriti blago.

“Bitno je da to ne naudi drugima. A, Ajas nikome ništa nažao ne čini i najbolji je učenik!”

Sutradan je sazvan roditeljski sastanak, uz prisustvo direktora škole i partijskih vlasti, koji se pretvorio u hajku protiv Ajasa i starog učitelja.

“Džamije treba zatvorit, skupa sa svima koji ih podržavaju”, urlao je otac one djevojčice koja mu je ispričala šta se desilo u školi.

“Tako je”, prihvatila je nekolicina.

“Drugovi, ne može našu djecu učiti neko ko traži da dijete fašiste Mujage Pruščaka bude uzor našoj djeci”, vrištao je taj čovjek.

“Tako je”, urlali su sljedbenici, okrećući se ka onima što šute, uz očit poziv da

im se pridruže. Neki su to ubrzo i uradili da ne bi postali meta za odstrel.

Mejra Pruščak je sjedila u sredini učionice i šutjela. Bila je jedina žena sa zarom, kojeg je odbila javno skinuti prije koju godinu, na posebnoj manifestaciji koju su priredili komunisti u centru Donjeg Vakufa. Išle su tada žene, članice partije, od jednog sela do drugog, od kuće do kuće, i pričale kako treba zbaciti okove, skinuti zar i živjeti slobodno. Držale su predavanja o jednakosti, o partizankama što su dale živote u borbi protiv fašista i o zaostalosti onih koje se protive promjenama. A, Mejra je bila jedna od njih. Samo je rekla da je ona slobodna, da nema okova i da neće skinuti zar u javnosti, već da će to učiniti kada ona bude smatrala potrebnim.

“Sada mi zar služi da se ne ističem pred drugima, a ako ostanem jedina koja ga nosi, skinuću ga jer će tada postati suprotnost”, rekla je Mejra.

“Trebala bi to učiniti radi svog djeteta, da on ne bi imao problema”, zaprijetila joj je jedna istaknuta članica partije na odlasku itako se završilo.

Mejra nije otišla u zakazano vrijeme u Donji Vakuf i nije mogla vidjeti skupinu žena, većinu natjeranih kako javno skidaju zarove, najavljujući, kako su to nazivali, novo doba.

“Je li ovo to novo doba slobode”, pitala se Mejra kojoj je vika u učionici izazvala strahovitu glavobolju.

Konačno, svi su ušutjeli da bi saslušali učitelja. Počeo je mirnim glasom, kao da drži čas, ali posve uvjeren da je sve uzalud, da je spremljen njegov linč, i otuda se nije imao namjere povući. Bez obzira na konsekvence i sa jedinim žalom što će vjerovatno umjesto njega biti dovedena neka priučena budala koja će upropastiti djecu.

“Ako mene krivite”, govorio je tiho i sigurno, “onda se neću braniti. Jesam, rekao sam da se trebaju sva djeca ugledati na jednog učenika. Na Ajasa, koji je najbolji u cijeloj školi. A djeca se trebaju ugledati na najboljeg među njima zato što...”

Nisu mu dali da dovrši.

“A šta je sa našom djecom? Je l’ to ona ne valjaju?”, vikao je neki brkati čovjek, sav crven u licu.

“Nisam to rekao, već da treba da...”

“Dok je njegov babo šurovao sa Švabama, mi smo krvarili”, vikao je neki čovjek iz posljednjeg reda.

“Koliko se sjećam, ti nisi micao iz grada”, stigao je izgovoriti Pavle.

“Sram te bilo, moji rođaci su bili u partizanima”, dreknuo se taj čovjek.

“Djeca nisu kriva ako njihovi roditelji počine grijehe”, kazao je blago učitelj.

“Mora da su tvoji bili u četnicima kad ih tako braniš”, sada se javio novi govornik.

“Nisu nikada, mi nismo takvi”, prvi put je podigao glas učitelj.

Uzalud. Nije imao ko da ga sluša. Svima je bilo bitno samo šta će oni reći. No, željeli su čuti jednu osobu.

Mejra Pruščak je šutjela kada je prozvao opštinar.

“Imaš li ti išta reći o svemu ovome, drugarice, ako te smijem tako nazvati?”, upitao je gotovo podrugljivo.

Mejra nije ustajala, da je ne izdaju noge. Gledala je učitelja Pavla i voljela ga zbog njegove dobrote i rijetke naklonosti koju je Ajas dobijao.

“Želim zahvaliti ovom čovjeku, dobrom učitelju”, počela je govoriti drhtavim glasom, “jedinom koji ima lijepu riječ za moje dijete.”

“Dijete izdajice našeg naroda”, prekinuo ju je poklič.

“Polako, drugovi”, kazao je opštinar u blijedosivom odijelu sa nakrivljenom jarkocrvenom kravatom. “Neka kaže šta ima.”

“Mog muža su Nijemci silom odvukli da bi im prevodio i pričao mi je da ga nisu puštali, iako ih je molio. Nije želio raditi za njih. Gadilo mu se. Ali je morao. Baš, kao što su neki odavde, a znate ih i vi, krajem rata, protiv svoje volje, morali ići u partizane!”

U učionici je nastao tajac.

“Ženturačo, tebe treba dobro izudarat”, dreknuo se onaj brkati, povukavši Mejru za zar, tako da ga je odmah strgnuo.

Ajasova majka je vrisnula, glavu spustila ka klupi i niko joj nije priskak’o u pomoć iako je nad njom bila prijeteći nadvijena krupna muška ruka.

Tada su se uz tresak zalupila ulazna vrata učionice.

Sve glave mahinalno su se trgle. Tamo je stajala Nefisa Hadžimak s izrazom lica spremnim da nekoga trenutno ubije.

Poskakali su opštinari.

“Drugarice Nefisa...”

Pokazala im je rukom da joj ne prilaze. Za nju i njenog heroja Enesa su znali i u Beogradu i morali su je poslušati. “Sram vas bilo. Ženu napadate!” Niko nije odgovarao.

“Slušajte me sad: Ajas Pruščak, sin Mujage, moje je dijete kao da sam ga rodila. On mi je poput mog Enesa. Od sada, ko ga ružno pogleda, a kamoli digne ruku na njega ili njegovu majku, kao da je mene napao. A ja ću znati šta da uradim. I znam za svakog od vas gdje je ko bio i šta je radio. Je li vam jasno?”

Bilo je očito da jeste.

Nefisa je uzela Mejru pod ruku i izašla iz učionice, u kojoj je još dugo ostao zadah alkohola i mržnje. Učitelj Pavle je penzionisan odlukom vlasti, a Ajas nije prestao ići u džamiju i na njega više nije bilo fizičkih nasrtaja, iako je ostao poput uljeza. To što je i dalje bio najbolji učenik nije ga kvalifikovalo za nastupe na školskim priredbama, organizovanim obično uz neke bitne praznike.

* * *

Kada je Ajas bio peti razred osnovne škole, u Pruscu je otvorena prva slastičarna. Mala radnja, smještena uz glavnu seosku cestu, imala je velike prozore kroz koje je iz vana dobacivao pogled na policu punu raznobojnih kolača, što su izazivali navalu pljuvačke kod svakog djeteta. Vlasnik je uvijek stajao iza tog šanka, u bijelom mantilu i sa kuharskom kapom na glavi i Ajasu je budio pozornost koliko i poslastice što ih pravi. Jednom prilikom je u školi čuo od djece kako je taj čovjek doselio izdaleka, a neko je dijete saznalo od roditelja da je sa Kosova i da ga svi zovu Musli, te da je bio zatvoren u Njemačkoj tokom rata.

Uglavnom, brzo je postalo prava moda nakon škole otići u slastičarnu i pojesti kolač prije odlaska kući.

Ajas je bio u onoj skupini djece koja to sebi nisu mogla priuštiti.

Svako dijete bi valjda mislilo samo na sebe, pogotovo kada nešto žarko želi, a ne može dobiti. Ajas je žudio za izloženim kolačima, ali je usput primjećivao još nešto, što mu je ostavljalo gorči ukus u ustima, do te mjere da ga ni slasni kolači ne bi poboljšali.

Nakon ceremonije gledanja prvačića koje očevi dočekuju u zagrljaj i vitlaju kroz zrak, Ajas bi se sam zapućivao kući. Dotad bi njegovi vršnjaci dobrano zamakli ispred i tek ponekad bi ih vidio sleđa, kako se gurkaju, smiju, padaju... Djelovali su jedinstveni i nerazdvojni.

Sve do slastičarne.

Tu bi jedna grupa đaka ušla da jede, dok bi druga nastavljala put, sada mirno, bez smijeha i igre. Prvima su roditelji imali dovoljno novca, drugi su bili poput njega. I žalio ih je. I osjećao se bolje što je sam i ne mora, možda, objašnjavati zašto on neće unutra.

“Majko, volio bih pojesti kolač u slastičarni”, rekao je konačno nekoliko mjeseci nakon što je otvorena.

Sinov glas pun žudnje izazvao je u Mejrinom stomaku reski bol, što se preko grudi i srca uspinjao sve do glave.

“Kolači nisu zdravi, pogotovo oni u slastičarni. Možda su i stari”, pokušavala je odgovoriti mirno.

Istog trena je razmišljala šta bi mogla od povrća eventualno prodati kako bi sinu dala neki novčić. Da na kolače ode barem jednom, možda za Bajram ili kada mu bude rođendan.

No, ono malo povrća i voća bilo je nedovoljno za najosnovnije potrepštine, prije svega za Ajasove cipele koje su brzo pucale zbog dugog pješačenja, pa je bila prisiljena objasniti mu da u školu ide u starim, izlizanim i popuklim kada ne pada kiša, a one čitave oblači ispred same škole. Jasno, radio je to krišom, nekih stotinjak metara prije škole, a stare cipele bi skrio uvijek ispod jednog kamena, kada se malo s puta zađe u šumu. U tim trenucima bi uvijek sebi govorio kako je dobro što nema društva pred kojim bi, ako bi to želio i dalje kriti, ova procedura bila neizvodiva ili komplikovana.

I jednom, dok je mijenjao cipele, čuo je dječiji plač. U prvi mah mu se učinilo. Pomislio je da se možda radi o vjetru što fijuče kroz šumu ili nekoj ptici, recimo povrijeđenog krila.

Tada je plač postao jasan.

Ajas je mislio kako bi najbolje bilo da se tiho udalji, ali nije mogao sputati onu dječiju radoznalost, pogotovo jer je bio sam i mislio da ga niko ne može vidjeti.

Koraknuo je prema mjestu odakle mu se činilo da dopire zvuk, pazeći gdje

spušta noge.

Kojih desetak metara dalje, zaklonjen nekim žbunjem, na koljenima je bio dječak, mladi od njega. Kožna torba sa knjigama bila je naslonjena uz obližnje stablo, a u ruci je držao otvorenu svesku na koju su, učinilo mu se, kanule suze.

Jedina stvar što je zadržala Ajasa je bilo saznanje da je dječak mladi i činilo mu se, u tom trenutku, jadniji od njega.

Mališan ga je ugledao.

Trenutak su obojica šutjela, a onda je taj dječak pokušao ustati, ali je stao na kamen i nezgrapno se svalio na leđa, ne ispuštajući svesku iz ruku. Ajas se morao nasmijati jer je dječak, bucmast i gotovo okrugle glave, zamalo opet pao, hvatajući se za najbližu granu, koja je pritom pukla.

“I ti mi se smiješ”, gotovo plačljivo je izustio taj bucko.

Ajasu je bilo čudno započeti razgovor. U stvari nije znao ni šta da kaže.

“Što plačeš?”, upitao je, istovremeno pomislivši kako je izustio nešto glupo.

Istina je bila da Ajas nije previše kontaktirao sa djecom koja su ga izbjegavala i što je za njega bila prava trauma. Daleko od toga da je sve vrijeme šutio, ali najčešća konverzacija u školi se svodila na molbe da nekome doda gumicu za brisanje, olovku ili da odgovori na pitanje je li uradio domaću zadaću. Trudio se biti srdačan i susretljiv, ali dalje od toga nikada nije otišlo. Sve njegovo društvo bili su Mejra, Nefisa, imam Handanagine džamije i silne knjige koje je iznajmljivao u školi, provodeći sate u čitanju. Često se dešavalo da bi pročitao sve pa bi, prije dolaska novih izdanja, neke uzimao ponovo, dok ih ne bi gotovo naučio napamet.

“Ako tako nastaviš, izgubićeš vid”, znala bi mu reći majka. No, nikada mu nisu zatrebale naočale, iako je čitao i uveče, tako da bi mu knjiga redovito ispadala iz ruku kada zaspi. Majka bi je odložila u stranu i brižljivo pokrila sina, uz nadu da će doći vrijeme da zaspi izmoren igrom i trčanjem sa ostalom djecom.

Možda i zbog toga, Ajas je djelovao mnogo starije i ozbiljnije od vršnjaka, što će se odraziti na njegovo kasnije ponašanje. I sada, Ajas se osjećao nezaštićeno sitan, ali decenijama stariji od uplakanog dječaka.

“Dobio sam jedinicu iz matematike”, kazao je bucko iskreno.

Ajasu nije bilo jasno da neko može imati problema sa matematikom ili bilo čim u školi i bio mu je smiješan razlog plača. On je prvo pomislio da je i tog mališana neko maltretirao. Možda mu je tu teku što je ne ispušta iz ruku bacio na govna, kao

jednom njegovu torbu. Nastavio je prijazno i gotovo kao starac.

“Ne trebaš zbog toga plakati.”

Dječak ga je pogledao kao u čudu.

“Lako je tebi govorit.”

Ajas se iskreno začudio.

“Otkud ti to?”

“Ti si Ajas, za tebe govore da si genije i da sve znaš!” Ajas nije mogao vjerovati, ali je osjetio zadovoljstvo. “Ko govori?”

“Svi. Kažu da si najbolji učenik, ali da si dijete izdajice, pa se ne druže s tobom!”

Zadovoljstvo je splasnulo istog trena i zamijenio ga je osjećaj tegobe u prsima, a onda potištenosti.

“Moj otac nije izdajica. Lažu!”

Bucko je slegnuo ramenima.

“Meni to ne smeta.”

Bila je to rečenica koja je pridobila Ajasa. Svi su njegovog oca zvali fašistom i izdajicom. Svi su ga time pakosno izazivali, a sada je pred njim stajao dječak koji je bio drugačiji. Zbog toga je zaslužio Ajasovu pažnju.

“Kako se zoveš?”

“Ahmo!”

“Imaš li nekoga da ti pokaže matematiku: oca, majku, brata?”

“Mog babe često nema. Radi na željeznici i stalno je na putu, a mama ne zna matematiku!”

Ajas je pomislio da taj dječak zaslužuje njegovu pomoć.

“Hoćeš da ti ja pokažem matematiku?”

Dječak se zabuljio u njega.

“Hoćeš stvarno?”

“Hoću!”

“Kada?”

“Evo, odmah!”

Narednih pola sata Ajas je polako objašnjavao jednostavne matematičke zadatke, a rastali su se tek ispred slastičarne.

“Hoćeš ti pojest kolač?”, upitao je Ahmo.

Ajas je pogledao kroz izlog u krcate tepsije. Osjetio je val pljuvačke u ustima.

“Ne volim ja kolače”, slagao je, jer je to bilo prvo što mu je palo na pamet.

Na Ahminom okruglom licu što je odavalo dobrodušnost koju može prepoznati i dijete, bilo je iscrtano čuđenje. “Kako to?”

Ajas je slegnuo ramenima, jer nije znao šta bi dalje izmislio. “Ja volim i uvijek poslije škole pojedem kolač”, nastavio je Ahmo.

“Svaki dan?!”

“Aha.”

“To je puno para.”

“Nije, besplatni su.” Sada je Ajas izbečio oči. “Kako to?”

“Ne znam!”

“Lažeš! Moraš platiti kolače.”

“Ne lažem, Boga mi! Ja nikad ne platim.”

U Ajasovom dječijem mozgu zavladala je zbrka. Kako, zar je moguće, pa u svakoj prodavnici mora se platiti, a i slastičarna je prodavnica, doduše ne brašna ili ulja u koju ga majka šalje, ali...

“Možda bih ipak mogao ući da vidim, pitam jesu li kolači besplatni?”

Naposljetku je Ajas ipak odustao iz čistog stida. Bilo mu je nekako nezgodno upitati da li se kolači plaćaju. Upitao je tu večer majku, a ona je odgovorila kako sigurno nisu besplatni iako nije znala objasniti zašto Ahmo ne plaća.

Odgovor je dobio koji dan kasnije.

Ahmin otac Midhat je taman stigao sa puta i sinčić ga je dočekao na ulaznim vratima pitanjem o besplatnim kolačima. Umorni čovjek se osmjehnuo, zagrlio dijete i rekao mu da i dalje može ići na kolače, ali da ne smije pojesti više od jednog dnevno.

Tada je Ahmo saznao da njegov otac, kada se vrati sa puta, ode u slastičarnu i

plati kolače koje je njegov mališan u međuvremenu pojeo. Tako se ranije dogovorio sa vlasnikom slastičarne kako njegov sin ne bi morao nositi novac i, možda, ga izgubiti.

Ahmo je sve to vjerno ispričao Ajasu, što je ovome bila fantastična priča o idiličnom odnosu između oca i sina, za čim je on žudio.

“I ja ću tako plaćati kolače svom sinu”, rekao je Ajas majci uveče u krevetu.

“Hoćeš, sine, ako Bog da”, odgovorila mu je prije poljupca za laku noć.

Dan poslije ga je isprebijala.

Ajas je podlegao Ahminim nagovaranjima da skupa uđu u slastičarnu.

“Neće moj babo ni znati, poješćemo po kolač.”

Dugo je trebalo Ahmi da ga nagovori, ali su naposljetku sjeli za slastičarski sto. Ajasu je zauvijek u sjećanju ostao čisti bijeli stolnjak, prošaran vezenim crvenim cvjetovima, dvije čase sa vodom, neodlučnost koji kolač da odabere, ali ponajviše nelagoda. Osjećao se poput kradljivca, a nije bio tako odgojen.

Konačno je izabrao neki najveći kolač pun šlaga i prvi zalogaj mu je pomalo stajao u grlu. Drugi je sam kliznuo niz grlo i Ajas se trudio jesti što sporije da taj trenutak, za koji nije bio siguran da će se skoro ponoviti, traje što duže. Polagano je zabijao kašičicu u kolač, nježno je provlačio kroz šlag i bez žurbe prinosio ustima. Završio je puno kasnije nakon Ahme.

Tada je prišao vlasnik da mu naplati.

“Moj babo će i ovo platiti, recite mu da sam danas pojeo dva kolača”, kao iz topa izvalio je Ahmo.

Slastičar je malo šutio, a onda se samo udaljio, a Ajasu nije bilo jasno da li je primijetio njegovu nelagodu.

Ajas tu noć nikako nije mogao zaspati. Vrtio se u krevetu, čas na jednu, pa na drugu stranu.

“Jesi l’ dobro”, upitala ga je više puta mati, pipajući ga nekoliko puta po čelu da slučajno nije dobio temperaturu.

Ajas je bio zdrav, ali potišten, dvoumeći se da kaže istinu.

“Šta god te tišti i šta god da ti se desi, uvijek mi reci, zapamti da ti je majka najbolji prijatelj i da će ti pomoći i kada te ruži”, kolale su mu mislima davno izgovorene Mejrine riječi.

Sada se trudio da ih odagna, poništi, zaboravi... Ali nije uspijevao.

U gluho doba noći je priznao.

“Majko, moram ti nešto priznati!”

Uspravila se u krevetu.

“Šta je bilo?”

“Bio sam u slastičarni!”

Sada je bila sasvim razbuđena. “Otkud tamo?”

Ajas nije ni završio objašnjenje, a majka ga je već dizala i počela udarati, gnjevno i bez prestanka, ne obazirući se na to što je zaridao iz sveg glasa. Tukla ga je, a nije bila ljuta na njega, već na sebe što mu taj kolač nije u stanju priuštiti. Zamahivala je rukom i plakala skupa sa sinom.

Kada je konačno stala, kroz suze je procijedila: “Nikad više da to nisi uradio. Kada si najviše gladan, a neko jede pečenje ili kolače pored tebe, pravi se kao da si maloprije to isto pojeo.”

Nakon toga, cijeli život Ajas se povodio za tom majčinom uputom, tim prije što ga je natjerala, da na njene oči, zakuca na vrata Ahminog doma i Midhatu, koji je bio kući, da novac za kolač. Prethodno su otišli na pijacu prodati nešto krompira kojeg je ostavila za vlastite potrebe, usput svrativši u slastičarnu da se raspitaju za cijenu.

“Izvinite što sam ovo uradio”, promucao je Ajas kroz plač i uzaludno je bilo Midhatovo ubjeđivanje da nema potrebe tako činiti, te da je uostalom njegov sin popravio sve ocjene zahvaljujući upravo Ajasu.

“Mi se tvom sinu ne možemo odužiti”, rekao je Mejri.

“Ovo nije način”, odgovorila je Ajasova majka.

No, nešto dobro se izrodilo iz majčine reakcije.

Midhat je zatražio od Mejre odobrenje da Ajas dolazi njihovoj kući i tu pokazuje zadatke njegovom sinu.

“Zbog toga možete imati problema”, upozorila ga je Mejra.

“To prepustite meni”, odgovorio je.

Tako je Ajas počeo dolaziti Ahminoj kući gdje je često bivao počašćen kolačima.

Prvi put kada su mu kolači posluženi, Ajas je ustrajao u odbijanju.

“Mogu li pojesti kolač kod njih kući kada mi iznesu?”, upitao je majku.

“Naravno, to je drugačije!” Osmjehnuo se i zagrlio majku.

* * *

Kada je Ajas bio na samom završetku osnovnog obrazovanja, škola je za đake organizovala ekskurziju, koja je trebala biti edukativnog karaktera, ali se pretvorila u idolopoklonstvo, što je mrzio.

Počelo je lijepo. Majka je u Ajasov torbak, što ga je posebno sašila za ovu priliku, spremila hranu: pitu, sendviče, pa i neki suhi kolač da dugo traje, te flašu vode ako ožedni u autobusu. Nije mu smetalo ni što sjedi sam, jer je kroz prozor mogao razgledati predjele koje prvi put vidi: zelenu Neretvu o kojoj je do sada samo čitao, klance, kuće što niču, ljude kako prave puteve što vode do Mostara, koji ga je ostavio bez daha. Tamo su slušali predavanja o borbi protiv okupatora, obišli partizansko groblje, a onda i Stari most sa kojeg dugo nije mogao skinuti pogled. Dok je vodič pričao o njegovoj gradnji, on ga nije slušao, jer je o svemu znao puno više. Gotovo da je utonuo u san u kojem je vidio ljude što ugrađuju kamene blokove u poduhvatu o kojem će se pričati vjekovima. Ono o čemu je nekada čitao, sada je u svoj ljepoti blistalo pred njim: masivni kameni luk i rijeka što žubori ispod.

Prespavali su u nekom domu, gdje su učenici smješteni na dvospratnim krevetima u velikoj prostoriji, a djevojčice u istoj takvoj, na drugom kraju hodnika. I cijelu noć niko oka nije sklopio jer su se klinci tukli jastucima, gađali sveskama, pa i posipali vodom iz flaša, u igri koja je trajala do jutra, sa povremenim naglim prekidima kada su ulazili nastavnici uz prijetnje da će ih kazniti.

Samo Ajasa nisu morali smirivati, jer ga niko nije zvao da se pridruži, niti je on imao hrabrosti da to sam učini. Gledao je drugu djecu ispod pokrivača, smijući se povremeno vragolijama koje su izvodili i maštajući kako je najživlji među njima. Kako upravo on sada baca deku na dijete sa susjednog kreveta, a onda prosto leti prema njemu uz neviđenu ciku koja nagna druge da urade istu stvar. Kako je to samo lijepo. Biti slobodan i oduševljeno razigran, sve do zajapurenog lica i crvenih obraza. I kada su svi konačno pozaspali, Ajas je i dalje zamišljao kako se igra.

Sutradan su trebali krenuti za Sarajevo, ali je opšte razočarenje nastupilo kada su im rekli da se vraćaju ka Bugojnu.

„Uaaaa, nećemo nazad”, gotovo horski su se bunili dok jedan nastavnik nije zagalamio da u Bugojno nekim povodom dolazi drug Tito.

„Sram vas bilo! Imaćete čast da vidite i dočekate najvećeg sina naših naroda i narodnosti!”

Zamor je utihnuo i djeca su u autobusu na putu nazad iz sveg grla pjevala narodnooslobodilačke pjesme: o partizanima, hrabrim proleterima, Jugoslaviji, partiji...

U Bugojno autobus nije mogao ući. Policija ga je primorala da stane ispred grada, pa su dalje nastavili pješice, a nastavnici su davali takt i tražili još glasniju pjesmu. Milicajci, poredani gotovo u špaliru su im se, i pored silnog posla, smješkali, a iza njih su hiljade ljudi, pristiglih iz svih okolnih mjesta, mahali zastavama i buketima cvijeća. Ajas je uočio brojne rudarske uniforme, a mnogi radnici su izašli direktno iz fabrika u plavim mantilima. Svi su bili razdragani u tom trenutku sreće što je poput talasa plovio Bugojnom. Nikome nije smetalo sunce što je sa vrha neba tjeralo znoj niz čela. Niko nije tražio zidić ili kamen da sjedne i odmori noge.

Jedna nastavnica im je sva u žurbi dijelila plave kapice sa petokrakom i crvene marame, pazeći da djeca istaknutih komunista dobiju Titove slike, podučavajući mališane da ih drže visoko u zraku.

Ajas nije osjećao posebnu ushićenost. Ustvari, nije mogao prežaliti što će im izmaći odlazak u Sarajevo jer je danima prije tražio knjige o glavnom gradu, kako bi još jednom iščitao sve o njegovom osnivaču Ishak-beg Isakoviću, čije ime je dobro zapamtio. Gotovo da je napamet naučio detalje o ulasku Eugena Savojskog i njegovu paljevinu, pa bi dugo gledao slike Baščaršije, pa...

„Evo, dolazi”, glasovi puni uzbuđenja su trgnuli Ajasa.

Kolona crnih limuzina, čiji lak se presijavao pod blistavim suncem, milila je ka centru grada. Ispred su išli motoristi, a iza policijska vozila sa upaljenim rotacijama, ali bez sirena.

Ljudi su počeli bacati cvijeće na cestu kojom će proći kolona, jer su imali strogu naredbu da ne smiju pogoditi vozila. Niti jedna ruka nije ostala uz tijelo i svi su mahali, a neke žene su počele plakati kada je bulumenta gostiju izašla iz automobila i krenula ka svečanoj pozornici, gdje ih je lokalna vlast dočekala uspravivši se više nego ikada prije, u izglačanim odijelima.

Ajas druga Tita nije mogao dobro vidjeti. Stajao je predaleko i stariji su ga izgurali skroz nazad, tiskajući se da budu što bliže. Nije se ni trudio.

„Može li čovjek biti božanstvo? Ja sam pročitao da ne može”, sjetio se Ajas davnog dijaloga sa Ifet-efendijom jedne prilike u džamiji nakon namaza.

„Gdje si to pročitao?”, upitao ga je imam.

“U jednoj knjizi o islamu što sam je uzeo ovdje kod vas.”

„Dobro si pročitao.”

“A zašto onda mi u školi, kada su praznici, stojimo ispred slike našeg vođe i recitujemo mu, kao da je tu, pred nama, kao da je Bog?”

„Neuzubilah”, izletjelo je imamu.

Onda je malo odšutio, pa tiho posavjetovao Ajasa.

„Slušaj me dobro - Bog je jedan, drugog nema. A ovo što rade... tako se sada mora, ali ne znači da je ispravno. Ti, hvala Allahu dž.š. upućen si u pravu istinu, a drugi nisu, oni lutaju. Ali, to ne smiješ reći nikome, dovoljno si kažnjen. I zapamti, sve će ovo proći!”

Sada, Ajas se sjetio tog razgovora i osjećaji su mu bili pomućeni. Zar je moguće da ovoliko ljudi griješi i luta. Pa, zar su svi u krivu?! Kako niko od njih ne zna, poput njega i imama? Ili možda neki i znaju samo...

„Šta rade, pretvaraju se?”

Ajasu su se rojila pitanja na koja njegov mozak od 14 godina nije mogao dati odgovor. Kao što nije znao ni gdje je sada Ifet-efendija. Uvečer ga je vidio na jaciji, a sljedećeg jutra sabah-namaz je predvodio drugi imam, sa kojim Ajas nikada nije otvoreno razgovarao. Za sudbinu Ifet-efendije se ohrabrio upitati dvojicu džematlija koji bi ga uvijek pomilovali po glavi.

“E moj sine”, rekao je jedan, dok mu je drugi poručio da drži jezik za zubima za svoje dobro.

Nestanak Ifet-efendije je ostala zabranjena tema, a krišom se govorilo da je zatvoren, ali niko nije znao gdje. Razlog su svi pretpostavljali. Starom hodži je dozlogrdilo komunističko bezboštvo i odvraćanje ljudi od vjere, pa je svjesno rizikujući, javno počeo kritikovati vlast i ateizam. Pronosilo se kako je Ifet-efendija, kada su ga trpali u kombi sa lisicama na rukama, kazao:

„Ovo je samo iskušenje.”

Ustvari, cijela istina je dospjela od jednog policijskog agenta koji se hvalisao učešćem u hapšenju, pa i time da su imama tukli, a da im je on uzvratio riječima:

„Ničija nije do zore gorjela.”

Ajasa je iz misli o Ifet-efendiji prenio pionir kojem je glas strašno drhtao. Bio je isuviše dalek i nerazgovjetan da bi ga razumio, no riječi druga Tita je dobro čuo i upamtio.

„Čuvajte bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svog!” Pašće mu na pamet puno godina poslije kada mu puščana cijev bude uperena u glavu samo zbog imena.

* * *

Mejru Pruščak je pritisnula nova briga kada je sin završio osnovnu školu. Ajas je nastavak obrazovanja silno želio, ali što dalje od Donjeg Vakufa, Bugojna, Travnika ili bilo kojeg većeg mjesta u okolini, gdje bi ga druga djeca i nastavnici mogli znati.

„Majko, ja moram otići daleko, u Sarajevo!”

Bila je to nepremostiva prepreka. I pokušala ga je odgovoriti.

„Sine, ovdje možeš ići pješice, nije toliko daleko!”

Nije htio ni da čuje.

„Vrijeme liječi sve rane. Ljudi zaboravljaju. Pustiće te na miru”, ubjeđivala ga je. Bez učinka.

„Sarajevo je daleko i veliko, tamo je bezbroj opasnosti”, prepadala ga je, a sama se bojala i za sina, ali, možda, još više da se odvoji od njega.

Nije pokazivao strah.

„Ostavio bi me samu?”

Konačno je progovorio.

„Dolaziću, majko, često!”

Mejri su suze kliznule licem.

„Sine, nemamo novca da ti platimo školu u Sarajevu: stan, knjige, hranu...”

Ajas je znao da to nisu u stanju priuštiti i bio je spreman odustati od srednje škole ukoliko ne mogne u Sarajevo. A tamo ga je, bio je svjestan, moglo odvesti samo čudo.

Koje se tog trena ukazalo.

Na kućnom pragu Pruščakovih stajala je Nefisa Hadžimak.

„Ideš u školu u Sarajevo”, rekla je tako odlučno da je Mejri odmah postalo kristalno jasno da će sina spremiti put glavnog grada. Silnu brigu za djetetom što će se odvojiti od nje i strah od vlastite samoće, gotovo neočekivano, u trenu je nadjačala sreća.

„On odrasta!”

Ajas se tako početkom septembra otisnuo u Sarajevo. Za njim je tajnim kanalima otišao dosje da je sin izdajice Mujage, ali je ta hrpa papira bila nedostupna ostalim učenicima, što je njemu jedino bilo važno.

Mahala na Bistriku je blistala u jesenjem jutru i čistači nisu bili kadri pokupiti sve zlaćano lišće popadalo po ispucalom asfaltu. Ajasu se to činilo poput lijepog tepiha i uživao u šuškanju pod nogama novih i nerazgaženih cipela, a radost što ih ima bila je jača od povremenog žuljanja.

Blagom strminom kretao se ka adresi gdje će mu biti dom naredne četiri godine, koliko će pohađati Gimnaziju koju je upisao bez problema s obzirom na to da je bio najbolji đak. Za svaki slučaj, njegove papire je lično u školu donijela Nefisa Hadžimak, koja se nije libila doći do direktora kojem je prvo pokazala sinov orden, a onda Ajasove papire. Nefisa je miljeniku pronašla i besplatan smještaj kod Judite Kajon, koju će Ajas nakon nekoliko razgovora iznenaditi znanjem o Jevrejima, njihovom porijeklu, progonima i prije Drugog svjetskog rata, gotovo o svemu što nije mimoišlo njenu porodicu.

Neka djeca su silno zaigrana protrčala kraj Ajasa u trenutku kad je stao pred masivnu, ručno rađenu željeznu ogradu kroz koju je pogled dopirao na vrata kuće kakve on nije bio u prilici vidjeti do sada. Činilo mu se da je stao pred zamak. Vrata su bila od debelog drveta i vodila su u unutrašnju raskoš, dok je ostatak avlije skrivao visoki zid, s izuzećem nekoliko stabala što su djelovala poput ukrasa.

„Ti si Ajas?”, prenuo ga je glas sa prozora na spratu. „Da.”

Žena je klimnula i rekla da će mu odmah otvoriti.

Za nepunu minutu Judita Kajon je uvodila Ajasa u svoj dom.

„Sjedi, odmori se”, kazala mu je Judita, koju je Ajas konačno mogao bolje osmotriti. Bila je to sijeda žena, od nekih 65 godina, živih očiju i brzih pokreta.

„Hvala vam”, rekao je uljudno.

Judita se toplo osmjehnula.

„Nefisa mi je toliko dobrog rekla o tebi.”

Ajasa je obuzela toplota oko srca. Nefisa! Njegov zaštitnik i druga majka. Nikada joj se neće moći odužiti. Ona je Juditu upoznala dok je još održavala sastanke sa ženskim odborom, koji je obilazio stradalnike rata. Njih dvije su se vidjele tek nekoliko puta i nisu stigle odveć dugo razgovarati, ali se Nefisa nije libila zamoliti je da ugosti Ajasa, bez skrivanja istine o tome da je njegov otac bio njemački prevodilac.

„Smijem se zakleti da je do posljednjeg dana života ostao častan čovjek”, rekla je Nefisa.

Juditi nije bilo lako prihvatiti. Živjela je sama, praktično u dvorcu i imala je dovoljno mjesta za cijeli razred. Samo...

„Ti znaš da su mi Nijemci pobili cijelu porodicu”, kazala je.

Nefisa je znala. Odmah na početku rata cijela porodica Kajon je uhapšena i deportovana u nacističke logore gdje su skončali Juditina kćerka od 16 godina, sinovi od 19 i 24 godine, te muž, čije posmrtne ostatke nikada nije našla. U trenutku hapšenja porodice bila je na drugom kraju dugačke ulice, kod stare prijateljice, muslimanke, koja joj je doturala hranu. Kada se vratila, našla je barikadu na kapiji i odmah joj je sve bilo jasno.

„Neeeeee”, Juditin vrisak se mogao čuti do njemačke komande i brzo bi bila uhapšena da nisu strčale komšije i odvukle je što dalje od doma.

Nije sebi mogla oprostiti što i nju nisu odveli sa njenim najdražima. Tako bi makar još malo vremena provela sa njima. Gledala ih još koji sat, možda i dan. Davala im utjehu svojim pogledom. Možda bi uspjela nekoga od djece i pomilovati.

Čula je da odvajaju muškarce od žena. Svejedno, tako bi možda ostala barem uz kćerku. I držala je u svom naručju, krišom, kada niko ne vidi.

Misli nisu prestajale sustizati jedna drugu i nije se mogla oduprijeti mislima o trenutku hapšenja i gotovo da je mogla zamisliti izgubljene i isprepadane poglede najmilijih dok su ih vojnici grubo trpali u kamion i odvodili. Njenu djecu. Što ih je sa puno pažnje i brige podizala, pazeći da otkloni svaku opasnost i prije nego što bi naišli na nju. Od klizavog parketa dok su bili djeca, pa sve do kriminalaca kada su već odskočili.

Rat nije mogla spriječiti, a tako bi rado.

„Gdje su ovog trenutka moja djeca... može li im otac išta pomoći... on je požrtvovan, sigurno hoće... šta sada rade... imaju li šta jesti... da li ih tuku... jesu li živi...”

Judita Kajon se nekoliko mjeseci, skrhana i uz cjelonoćne jauke, krila po kućama odvažnih prijatelja, uz nekoliko u posljednji trenutak spriječenih pokušaja da se objesi.

„Ne čini to, molim te, ko zna, možda prežive”, govorili su joj prijatelji.

„I vi rizikujete zbog mene, a meni se ne živi”, govorila bi tada gušeći se u suzama.

Naposljetku ju je jedan komšija, član ilegalnog pokreta otpora u gradu, izveo i uključio u neki partizanski odred, gdje je ostala do kraja rata, što joj je uveliko pomoglo da vrati oduzetu imovinu, iako su mnoge vrijednosti zauvijek nestale u pljački porodičnog bogatstva i vjerovala je da su okončale diljem svijeta, vrlo moguće i u Njemačkoj.

Sa partizanskim jedinicama je šestog aprila 1945. godine Judita ušla u Sarajevo i odmah se zaputila kući kako bi tu čekala porodicu. Skakala je na svaki šum pored kapije i naposljetku sebi montirala stolicu kraj prozora, na kojoj bi često zaspala. Otuda je ostala navika da tu proboravi veći dio dana, pa je i Ajasa vidjela prije nego što je uspio pokucati.

Svakim danom i mjesecom je kopnila nada Judite Kajon da će se njeni vratiti i tada je upoznala Nefisu Hadžimak koja joj se povjerila i ispričala za njenu šerpicu u kojoj ne prestaje držati spremnu hranu za svog Enesa, ako se vrati.

I nakon niza godina, Nefisa joj je zakucala na vrata.

“I da imam obratiti se nekom drugom, prvo bih došla tebi.”

I još je rekla:

“Uvijek neko pati i, srećom, nade se neko da pomogne. Djetetu o kojem ti pričam možeš pomoći. Rizikuj, možda tako pomogneš i sama sebi!”

Judita će se tih riječi kasnije često sjetiti, kada Ajas, kojeg će silno zavoljeti, završi srednju školu, a ne zaboravi je uz riječi da mu je ona treća majka.

Samo što je i dugo poslije tragao za istinom o ocu.

Prvih dana Judita je imala osjećaj da Ajas uopšte nije u kući. Kretao se tiho, očito pazeći da je ne uznemirava. Dodijelila mu je sobu na spratu koja je nekada bila

uglavnom prazna i u kojoj bi spavali samo gosti. Pomislila je na trenutak da ga smjesti u neku od njene djece, ali jednostavno nije mogla, bez obzira na to što su prošle mnoge godine.

Judita je brzo uočila Ajasovu nelagodu, povučenost i stid, što je pripisivala dobrom odgoju. Doručak koji bi mu postavila pojeo bi tiho, pazeći da mu ne padne koja mrva, nikada ne zaboravljajući da toplo zahvali, skloni posude iza sebe i opere ga, sve dok mu nije rekla da to ne radi. Kada bi došao iz škole, pozdravio bi je I brzo se povlačio u svoju sobu da uči, ali je Judita njegovu glavu često mogla iz bašte vidjeti na prozoru. Jednom ga je uočila iz daljine kako sam, sa rukama u džepovima, šeta među radnjama na Baščaršiji, bez očite namjere da bilo šta kupi.

Nakon gotovo dva mjeseca, pozvala ga je da joj se pridruži u salonu, gdje je slušala radio. Sišao je iz svoje sobe i pažljivo prihvatio sok, otpijajući povremeno po gutljaj. Šutjeli su neko vrijeme, a onda je počeo razgovor iz kojeg se počelo razvijati duboko prijateljstvo puno brige i ljubavi sa Juditine, te iskrene zahvalnosti i poštovanja sa Ajasove strane.

„Kako ti je u školi?”

„Dobro.”

„Jesi li stekao neke prijatelje?”

„Upoznao sam dosta učenika.”

„Nefisa kaže da si bio najbolji đak u osnovnoj školi. Koje predmete najviše voliš?”

„Srpskohrvatski jezik i istoriju.”

Sada se sjetila kako ga je vidjela da zagleda knjige iz njene biblioteke, ali se brzo povukao nakon njenog ulaska u salon. „Voliš čitati?”

„Da.”

„To je lijepo.”

Nastupila je kratka stanka. Ajas nije bio od brbljive djece i Juditi je trebalo nešto muke da ga razgovori

„Kako ti je ovdje?”, upitala je konačno, što ju je zaista interesovalo, jer apsolutno nije imala nikakvu pretpostavku.

„Lijepo, hvala vam za gostoprimstvo.”

Judita je odmahnula rukom.

„Ne pitam te zbog toga. Ne trebaš mi stalno zahvaljivati.”

„Oprostite.”

Htjela mu je reći i da se ne mora izvinjavati za takve gluposti, ali je prešutjela, uz novi pokušaj da uspostavi konverzaciju. Ajas joj je za ovo kratko vrijeme postao zagonetka, a sebi je morala priznati da joj je potreban razgovor u silnoj usamljenosti koju ne bi potisnule povremene kafe sa nekom starom prijateljicom.

„Nadam se da će ti biti lijepo kod mene. Znaš, nekada je ova kuća bila puna života.”

Zašutjela je nakratko, a Ajas je malo oborio glavu. Nefisa mu je ispričala o sudbini Juditine porodice i uplašio se da će sve dovesti u kontekst sa njegovim ocem. No, Judita je otišla dalje u prošlost.

„Moji preci su ovdje doselili iz Spanije, krajem 15 vijeka, nakon protjerivanja. Mnogi Jevreji su tada bježali u Osmanske zemlje gdje se prema nama postupalo najčovječnije. Vjerovatno imam daleke rođake u Stambolu, Solunu i ko zna gdje sve još.”

Judita je primijetila kako je u Ajasu pobudila pažnju. Nastavila je.

„Jevreji su inače semitski narod koji potiče iz Mezopotamije i ovdje smo poznati kao Sefardi. Naš jezik se zvao...”

Trenutna blokada na tren je zaustavila Juditin monolog.

„Ladino, mješavina španjolskog i hebrejskog”, dovršio je Ajas, na silno Juditino iznenađenje.

„Bravo. Dobro si to zapamtio. Učili ste o tome u školi?”

„Ne. U školi učimo o stradanju Jevreja u posljednjem ratu.”

„Onda vjerovatno znaš da su Jevreji protjerani nakon pobjede Spanaca nad Arapima, kada je nastupilo doba inkvizicije. Stradali su i oni Jevreji koji su bili pokršteni.”

„Zvali su ih - maranos i bila je to 1480. godina”, rekao je spremno Ajas.

Judita je ostala zabezeknuta, a Ajas je puno slobodnije nastavio.

„Prethodno je nestala islamska država Endelus, čija je vojska štitila Jevreje, a kada je bila na vrhuncu moći, stigla je na kapije Pariza.”

Redao je Ajas potom čuvene bitke iz tog doba sa tačnim datumima kada su

vodene, vojskovođe sa obje strane i njihove najznačajnije odluke, izdaje zbog zadržavanja trona... Govorio je o Tariku ibn Zijadu koji je predvodio 12.000 islamskih boraca u pobjedi nad 100.000 protivničkih i njegovoj odluci da spali lađe kako ne bi bilo povlačenja. Citirao je vojskovođinu poruku ratnicima: “Ispred vas je neprijatelj, a iza vas more”, čime je izvukao iz njih maksimum jer nije bilo povlačenja. Govorio je i kako je španski kralj Roderik okončao život skokom u rijeku...

Judita ga je slušala otvorenih usta.

„Gdje si našao sve te knjige?”

„Neke su očeve, a druge u džamiji u Pruscu.”

„Na našem jeziku?”

„Na arapskom.”

„Ko te naučio arapski?”

„Uglavnom hodža. On je mnoge knjige donio iz Istanbula.”

Judita je bila impresionirana. Ajas je znao i takve stvari da su Jevreji stizali na obale Jadranskog mora, a radilo se o manjoj skupini, da su naselili prostore tadašnje Mletačke Republike i nazivani Ebrei Ponentini. Znao je i da su 1794. godine dobili carskim fermanom dozvolu da podignu sinagogu na mjestu ranije izgorjele. Znao je još puno toga jer je školsko gradivo savladavao brzo, a onda nastavljao čitati druga djela, mnoga naučna, koja je uzimao iz školske, pa i drugih biblioteka u koje se u međuvremenu učlanio.

Uskoro su Juditini višesatni razgovori sa Ajasom postali svakodnevnica, a vodili bi ih i u dugačkim šetnjama gradom i okolnim izletištima. Postajali su sve prisniji, do te mjere da joj se Ajas mogao povjeriti koliko pati bez oca i šta je sve doživljavao.

„Tvoj otac je morao biti dobar čovjek”, kazala je Judita, uvjerena u svoje riječi, za koje nije vjerovala da će ih izgovoriti o nekome ko je sarađivao sa Nijemcima.

* * *

Prvih pola godine, Ajas je bio neprimjetan i u razredu, zadovoljan što ga niko ne provocira. Tih i povučen nije pričao ili dobacivao na času, što je redovno radila nekolicina nestašnih, počesto i bezobraznih učenika, kojima je škola bila igralište u

koje su morali unositi knjige umjesto lopte. Ajas se divio njihovoj razonodi i nehaju za ocjene, nepoštivanju profesorskih naredbi, izbjegavanju časova... Uskoro će postati jedan od njih: poznat, omiljen i druželjubiv.

Blizu gimnazijske zgrade, veleljepne četverospratne građevine iz austrougarskog doba, sa uzidanim ukrasima oko vrata i prozora, mamio je park na svoje drvene klupe smještene uz drveće, ukrasno žbunje i cvijeće. Nije bio velik i cijelog bi ga prepješačili za nekoliko minuta. Ali je pružao šansu za odmor s pogledom na zelenilo, što je posebno vrijedilo jer se smjestio u strogom centru grada, između saobraćajnica i zgrada.

Gimnazijalci su taj park posebno voljeli, podarujući mu neformalno ime - Katedra za zajednički jezik i terapiju. Kada bi ih upitali otkuda baš to ime, spremno bi odgovorili da su tu pali prvi poljupci mnogih tinejdžera i da su svi tu odmarali dušu od strogih profesora. Okupljali su se tu prije i poslije škole, neki i tokom nastave kada pobjegnu sa nekog časa, a pogotovo navečer kada su donosili i gitare. Dolazili su uoči i nakon odlazaka u kina i igranke, pa i vikendom umjesto odlazaka na izletišta. Bilo je to učeničko sveto mjesto, toliko priraslo srcu da su jednom organizovali žestoke proteste nakon što je neko pročitao u novinama da gradska vlast razmišlja na tom mjestu podići poslovno-stambenu zgradu. Zbog nasilnih protesta, u kojima je bilo i povrijeđenih u sukobu sa policijom, pojedini đaci su zamalo izbačeni iz škole, ali su se provukli sa strogim ukorom. Bila je to u socijalizmu hrabra gesta, a park je preživio, ipak, prevashodno zahvaljujući moći jednog predstavnika vlasti koji je prekrojio plan i zgradu premjestio na drugu lokaciju, dalje od centra. Odluku je obrazložio potrebom očuvanja barem nešto zelenila u centru, ali se pričalo kako je u stvari upravo u tom parku pamtio svoje prve ljubavi. Uglavnom đaci su nastavili druženje u svom glavnom okupljalištu. Svi osim Ajasa.

Puno godina poslije, znao bi sebi reći da je bio budala zbog tadašnjeg straha kojem se nije mogao oduprijeti. Ali se jednostavno nije usuđivao ući u park iz kojeg se uveče orila učenička pjesma, nekada i buntovničkog karaktera, što je dovodilo do policijskih racija, ali bez učinka.

Sjedio bi Ajas nakon nastave u kući, razgovarao sa Juditom, učio, čitao neobaveznu literaturu, a sve vrijeme bi mislio na društvo koje se provodi u parku. Onda bi se spremio i zaputio u tom pravcu. Čak i odlučnim koracima. Ali, kako se približavao, postajali bi sve sporiji, do konačnog zaustavljanja, gotovo na samom rubu. Vidio bi poznate siluete kako stoje, izvijaju se u ritmu muzike, pale cigarete, grle djevojke... Osluškivao bi njihove glasove, često pamteći dijaloge o stranoj muzici koja je prodirala sa zapada, sportu, profesorima što ih nazivaju pogrdnim

imenima, politici...

„Šta fali da samo uđem među njih?”

Sokolio se satima, danima i mjesecima, uvijek sebi govoreći da nema razloga za ostanak u prikrajku.

„Niko me neće ubiti ako im se pridružim!”

Ali, tada bi mu padale svakojake gluposti na pamet.

„Šta ako svi odjednom ušute kada dođem?”

Smišljao je scenario kako bi se s najmanje posljedica izvukao iz takve situacije.

„Rekao bih da sam samo došao da ih pozdravim. Ne, to je glupo! Vjerovatno me svakako smatraju čudakom što nisam sa njima...”

Onda bi nešto šušnulo iz parka, možda čak kao u horor filmova najobičnija mačka, ali Ajas bi, ne znajući zašto, brzo se udaljio.

Jednom prilikom mu se učinilo da će ući u društvo. Po pozivu, jer se on nije odvažio napraviti prvi korak.

Nakon nastave, učenik kojeg baš nije simpatisao iako apsolutno nije imao ličnog razloga, iznenada ga je pozvao da zajedno sa još nekim đacima odu navečer na ljetnu pozornicu na Ilidži gdje su neki pjevači trebali nastupiti uživo.

Iako silno iznenađen, nije upitao zašto baš njega zove. Pobojao se i da bi ga to, umjesto ulaska u društvo, moglo potpuno i zauvijek udaljiti.

„Hajde, što nas je više, biće veselije”, kazao je taj učenik, čije je ime kasnije namjerno bacio u zaborav.

„Naravno”, rekao je Ajas nekako smušeno, pomišljajući kako se prevario u ranijem lošem dojmu o tom đaku, kazavši sebi: „Prvi utisak zna prevariti. Pa, on me jedini pozvao negdje.”

Ajas se posebno uređivao pred izlazak, pazeći da nekako bude u najljepšoj odjeći, koja je ukupno uključivala dvoje pantalone, tri košulje i isto toliko majica, te jedan par cipela. Želio je biti uredan, a opet djelovati ležerno, što je postajalo moda. Pomislio je uz osmijeh kako se uređuje kao da je napolje pozvao neku djevojku.

„Valjda će mi to biti sljedeći korak. Bitno je početi”, stigao je pomisliti prije izlaska iz kuće.

Problemi su počeli kada se društvo zaputilo u restoran prije odlaska na muziku

uživo.

Svi su posjedali oko velikog stola i počeli naručivati jela i pive. On nije bio gladan jer je večerao prije samog izlaska i nije konzumirao alkohol. No, naručio je pljeskavicu i sok, da se ne odvaja u samom startu od ostatka skupine.

Cijene su bile paprene. Bio je Ajas nekoliko puta sa Juditom u kafanicama ili slastičarnama, gdje bi naručivao sok i kolač. Pa, iako bi uvijek platila Judita, znao je koliko šta košta, uključujući i jednu ćevabdžinicu na Baščaršiji u koju bi običavali ići nedjeljom.

Povodeći se tim cijenama, ponio je dovoljno novca za, recimo, porciju ćevapa, nekoliko kolača i sokova, što je opet, iznosilo gotovo pola džeparca koji su mu za taj mjesec poslale majka i Nefisa.

Kada je dobio račun, gotovo mu se zamantalo. Svi su plaćali za sebe i on izvukao uredno složeni i brižljivo čuvani novac, koji je u posljednji dinar jedva dosegnuo cijenu. Odahnuo je što ima dovoljno, ali...

„Šta ću kasnije? Noć tek počinje...”

Imao je neku predstavu o koncertima i vjerovao je da će biti gužva, da će barem veliki dio posjetilaca stajati i da će tako izbjeći konobara i naručivanje pića.

Bilo je posve drugačije.

Ljetna pozornica je bila u obliku amfiteatra, sa stolovima od podnožja do vrha i Ajasovo društvo je dobilo centralni položaj, koji im je rezervisao nečiji uticajni otac. Konobarica, punačka djevojka sa širokim osmijehom i valovitom crnom kosom, stvorila se u trenu.

Svi su naručili.

Osim Ajasa.

„Hvala, ja ne bih ništa.”

Djevojka je skinula osmijeh sa lica i uozbiljila se. „Morate naručiti nešto!”

„Zaista ne mogu”, sada je Ajas već pogledao po društvu, koje je buljilo u njega.

„Šta ti je, što ne popiješ nešto”, čuo je glas za stolom.

„Muka mi je, možda od one večere maloprije”, slagao je nabrzinu.

„Naruči rakiju stomakliju, ona je tu odlična.” Ajas je odmahnuo glavom. „Uzmi nešto gazirano”, dodao je drugi glas. Ajas je osjetio znoj kako prodire na čelo.

„Ne možete sjediti, a da nešto ne pijete”, ponovo se uključila konobarica, vidno nervoznije.

Ajas je sada osjetio istinsku muku. Pokušavao je brzo naći izlaz iz neugodnosti i preostalo mu je samo jedno.

„Obukao sam ove pantalone, a novac mi je ostao u drugim i...

Tog trena se osjetio kao da prosi. I to bezuspješno.

Svi su skrenuli pogled sa njega bez i najmanje namjere da ga neko časti. Osjetio se još gore, što je još bilo dobro dok nije uslijedila konobaricina naredba.

„Onda moraš otići!”

Ajasu se činilo da tog trena dotiče samo dno. Oznojen i ponižen, uspio je mahnuti, napraviti se kao da se ne dešava ništa čudno i blagim glasom reći:

„Idem ja, vidimo se u školi.”

Odmahnuli su mu bez riječi, a konobarica ga je ispratila do samog izlaza.

Kada je išao kući, bio je uvjeren da sirotinja nigdje nije prispjela i više je bio ljut na sebe nego na društvo ili konobaricu. Ipak, da je on bio na njenom mjestu, ne bi otjerao bilo koga. Bilo bi mu žao.

„Možda je morala, jer ima takvu naredbu”, gotovo da ju je pravdao.

Zauvijek mu je ostala u ružnom sjećanju, a tada se gotovo zakleo da više neće izlaziti. No, jedan događaj je ubrzo promijenio sve.

Sedmicama nakon ponižavajućeg odlaska sa ljetne pozornice, sklanjao se sa puta đacima koji su ostali sačekati nastup pjevača. Bilo mu je neprijatno čak i ako ga neko od njih slučajno pogleda, iako će kasnije postati svjestan da bi se oni više trebali stidjeti. Nije išao ni u šetnje gradom, dok više nije mogao istrpjeti boravak u kući. Jednu noć se ipak zaputio u uobičajeni prolazak kraj parka u kojem je odjekivala pjesma, praćena gitarom. Nije imao namjeru zastati i osluškivati. Skrenuo je pogled spreman da napravi hitri korak prema kući i gotovo se sudario sa nekom prilikom. „Hej, šta radiš tu?”

Odmah je prepoznao Vuka Popovića, najnemirnijeg učenika kojeg su profesori redovno izbacivali sa časova, a jednom je zamalo morao napustiti školu jer je isprebijao trojicu đaka iz starijih razreda i to zajedno. Koliko se sjećao, Vuk je slučajno kroz hodnik očešao rame nekoga od tih starijih đaka, činilo mu se iz završnih razreda, koji mu je sočno opsovao. Okrenuo se i oborio ga jednim udarcem

šakom, a onda još dvojicu što su pokušala priteći u pomoć. To i nije bilo čudo ako se uzme u obzir da je Vuk bio rasta fakultetlije, sa prirodnim mišićima kao da svaki dan satima cijepa drva velikom sjekirom. Drugom prilikom je profesoricu ruskog jezika, koja se tek vratila sa porodiljskog, ljubazno upitao:

“Šta ste rodili?” Curicu.

“Ma hajte, ne sekirajte se, biće i drugo.”

Umalo je morao obnoviti godinu samo radi tog predmeta.

Ajas ga je uvijek izbjegavao, jer je često prema svima bio drčan i ohol, a pričalo se i kako je ubjedljivo najjači u školi. Doduše, u šali se spominjalo kako je odmah nakon njega na listi izvjesna Ljiljana. Izbjegavao ih je, pa i sada.

„Ma, nešto sam imao obaviti, pa idem kući”, izgovorio je, svjestan da mu je i sama rečenica neprirodna.

Vuk ga je zagrlio, a stisak je nalikovao velikim kliještima.

„Kakva kuća burazeru, nema te nikad ovdje, što si ti bolji od nas da nas izbjegavaš!”

Ajasa je uplašila pomisao da bi moglo uslijediti nekakvo novo poniženje, ali nešto mu je govorilo da će biti drugačije i konačno je zakoračio u čuveni gimnazijski park koji će mu brzo postati poput vlastitog doma.

„Znate l’ ovog momka”, kazao je šeretski Vuk, pokazujući na Ajasa, koji se našao u centru pažnje.

Svi su ga uljudno i srdačno pozdravili i Ajas nije mogao primijetiti da se na ili uz klupu nalazi bilo ko iz društva pred kojim se osramotio na ljetnoj pozornici. Kasnije će saznati da oni nisu pripadali ovoj skupini ili kako je prvi put u Sarajevu čuo - raji. Ako bi i došli u park, sjedili su na perifernim klupama, a Ajas se obreo kraj one koja je važila za glavnu i najcjenjeniju. Svi su se borili za njihovu naklonost.

Ajas nikada nije saznao zašto ga je Vuk povukao k sebi i svojim najboljim prijateljima. Nikada ga nije upitao. Nije mu bilo ni važno. Konačno je počeo sticati prijatelje.

Neko mu je tutnuo flašu sa pićem u ruke.

„Potegni, da vidiš kako ukida u koljenima!”

Sretan što više nije sam, zamalo je to i učinio. Ipak, u posljednji trenutak se

uspio oduprijeti.

„Ako će me primiti u društvo, neka me prihvate kakav jesam”, pomislio je.

„Ja ne pijem”, izgovorio je.

Odjeknuo je smijeh koji ga nije povrijedio.

„Više će nama ostat, burazeru”, zavikao je Vuk i otpio veliki gutljaj.

„Dosta je životinjo”, zavapio je lik sa klupe. I njega je Ajas dobro znao.

Jusuf Kasap, kojeg su, jasno, svi zvali Juka i kojem je Vuk često glasno govorio kako mu je neko od predaka sigurno bio brico što je slučajno iskasapio neku mušteriju koja je došla na brijanje i da po tome nosi prezime.

„Nije slučajno, već namjerno”, odgovorio bi nehajno Juka, koji je bio Vukove visine, ali mršav poput štangle i pomalo povijen. Otuda mu je Vuk u nadimak dodavao slovo - ‘f’, pa bi ispao Jufka.

Njih dvojica su bili nerazdvojni, a najužem krugu, koliko je Ajas primijetio, pripadali su još Jure Mimica, plavokosi lickaroš, čiji su roditelji radili negdje na Zapadu, pa je bio u stanju priuštiti sebi najnoviju i moderniju odjeću, gramofon, sve ploče što su izlazile. No, bio je galantan i često nije davao drugima da plate. Živio je sa djedom i bakom sa majčine strane, koji nisu mogli sa njim izaći na kraj. Od tamnoputih Vuka i Juke se, osim boje kose, razlikovao i što je bio dosta niži. No, karakter mu je bio identičan i, shodno imenu, jurio je u nevolje, uključujući upuštanje u tuču uz svoje drugove, čak ako je sa druge strane puno više protivnika. I stalno je psovao.

Četvrti član je bila Ljiljana Alidan, odlična učenica, širokih ramena i lijepe grade, koja se oblačila kao muškarci, te je bila ošišana posve kratko. Pričalo se da se neka curica u osnovnoj školi zaljubila u nju jer je mislila da je muško. U srednjoj školi se tako i ponašala.

‚Je l’ ti iko rekao da ličiš na muškarca”, kazao joj je jednom neki učenik, što je htio pridobiti njenu pažnju, uz pokušaj ostavljanja utiska na ostale u razredu.

„Jeste, a je l’ tebi”, odgovorila je, što je izazvalo salvu smijeha.

I, sada, u noći koja je gutala gimnazijski park, Ajas je njih četvero vidio kako drže glavnu riječ.

On je postao peti član čuvene gimnazijske družine.

* * *

Ajasovo školovanje u Sarajevu Mejra Pruščak je prepatila duševno i fizički. Nedostatak jedinca osjećala je na svakom koraku: u kući gdje bi se uvijek motao u igri, a znala je pred spavanje satima bdjeti nad njegovim praznim krevetom u kojem bi ga uvijek pažljivo ušuškavala, za sinijom gdje bi ručali, falio joj je na klupi gdje bi dugo čitao...

Izdržavala je zahvaljujući spoznaji da je sin, uprkos silnoj neimaštini, na školovanju u Sarajevu, što bi teško priuštili mnogi sa stalnim novčanim primanjima. A ona je živjela od baštice na jalovini koja je čudom i dalje rađala.

Radila je kao nikada prije.

I nakon što bi odložila motiku, lopatu i grablje, pokupila bi dozrelo povrće u vreću, jedva je podigla na rame, a onda pješice, uz brojne odmore, nekako stizala do pijace. Sva mokra od znoja, zadihana i bolnih nogu, prostrla bi plodove na velikom čistom stolnjaku, direktno na zemlji jer nije imala svoj štand, i bez vike i dozivanja, za razliku od drugih, iščekivala kupce. Uspjeh je bio promjenjiv. Nekada bi za deset minuta prodala sve i ozarena se vratila kući, stiskajući sitniš u džepu da joj ne ispadne. Nekada, srećom rjeđe, gotovo da nije bilo kupaca, pa joj je teže padalo što teret mora vraćati kući, jer ga nije imala gdje ostaviti.

Radila je puno da tako skrati vrijeme. Borila se radi Ajasa kako bi mu poslala nešto novca, bez obzira što će to uraditi i Nefisa od penzije što ju je dobila iza sina. Nefisa, njena sestra. Da, upravo takve je osjećaje gajila prema njoj.

Pokušavala je sinu poslati što više, često ostajući potpuno praznih džepova.

„Nema veze, ja ću se snaći... Prodaću već sutra nešto povrća... On je sam... Mora tamo sebi kupiti nešto odjeće... Da se ne razlikuje puno od ostalih...”

Po povratku, uzela bi Mejra sjekiru i išla u šumu dovući malo drva za noć što će uskoro pasti. Teških koraka i ruku što se jedva odvajaju od tijela, oborila bi neko tanje drvo, pa možda još jedno. Sporo, mic po mic, dovukla bi to u avliju, sjela da predahne, što nije bilo ni nalik na odmor koji je njeno iznureno tijelo trebalo, a onda bi počela cijepati.

I tek u neko doba bi se sjetila da treba nešto pojesti taj dan.

I bila je preumorna da kuha. I bez imalo apetita bi jedva progutala nekoliko zalogaja čorbe od povrća, ne čekajući da se ohladi. I svaki dan tako.

I sav bol i iscrpljenost, imala je osjećaj, nestali bi kada bi novac poštom iz Donjeg Vakufa poslala sinu, ne zaboravljajući da mu napiše pismo puno ljubavi, potpore i poruke da se ne brine za majku, tvrdeći mu da je dobro i da je sretna. I jedva je čekala raspuste, jer bi vikendima dolazio rijetko pošto bi valjalo platiti autobusku kartu. A, onda, na ljetnom i zimskom feriju, koristila je svaku priliku da obaspe sina pažnjom i nježnošću.

Pogledala bi ga sa puno ljubavi i sreće.

„On odrasta...”

* * *

Ajas je majčina pisma čitao desetine puta i često je morao suzdržavati suze. Koliko ju je samo poželio! Kako je voli. Odgovarao bi nekoliko puta dužim pismima, trudeći se da to bude razgovjetno, jer mu je rukopis od silne brzine postajao neuredan. I pisao je oškoli: opisivao je Vuka i njegove ispade i prepirke sa Jukom, Juru injegove psovke, Ljiljanu i njenu mušku odjeću... Pisao je kako sada ima prijatelje. I mogao je tada zamisliti majčino zadovoljstvo. Jer je i sam bio sretan, radujući se svakom novom školskom danu. Učionica mu je postala igralište, na kojem je bio najbolji.

I ponovo su ga zapazili profesori. Ovaj put bez šikaniranja.

Ajas je bio drugi razred kada je prvi put u životu zaboravio napisati domaću zadaću. Čak ju je i Vuk nekako uradio ili je barem natjerao nekoga da mu je napiše u parku prije nastave, pa se zadovoljno smješkao na malom odmoru prije srpskohrvatskog jezika, provocirajući Juku kojem nije palo na pamet da, kako je to nazivao, gubi vrijeme na profesorske zahtjeve.

„Kad skontam koja je tema, i bolje je što ništa nisi napisao”, govorio je Vuk u razredu, tako da ga svi čuju.

„Koja je tema?”, Juka zaista nije imao pojma šta je trebao pisati.

„Ljubav, burazeru. Strani pojam za tebe. Jednačina sa tri nepoznate koju ne znaš riješiti. Prva nepoznata su ti djevojke koje su ti poznate k’o meni atomska fizika. Druga nepoznata si sam po sebi: nemaš pojma šta radiš na Zemlji, osim da jedeš, spavaš i piješ. A, treća nepoznata ti je budućnost zbog nedostatka ljubavi.”

„Dobro je filozofe”, čulo se Jurin komentar i Ljiljanin smijeh. A onda Jukin

odgovor:

„Ko drugom jamu kopa, nema vremena za ljubav. A tvoja budućnost je kopanje jama.”

„Hoću, ali jame za temelje zgrada i to nalivperom, a ti lopatom, isključivo septičke, iznad kojih ću navraćat da te spuštenih gaća pozdravim.”

Ovakvi dijalozi, bez pravog smisla, trajali su svakodnevno u nedogled i zabavljali su društvo, a Ajas ih je mogao slušati bez prekida i smijati se. Samo sada je imao drugog posla. Morao je u ovih nekoliko minuta napisati nešto o ljubavi, u kojoj iskreno nije imao iskustva, osim mašte zasnovane na knjigama koje je čitao i stidljivih pogleda na djevojke koje su plijenile pažnju. Mislio je kako može opisati ljubav prema majci, čak i ocu, ali je odustao od toga da ne bi postao predmet sprdnje, prije svega Vukove.

Spustio je olovku na papir i njen vrh je papirom krenuo lako i tečno, poput klizača na ledu koji najkomplikovanije piruete izvode skladno, izmamljujući dugački pljesak publike.

Uskoro su pljeskali Ajasu.

Profesor Gojko Špiler, kod kojeg je čak i Vuk bio miran na času, ušao je polako, ne pogledavši ni letimično razred. Ajasa bi povremeno podsjetio na učitelja Pavla, s tim što je bio daleko strožiji i što bi za pismene vježbe zadavao čudne teme. Jednom je tražio da učenici pišu o hrabrosti.

„Ali tako da osjetim šta je hrabrost. Nekada je dovoljna jedna rečenica. Neka vam vodilja budu riječi: pišite tako da riječima bude tijesno, a mislima široko.”

Ajas je i tada htio pisati o hrabrosti svoje majke, pa i svojoj borbi kroz život. Ipak je naposljetku opisao Enesa Hadžimaka, iako ga je znao samo iz Nefisinih priča. Na skali od jedan od pet, dobio je četvorku uz profesorovu napomenu ispisanu crvenom olovkom:

„Vrlo lijep stil, ali preopširno o suštini!”

Ajas je zapamtio kako je Vuk dobio prolaznu ocjenu zahvaljujući dosjetljivosti i, na koncu, originalnosti.

„Hrabrost je ovo...”, bilo je sve što je napisao Vuk, predao rad i izašao iz učionice.

Ipak, Ajas nije mogao napisati: „Ljubav je ovo...” Nasmijao se gluposti koja bi iz toga proizašla.

No, Vuk nije znao stati. Sljedeći put tema je bila - novorođenče, kojom je profesor Spiler valjda htio potaknuti učenike da pišu o novom životu, ljubavi, sreći... Ponesen ranijim uspjehom Vuk je doslovce napisao:

“Nisam u mogućnosti izjasniti se na zadatu temu jer nije precizirano da li se radi o željenom ili neželjenom novorođenčetu.”

Spiler ga je poslao po roditelje da se oni izjasne o samom Vuku i opet je posla imao direktor.

Neočekivano, Ajas je zasjenio Vukovu glupost. Krenuo je dobro: citirao je poznate stihove “djeca su vojska najjača”, pa i oslonac vedre budućnosti. Zamislio je kako ulazi u porodilište i plač beba uporedio sa muzikom, ali se u silnom zanosu omakla rečenica kojoj se i sam profesor, jasno bez prisustva učenika, dugo smijao. Glasila je:

“Tada me jedna beba jednostavno pogledala, osmjehnula se i ukazali su se blistavi bijeli zubići.”

Spiler je na dnu stranice crvenom olovkom dodao:

“Nadam se da si za babine bebi poklonio četkicu za zube.”

I upravo tog detalja Ajas se sjetio kada je profesor Spiler počeo nasumice prozivati učenike da čitaju svoje radove. Nakon svakog završetka bi rekao: površno, dosadno, nije smiješno...

Onda je prozvao Ajasa.

Htio je početi sjedeći, pomalo zbunjen, što nije bilo čudo nakon sankcija kojima je bio izložen u osnovnoj školi i mirnoće u prvom razredu srednje.

„Ustani, o ljubavi se govori stojeći”, rekao mu je Spiler. „Koji ti je naslov djela?”

Ajas ga uopšte nije dao.

„Legenda o Trgu ljubavi”, smislio je u trenu.

“Uh, legendarno”, čuo je Jurin šapat.

„Ošini po prašini”, čuo je Vukovu glasnu upadicu, prvu na Špilerovom času.

„Dosta je, da čujemo”, kazao je profesor.

Prva rečenica je bila izgovorena pomalo mucajući i nesigurno, jer je osjetio tremu što mu nije dala da normalno udahne. Profijukala je misao kako mu se sigurno

podigla dijafragma jer je čitao kako se to zna desiti ljudima pred javne nastupe pred velikim skupovima.

„Bila je zima i ti stajala si na Trgu ljubavi."

Zastao je, duboko udahnuo da se smiri i nastavio polagano i puno ljepše.

„Legenda kaže: ko prođe tim trgom, sigurno će se zaljubiti. Srce će mu izletjeti iz tijela i vječno ploviti na talasima te ljubavi, velike i neuzvraćene..."

Ajas je, ne skrećući pogled sa sveske, osjetio dramatičnu promjenu atmosfere u razredu. Jasno, niko nije pričao, što bi se dalo objasniti strahom od profesora. Ali, niko se nije ni pomaknuo.

Nije šušnula ničija odjeća niti lupnula ruka po klupi. Smio se zakleti da svi zure u njega i pozorno slušaju, što nikome nije bilo lako ako se uzme u obzir da se radi o 16-godišnjacima. Ajas je nastavljao:

„...Na krilima vjetra će jezditi preko planina hladnih i snijegom prekrivenih. S lavinama će u doline hrliti i srce voljene osobe tražiti, ali moraće dalje. S pjesmama mornara će okeane obići, ali moraće dalje. Legenda kaže da će s kišama pustinje velike zaobilaziti. I tu će biti greška..."

Potpuni tajac u gimnazijskoj učionici nije jenjavao. Čuo se samo smireni Ajasov glas.

"I u legendu nisam vjerovao dok nisam prošao tim Trgom. I tebe vidio. I sve je bilo kao u legendi. U pustinju moje srce nije zavirilo. I da, tu je bila greška. Tvoje srce je tamo, u pustinji najvećoj. I živi samo za sebe, nedostižno za sve, nedostižno za mene!"

Spustio je teku i pogledao ka profesoru, a onda razredu.

Tišina je vladala još nekoliko trenutaka, što su Ajasu izgledali vječno.

A, onda je odjeknuo spontani aplauz. I profesorovo: „Bravo", što je prvi put, koliko se zna, Spiler izgovorio u svojoj dugogodišnjoj karijeri. Vuk je prvi progovorio:

„Gdje je taj trg, da pošaljemo Juku. Nek se još napije vode, ako mu i to može pomoći". „Svakako sam žedan", uslijedio je odgovor.

"I ostaćeš žedan ljubavi", nije se dao Vuk.

Odjeknuo je smijeh, a Ajasova priča je objavljena u školskim novinama, pa još čitana na Javnom radiju u emisiji o talentovanim učenicima. Uskoro su mu profesori

naručivali radove za priredbe i ne samo na školskom već gradskom i državnom nivou, te je gostovao kod najpoznatijih voditelja.

Ajas je polako postajao poznat. Vlast je počela otopljavati, a tajni dosje više nije bio prepreka i bio je skriven jer bi bilo glupo da se otkrije kako na svečanostima, uz zastave i petokrake, nastupa sin njemačkog saradnika. No, nadzor nikada nije potpuno prestao.

* * *

Mejra Pruščak je sjedila u kući Nefise Hadžimak, gotovo sva prislonjena uz mali tranzistor, gdje su iščekivale Ajasov nastup. Nije mogla vjerovati. Njen mali sin. Njen život. Njeno zlato. Koje su gazili od rođenja. Sada se uzdiže. Visoko. Do sunca čije su zrake grijale Mejrino srce.

I Ajasov glas je zazvonio iz zvučnika. Čitao je svoje radove čije rečenice, zbijene i osobite, pozivaju na mir u cijelom svijetu. Nizao je djela o ljubavi prema domovini, što je od njega naručio direktor Gimnazije, pa je napisao gotovo rutinski, ali opet bolje od bilo koga drugog. Samovoljno je pisao o sreći onih koji se mogu školovati. S posebnim žarom je pročitao kako su veliki ljudi što opraštaju...

Majčinsko srce, puno ponosa, naraslo je poput planine. Suze radosnice su tekle poput vode kojoj je Ajvaz Dedo otvorio put ka Pruscu. Njen Ajas se iz blata u koje su ga gurali, uzdigao poput novog čuda.

Uskoro je njegov nastup pratila uživo.

Gomile ljudi tiskale su se u dvorani Doma Armije u Sarajevu, besplatno ustupljenog tog dana za manifestaciju nazvanu „Susret svih škola”, a osmišljenu za upoznavanje učenika iz raznih krajeva države, a koje nastavnicima nisu bile mrske, jer su se družili i oni, neki vrlo blisko, zbog čega su pukli pojedini brakovi.

Ajas nije razmišljao o tome.

Dolazila mu je majka, a on nije mogao izaći pred nju na autobusku stanicu. Organizatori su ga, kao učesnika koji predstavlja svoj grad i sve njegove đake, od jutra nanovo vježbali da se drži sasvim uspravno, uzdignute glave i pogleda u publiku, upozorili su ga da slučajno ne maše bilo kome kada recituju drugi, ako se mora počešati da to učini diskretno...

Klimao je glavom, sav ushićen, ali ne toliko zbog nastupa o kojoj je danima

brujala njegova škola što mu je donijelo izvjesnu popularnost, koliko što će ga na pozornici vidjeti majka.

Svečanost je uskoro trebala početi, a on je nikako nije vidio i hvatala ga je nervoza. Svi su posjedali, a on i ostali učesnici su u koloni, uvježbanim koracima, istupili na pozornicu, ispraćeni aplauzom.

Sebe je ranije upozoravao da mora gledati u pod, makar povremeno, da se ne saplete o silne kablove mikrofona i zvučnika, ali je na to zaboravio, zureći u salu, skupljenih očiju ne bi li ugledao toliko voljeno lice. Otežavajuća okolnost su bili snažni reflektori što su zasljepljivali, a pritom stvarali nesnosnu vrućinu. Znao je da ne treba tražiti u prvim redovima, rezervisanim za važne osobe, a čuo je da će doći neki poznati državnici direktno iz Beograda. Uopšte ga nisu zanimali. Prebirao je po zadnjim redovima i gomili koja je stajala jer su sva sjedeća mjesta, njih možda i cijelu hiljadu, bila popunjena. No, bilo je to isuviše daleko, pa mu je jedino mogao pomoći dvogled, a s tim se organizatori, ipak, ne bi složili.

„Možda je majku nešto spriječilo? Ali, šta?”

Uto je počela himna.

Mejra Pruščak je, istina, došla u zadnji tren. Satima je prestajala na autobuskoj stanici u Donjem Vakufu, jer se vozači nisu držali reda polazaka, a pritom se i neko vozilo pokvarilo, pa je vladala velika gužva zbog koje nije mogla naći prazno mjesto na nekoliko klupa uz zgradu. Nije se usuđivala ni čučnuti da se odmori, jer bi tako isprljala ceker u kojem je Ajasu nosila nešto hrane koju je posebno volio i odjeću što mu je spremila Nefisa. Bojala se da mu ne zasmeta eventualno blatnjav ceker.

Kada je autobus konačno krenuo, nije uspjela odmah ući, iako su se vrata otvorila gotovo pred njenim nosom. Snažni i krupni su je začas izgurali u borbi da dođu do mjesta i prepala se hoće li uopšte ući.

„Molim vas...”, u jednom trenutku je tiho zavapila.

Medu posljednjima je ušla i nije joj bilo važno što će prestajati sve do Sarajeva. Često je stojeći radila mnogo teže stvari.

I srce joj je zaigralo kada ga je ugledala kako uspravan stoji medu izabranima. Gdje je dospio sam, uz česta šikaniranja, bez potpore moćnih, isključivo zahvaljujući svojoj sposobnosti.

Mejra je stala potpuno nazad, zbijena između nekih muškaraca i zida, uzdižući se na prste da vidi sina.

Možda da mu mahne, ako se sekira što je ne vidi, jer mu je pismom obećala doći? Ipak, ne. To bi ga moglo poremetiti. Dekoncentrisati. Ostaće povučena.

Redali su se izvođači: hor, neki violinista s leptir mašnom što je odsvirao tugaljivu melodiju, onda recitatori što su dizali glasove kada veličaju državu, pa folklorni ansambl, pa...

Voditelj je najavio Ajasa Pruščaka.

Kako je život čudan. Jučer te tuku, bacaju ti stvari na govna, a danas će ti pljeskati i veličati te. Zato što izdržiš. Ne pokolebaš se. Uz majčinu podršku. Gdje je ona?

“Zora. Mrak bježi. Pomalja se svjetlost. Bljesak. Ti rodi se. Dođe jutro. Ti ustade. I diže se visoko, iznad mnogih. I uze nas u svoje naručje...”

Ajasova oda Jugoslaviji bila je naručena specijalno za ovu priliku i napisao ju je za nepunih deset minuta, na stepenicama, na koljenima ispred škole. Vratio se odmah do direktora i rekao da je završio rad. Ovaj je zgrabio papir i nakon kojeg trenutka samo izustio: “Genije!”

Ajas je znao šta žele čuti i to im je ponudio. Štivo napisano bez vlastitog ubjeđenja, ali dovoljno jako da možda i pobere ovacije. Za sada, svi su slušali s puno pažnje, što je bio dobar znak.

“Primi nas u svoja njedra. Kao majka djecu. Što jesi. Što jesmo. Pruži nam mir. I sreću. I ljubav. I udobnost.”

Nizao je dalje Ajas skladne rečenice i naglašavao pojedine riječi, onako kako su ga obučili na probama. Nije zaboravio pobrojati najvažnije ofanzive, juriše na neprijatelja i još koješta, a završio je riječima:

“Noć se polako spušta na krovove tvojih kuća, ovdje gdje te sada slavimo, i svuda okolo gdje te ovog časa ne spominju. I ne moraju, jer znaju da pružaš ljubav, a ne tražiš je.”

Ajas je odložio papir i zagledao se u publiku. Djelić sekunde tišine i...

Prolomio se gromoglasni aplauz velikom salom tako da se izvođačima činilo da će zaglušiti. Neko je viknuo „bravo”, čuli su se oduševljeni uzvici, a Ajas se mogao zakleti da najmanje jedan pripada Vuku. Vidio ga je maloprije kako mlatara rukama ne bi li ga zbunio. Klimajući glavama, aplaudirali su zvaničnici, valjda i onaj iz Beograda. Vidio je pljesak direktora, i Špilera, i...

Bio je zadovoljan sveopštim ushićenjem publike. Koju je prevario. Je li? Šta

stvarno misli o državi? Ništa. Možda bi je trebao mrziti radi oca.

Mržnje nije bilo.

Možda je i zavoli ako ovako nastavi. Bio je siguran da je to nemoguće.

Novi Vukovi navijački pokreti rukama privukli su mu pažnju. I urlik. I mahanje. I... “Gdje mi ja majka?”

Smeđa marama, daleko nazad, bila je poznata. I ruke na obrazima, što već sljedećeg trenutka taru lice, brišu suze... „Ona je tu...”

Snažan titraj je krenuo direktno iz srca, kroz prsa što se nadimaju, pa u mozak koji izmami prvi veliki osmijeh.

Uspjeh je tek sada bio potpun.

Kada se gomila počela razilaziti, važni su počeli prilaziti Ajasu.

„Čestitam, momčino, trebamo takvu omladinu”, rekao mu je zvaničnik iz Beograda. “Kada završiš škole, javi mi se, očekuje te dobra karijera.”

„Dostojno si predstavio naše Sarajevo”, potapšao ga je po ramenu gradonačelnik.

„Škola se ponosi tobom”, govorio je direktor.

I mnogo toga su govorili razni ljudi. I jedva je čekao da red čestitara prođe mimo njega. Kada je to dočekao, Vuk mu je skočio na leđa i skoro ga oborio.

„Idemo burazeru ovo proslavit, jaran nam je ličnost godine brdovitog Balkana i šire, uključujući Mediteran, Skandinaviju, kineske rudarske pokrajine i donji Bistrik.”

„Halo geografija, donji Bistrik je na Balkanu”, čuo se Jure.

Juka se svađao sa nekim redarom što ga je tjerao da ugasi cigaretu, a Ljiljana ga je poljubila.

„Ne mogu sa vama, majka mi je tu, sigurno me čeka i...”

„Idemo je svi naći”, prekinuo ga je Vuk.

Majka...

Stajala je ispred zgrade, jednako držeći ceker u ruci, a poznato i drago lice ispod šala bilo je ukrašeno osmijehom. Ajas je potrčao ka njoj. „Znao sam da ćeš doći!”

„Zar si sumnjao?”

Zagrljaj je bio čvrst, dugotrajan i dirljiv.

„Napašću svoju staru što me nikad ovako ne zagrli”, odnekud je dopro Vukov glas.

„Jebem ti čopor, prvo moraš nešto dobro uradit da zaslužiš! Oprostite, gospođo, za psovku”, Jure se prvi put izvinio.

„Ovo su moji prijatelji”, predstavio ih je ponosno Ajas majci. I nasmijao se kada ju je Vuk zagrlio.

„Da vam kažem, svaka vam čast, gospođo, što ste ovako podigli sina, a ne ko ove propalice”, pokazao je Ljiljanu, Juku i Juru.

I po običaju, nije zatvarao usta u šetnji do gimnazijskog parka gdje su na klupu posjeli Ajasovu majku.

„Djeco, imam pite i...”

„Neka, majko!”

Vuk ga je prekinuo.

„Šta neka, kako te nije stid da čuvaš sve za sebe. Dajte, gospođo, pitu, crkoh vam ja od gladi, mene, znate, majka ne voli.”

Tu noć je Mejra Pruščak provela u Juditinoj kući, gdje su dugo razgovarali i gdje joj je bilo gotovo neprijatno zbog silnih pohvala kojima je ta prijatna žena obasipala njenog sina.

Na povratku kući imala je sjedeće mjesto u autobusu, a u cekeru je držala plaketu što ju je sin dobio na svečanosti i na kojoj je zlatnim slovima pisalo - Ajas Pruščak. Već je znala gdje će je postaviti: na centralno mjesto da je može vidjeti iz svakog dijela kuće.

* * *

Vuk je redovno u školi stvarao probleme, u koje su upadali i njegovi najbliži prijatelji. Časovi marksizma su mu bili najdraži za budalaštine, kako je nazivao i sam predmet. Ajasu su ispričali kako je u osnovnoj školi na takmičenju „Titovim stazama revolucije”, kao osnivače pokreta Nesverstanih namjerno naznačio Gandija, Ruzvelta i Lenjina. U školu je odmah pozvan njegov otac koji ga je, ispričao je kasnije Vuk bez ustručavanja, isprebijao gore nego kad je uzeo dva paradajza na pijaci i potrčao

kao da će ukrasti, a onda se okrenuo i prodavača iz potjere, tim istim paradajzom pogodio direktno u glavu. Na nesreću, uhvatio ga je neko drugi, pa je tako doznao otac, jedan od značajnih predstavnika vlasti, čija je sva porodica bila u partizanima, što je tjeralo nastavnike da Vuku gledaju kroz prste. A, on je to obilato iskorištavao, tako da se otac jednom iskreno požalio:

„Ljudi moji, ja mu ništa ne mogu. Prebijem ga ko vola u kupusu, al' džaba. On sutra još gori."

Sljedeći put je na zadatak da pobroji narodne heroje, a neki su čak pripadali njegovoj porodici, ispisao imena pojedinih boksera sa Olimpijskih igara, kada je, ipak, dobio javni ukor na koji se, dok je čitan pred razredom, smijao.

Vuk se nije promijenio ni u srednjoj školi.

„Kapital. Čuj samo kako se zovo djelo. A, pisac fino poziva da se ljudi odriču kapitala i žive skromno. Kako ide ona definicija: svakome prema potrebama. Inače, kad sam već kod toga, moj je stric jednom ulovio kapitalca, ogromnu ribetinu, i bacio je na roštilj u vikendici. Petero nas je jelo."

„Kad bi ti samo znao šutit", bio je uobičajen Jukin komentar.

„Ko priča, zlo mu je od takvih bića", odrecitovao je Vuk stavljajući ruku na Jukinu glavu.

„Jebem ti stihove", Jure je bio iznerviran.

„Prekinite svi", gotovo se dreknula Ljiljana, koja je pokušavala pročitati zadnju lekciju jer je cijenila kako bi mogla upravo odgovarati.

No, profesor, omaleni i zalizani ljubitelj Marksa i Engelsa, prozvao je Vuka.

„Znao sam", prošaputao je i lijeno se digao. A onda je digao školu na noge.

„Profesore, umro je Karl Marks, umro je Fridrih Engels, a evo i ja se nešto ne osjećam dobro, pa bi l' mogao odgovarati sljedeći čas."

Učenici su prasnuli u smijeh, a profesor je istog trena pozelenio i otrčao po direktora, koji je u nekoliko navrata molio Ajasa da primiri Vuka. Umjesto toga, Ajas se počeo pridruživati najboljem prijatelju.

Tako su jednom sve petero pobjegli sa časa matematike, napravili šajkače od starih novina što su ih našli kod čistačica i nabili na glavu, ali na način kako je to nosio Napoleon. Onda su uzeli mede, krpe i kofu sa vodom i banuli na čas odbrane i zaštite, lažući da im je čišćenje razreda naredio direktno direktor, kao vid kazne.

„Što ne čistite poslije nastave?”, upitao je profesor.

„Dolazi inspekcija, pa nema vremena za čekanje”, spremno je odgovorio Vuk.

Jasno, napravili su haos: prozore su zamrljali da se jedva vidjelo kroz njih, boja na zidovima što su blistali više se nije mogla razaznati, a pritom su i potpuno skvasili neke đake.

Svi su naposljetku završili kod direktora koji se obraćao isključivo Ajasu, znajući da kod ostalih nema fajde, i u nadi da će ponos njihove škole nešto promijeniti.

Ali mijenjao se sam Ajas. Izostajao je sa časova, provodeći vrijeme sa društvom u parku, igrajući bilijara ili lutajući gradom, ali je i dalje osvajao nagrade, pa su i njemu, prvi put u životu, počinjali gledati kroz prste.

Jednom su na čas biologije donijeli kućni budilnik koji je imao zvuk gotovo identičan školskom zvonu.

„Mora da je greška”, rekla je profesorica samo deset minuta nakon što je počela držati predavanje. Smijeh je odao učenike i ona je išla od jednog do drugog đaka, prebirajući im torbe u potrazi za krivcem. I Ajas je uzeo budilnik od Vuka i gurnuo ga u svoju torbu, dobro procjenjujući da on neće biti sumnjiv. Biologičarka je napustila taj čas i kasnije ništa nije mogla dokazati.

Posebno je na udaru bila profesorica fizike. Kada bi na tabli ispisala neku formulu, imala je običaj reći: „Samo me nemojte pitati zašto je ovo tako.”

Juka, koji bi do tada bio miran, progovorio bi kao da ga je neko bocnuo iglom.

“A zašto je to tako, profesorice?”

Sljedećeg minuta bi morao izaći sa nastave.

Pokušavala je ona promijeniti uzrečice. Pa je tako kazala: „Kada su izveli ovu formulu, pametni ljudi su se začudili.”

Vuk koji je iz fizike redao same negativne ocjene, odmah je uzvratio:

„Vidim ja, čudim se nešto!”

I on je do kraja tog časa morao presjediti u parku.

Uglavnom, Ajas je sve više uživao, a vrhunac je bio na ekskurziji u završnom razredu kada su putovali u Dubrovnik.

Majsko sunce presijavalo se na mirnom moru i Ajas je sjedio na obali, odmah

iza zidina Starog grada. Nije pričao, nikoga nije slušao, pa ni primijetio kada je Vuk kamenčiće umjesto u vodu, bacao na ribare u barkama.

Ajas je prvi put vidio more, ako se izuzmu slike iz knjiga. I bio je očaran velikom vodenom površinom, gradskim pločnicima, građevinama, mirisom čempresa...

Opustio se do te mjere da je odmah mogao zaspati.

Prvu noć je u sobi, koju je dijelio sa Vukom, napisao priču o Dubrovniku. I ne bi je pokazao nikome da cimer nije ukrao papir i odnio profesoru Špileru, koji ju je pokazao kolegi iz neke škole što je za đake iz Sarajeva organizovala priredbu.

Ajas je uvršten u program gdje je trebao pročitati svoj rad. A glasio je ovako:

„Dubrovnik, taj stari grad. Da živim tamo. Ko to ne bi volio. Ko to već nije sanjao. Doći makar na tren, proći Stradunom, onako neobavezno, il zvjerat u stare zidove, palače, dvorove...

Ići tako i svratiti u Gradsku kafanu, a pored tebe se oglasi klapa i to tako grlato, kao da im je samo jedna pjesma preostala u životu, a oni je posvećuju svom gradu."

Ajas je već imao iskustvo. Čitao je lagano, bez trunke drhtaja ili zamuckivanja, spreman za aplauz što će uslijediti za koji minut. Ovakve radove će kasnije smatrati dječijom igrom, punom grešaka i naivnosti, ali tako je pisao tada i ljudi su slušali.

"I kada pjesma stane, krenuti dalje do ljubaznih mještana. I progovoriti koju sa njima, onako neobavezno, samo da bi čuo kako dubrovačkim naglaskom pričaju o svojoj mladosti i, ako se otvore, ljubavima. O lijepim gospama što su šetale gradom i smijale se, smijale... O čovjeku što je došao da preproda svilu, a onda dao sve da bi ostao tu."

Jedna djevojka što je maloprije prelijepo svirala klavir, zaokupila je Ajasovu pažnju u onim trenucima kada bi, između dvije rečenice, podigao glavu da ostvari kontakt sa publikom. Tada su im se srele oči. Jednom, pa drugi put, onda opet.

"Onda kreneš dalje do..."

Tog trenutka je promijenio tekst, bez olovke i racionalnog objašnjenja. Pisalo je:

..."Do obale odakle te zapljuskuju talasi." Pročitao je:

"Do očiju u kojima se ocrtavaju blagi talasi." Tada su se ponovo pogledali.

"Laku noć, Dubrovniče, laku noć, Dubrovčani, laku noć, moji snovi, onako

neobavezno!”

Aplauz je, kao i uvijek, bio dugotrajan, a direktor dubrovačke škole je istupio i glasno rekao:

“Mora doći neko sa strane da bi nam otvorio oči i podsjetio nas gdje živimo, jer mi to zaboravljamo, a ti si to”, obratio se direktno Ajasu, “uradio na najljepši način. Čestitam ti.”

No, Ajas je silne pohvale te noći brzo zaboravio. Razlog?

Đaci iz dva grada nastavili su druženje, koje je proticalo uobičajeno. Vuk se napio gotovo do besvijesti i Juka, tek malo trjezniji, vodio ga je da povraća s mola.

„Ribe će se napiti od tvoje povraćoke, životinjo”, govorio je Juka.

„Reci im da sačekaju, zagrijavam se, ovo je tek predjelo”, uspio je izustiti Vuk između dva riganja.

Malo dalje odatle, Jure je psovao masline koje je pojeo uz ribu i koje su mu nagonile kiselinu i bio je uvjeren da će vrlo brzo morati da potraži WC ili makar neko skrovito mjesto, a Ljiljana je tukla neku Dubrovčanku koja joj je, posve nalivena vinom, izjavljivala ljubav.

Ajas se te noći prvi put zaljubio.

Prvo je prepoznao oči: krupne, tamne i bestidne. Učenica dubrovačke škole, koja je nastupila prije Ajasa za klavirom, stvorila se u jednom trenutku pored njega, uz samu obalu, gdje se na trenutak osamio, kako bi uživao u prostranoj vodi, koju su obasjavala pojedinačna svjetla iz nekog hotela, te barke sa lampama u lovu na hobotnice. Ponoć je davno ostala za učenicima.

„Nisam ti stigla ranije reći, ali divno pišeš.”

Malo se trgnuo.

“E, hvala ti”. Dok je čitao tekst bio je spreman iz glave recitovati, nošen tim očima... Sada... Bio je zbunjen i nije znao kako da se ponaša. Čudni trnci prošli su mu tijelom.

Nasmiješila mu se i u mraku je primijetio predivne zube, dodatni ukras na okruglom, lijepom licu, ogrnutom crnom kosom čije su šiške padale dijelom preko očiju.

Ajas je osjetio kako se disanje samo ubrzalo.

„Mogu li sjesti kraj tebe, osim ako ne smišljaš neku novu pjesmu?”

Morao se malo pribrati. Čitao je nešto o ovakvim razgovorima. „Ne, ne smišljam, samo izvoli.”

A onda je skočio, skinuo džemper i prostro ga na obalu, da sjedne do njega.

„Nisi morao.”

Sjela je, a on joj se pridružio nakon kraćeg nećkanja, shvativši da nezgrapno stoji nad djevojkom. „Ja sam Danica.”

„Ajas.”

Ruke su se dotakle i on je imao osjećaj da ona svoju ne žuri vratiti nazad.

Opet malo tišine. Sada je on prvi progovorio, što bi kasnije nazvao preuzimanjem inicijative, o čemu tada nije imao pojma. Znao je tek da treba uzvratiti kompliment.

„Divno sviraš, koje djelo si izvela?”

„ Drugi stavak klavirskog koncerta br 2. Johannesa Brahmsa.”

Nije dalje govorila o tome jer nije vjerovala da Ajasa interesuju takve stvari i, iskreno, da bilo šta zna o klasičnoj muzici. Sljedećeg trenutka je gotovo zinula.

“Da li ga je posvetio Clari Schumann?”, rekao je Ajas lakonski, iznenadivši i sebe.

Zapiljila se u njega.

“Ti znaš priču o njima!”, gotovo je vrisnula.

“Nešto sam pročitao, ali i to je malo...”

“To je, ipak, više nego ja. Profesori nam ne žele govoriti o njima dvoma. Hoćeš mi ispričati?”

Danicu je, ustvari, interesovala navodna ljubavna priča između Brahmsa i 14 godina starije Clare Schumann, supruge slavnog Roberta Schumanna. Ajas je na priču o tome slučajno naišao jednom u biblioteci.

“Uglavnom, sačuvano je tek nekoliko pisama koja potvrđuju njihov kontakt, a koja su razmjenjivali između 1854. i 1856. godine”, kazao je Ajas, osjećajući se glupo da mladoj pijanistici ili barem nekome ko to namjerava postati, priča o slavnim muzičarima. Osjećao se kao prevarant. Kada je pisao i čitao o Jugoslaviji, također se tako osjećao, ali je uživao da mu plješću za ono što ne osjeća.

Sada...

“Izvini, nekako se glupo osjećam pričati tebi o muzičarima.”

“Ma daj, prestani se glupirati”, nasmiješila se i lagano mu dotakla ruku. “Nastavi, baš uživam.”

Nije imao kud. A nije mu se ni išlo. Oči su ga ponovo zaslijepile.

“Navodno su se dogovorili da spale pisma. Brahms je to i učinio. Ali, Clara je zadržala neka i ona su dokaz njihovog kontakta.”

“Ljubavna pisma?”

“Izgleda. U jednom piše kako bi želio češće da je vida, ali da se boji kako bi sve moglo završiti u novinama.”

Danica je ruke stavila na svoje obraze, a onda na Ajasa.

“Je li to sve što se saznalo?”

“Navodno su jedno vrijeme dijelili stan!”

Danicina ruka je ostala u Ajasovoj. Cijelo tijelo mu je zadrhtalo. Tijelom su mu kolali žmarci i topio se u Danicinom mirisu.

“Je li to sve?”, upitala je.

“Promijenio sam tekst”, morao joj je reći.

“Kakav tekst?”

Objasnio je jednom rečenicom. “Pred svima, u zadnji tren?”

Mogao je samo klimnuti glavom, jer riječi ne bi izašle.

“Imala sam osjećaj kao da si pisao meni.”

Tada se nagela i poljubila ga. Utonuo je u takvo zadovoljstvo da se nije nimalo uplašio prvog poljupca. Koji je trajao...

I on je zaželio da taj trenutak nikada ne prođe. I često ga je kasnije premotavao u svojoj glavi, pišući ljubavna pisma, adresirana na Dubrovnik, što ipak nije dovelo do toga da se izrodi nešto više od ekskurzijske, kratke ljubavi.

Doživljaj je kasnije iskoristio u jednom romanu koji je stekao značajnu slavu. Jasno, junacima je dodijelio druga imena, ali neke dijelove, ipak, nije mogao podijeliti sa čitaocima. Manjim dijelom zato što bi to roman moglo odvesti u patetiku, te naposljetku i šund, a većim što je uspomenu kanio sačuvati samo za sebe.

* * *

Uspjeh Ajasa Puščaka odrazio se djelimično i na njegovu majku, olakšavajući joj donekle život. Nije dobila novčanu pomoć ili nešto slično, pa je i dalje naporno radila na njivi, ali barem nije morala tegliti vreće na pijacu. Lokalna vlast je dobila naredbu iz Sarajeva da od nje otkupljuje povrće i voće. Dolazili su kamioni i bacili joj vreće da potrpa plodove u njih. Bilo ih je dovoljno da sami sve urade, zajednički, sa ne odveć prevelikim naporom, ali nisu. Posjedali bi negdje sa strane, jeli i pušili dok Mejra ne završi. Doduše, često bi teške vreće sami ubacili u kamion i ona bi im dugo zahvaljivala.

Umornim korakom vraćala bi se kući, čuvajući brižljivo zarađeni novac koji će poslati Ajasu. Kući je sve manje jela, što je primijetila i Nefisa, često je grdeći zbog toga.

„Vidiš da sve ide nabolje, sada se malo posveti sebi. Čuvaj zdravlje."

No, godine stresa, velike sekiracije i prenapornog rada su uzimale danak.

Mejra Pruščak je rapidno gubila snagu.

* * *

Kroz studij svjetske književnosti Ajas je prosto proletio.

Većinu obavezne literature on je davno pročitao, pamteći vrlo dobro ključne dijelove, pa gotovo da i nije morao učiti uoči ispita. Nekada bi tek pogledao korice knjiga što su studentima davali profesori kako bi se podsjetio sadržaja.

Sutradan bi na ispitu briljirao.

Sve je to bilo zapaženo, a posebno radovi koje je objavljivao u studentskim časopisima, pa i nekim dnevnim novinama, na stranicama rezervisanim za sadržaj koji je tretirao kulturu, u njegovom slučaju književnost. Usudio se pisati kritičke osvrte na nova djela, mnoga što mu se nisu sviđala, ali se suzdržao od blaćenja. Samo nekada bi vrlo mudro uputio pisca na drugačiji rad u sljedećem djelu, pravdajući to odmah vlastitom subjektivnošću, potrebom za različitim mišljenjem, i ne zaboravljajući da pohvali neki dio. No, ubrzo je shvatio da ga puno više privlači pisanje vlastitih radova, umjesto recenzija tuđih djela, što se ubrzo isplatilo.

Ne odveć velikim novcem što ga je zaradio objavljujući kritike, kupio je pisaću

mašinu i relativno brzo, za neka tri mjeseca, završio roman od 100 stranica o dječaku koji sam savladava životne poteškoće. Knjiga je bila puna emocija i pouka, strahova i borbe, patnje zbog zlih ljudi koji moraju pokleknuti pred drugima, spremnim da pomognu u najtežim trenucima. Pisao ju je noću, uvijek iznova se izvinjavajući Juditi ako joj remeti san.

„Ne brini, ja inače noću ne spavam. Još od rata."

I pisao je, nekada do pred sami polazak na predavanja. Poslijepodne bi odspavao sat vremena, izašao na kafu sa Vukom i ostalim društvom sa kojim nije gubio kontakt i uz koje se najbolje relaksirao. I dok bi se smijao prijateljskim podbadanjima Juke, Jurinim psovkama i Ljiljaninoj dugoj kosi koju je imala valjda prvi put u životu, padale su mu na pamet scene koje želi uvrstiti u knjigu. I bio bi ljut na sebe ako bi ih zaboravio do kuće, pa se spametovao da ih odmah nabaci na papir, često u pola nečije rečenice.

„Pričaj ti Vuče u havu, maestro od pera te i ne sluša", govorio bi ovaj isprva, a poslije se više nije ni osvrtao.

"I bolje da ne sluša tvoje gluposti. Samo žalim nas ostale što moramo", javljao se Juka prije Jurine psovke, Ljiljaninog upozorenja da ušute i ne remete Ajasa, i sve tako ukrug.

Jednu noć, Ajas je završio.

Izvukao je papir iz mašine, a na čijem dnu je pisalo - KRAJ.

Naslonio se na stolicu, otpuhnuo i osjećao se čudno. Sretan, neispavan, ponosan i umoran i nasmijao se kada je shvatio da ga od pisanja bole noge.

No, bio je uvjeren da je knjiga dobra.

Nije htio da je poredi sa ranijim sličnim djelima, a pogotovo sebe sa drugim piscima. I dalje su za njega to bile veličine kojima se samo mogao diviti i bilo bi prenadobudno. Da sam piše kritiku, vjerovatno bi našao slabosti. I opravdao bi ih subjektivnošću. Sada iskrenom, jer, u suštini, opisivao je svoj život u osnovnoj školi, iako je radnju smjestio u Sarajevo.

Ujutro je uzeo papire i zakucao na vrata izdavača kojeg je smatrao najboljim rješenjem. Pomislio je kako je, ipak, mogao zamoliti nekog profesora za preporuku. Većina njih poznaju izdavače jer i sami objavljuju, mahom naučna djela.

„Za to uvijek ima vremena", pomislio je racionalno.

Obratio se prvo prodavačici za pultom, koja ga je poslala sekretarici, a ona mu

je zakazala termin kod direktora. I kada je konačno ušao, samo je rekao:

„Dobar dan, neću vas puno zadržavati, napisao sam knjigu, pa eto, vi vidite da li vrijedi čemu."

Čovjek, sijed i proćelav, očiju skrivenih iza debelih naočala, malo se iznenadio, ali potom spremno pohvali trud mladog čovjeka. Ipak, ogradio se.

„Znaš, kod nas objavljuju najpoznatije književne veličine. Mnoge knjige su nam u pripremi. Ako i prihvatimo, može potrajati..."

Prva knjiga Ajasa Pruščaka štampana je za dvije sedmice.

Za brzinu je bio najzaslužniji direktorov sin, srednjoškolac. Majka ga je poslala do oca radi neke sitnice. Sjeo je na stolicu pokraj radnog stola da sačeka kraj očevog telefonskog razgovora, i onako, što bi Ajas u staroj priči o Dubrovniku rekao - neobavezno, uzeo prvu stranicu knjige. Pa drugu, treću... Sve dok nije zaboravio zbog čega ga je majka uopšte poslala.

Otac je bio zapanjen, ali ni približno onome kada je sam uzeo čitati. Do kraja je stigao istog dana, čitajući, kako će napisati jedan recenzent, hroniku borbe za opstanak koja se čita u dahu.

„Ovo je nevjerovatno zrelo napisano", rekao je Ajasu, suzdržavajući se od prevelikih pohvala koje je mogao redati u nedogled.

Ajas je dobio pozamašan honorar, koji se njemu činio pravim bogatstvom i odmah je veliku svotu poslao majci, uz popratno pismo u kojem traži od nje da odmah prestane raditi na njivi.

Nije znao da je ona to već morala uraditi. Mogao je naslutiti na promociji knjige, u dupke punoj sali, gdje su došli svi: njegovi najbolji prijatelji, Judita, Špiler, profesori književnosti, studenti...

Samo nije bilo njegove majke.

Redali su se hvalospjevi, knjiga je predložena za uvrštavanje u obavezni program za đake osnovnih škola što joj je zagarantovalo ogroman tiraž, novinari su mu uzeli izjavu...

On je jedva čekao jutro da se zaputi u Prusac.

* * *

Mejra Pruščak je ležala na širokom otomanu u kuhinji, blizu šporeta iz kojeg je pucekatala vatra, u posteljini koju je brižljivo zategnula Nefisa Hadžimak. Lice joj je bilo upalo i žuto, na rukama su se isticale vene i koža je bila gotovo zalijepljena za kosti.

Ajas je htio vrisnuti od muke kada ju je ugledao, iako ga je Nefisa u avliji donekle spremila na sliku drugačiju od one koju je ponio sa sobom kada ju je vidio posljednji put.

„Sine, majka ti nije najbolje, trebamo joj pomoći", šapnula mu je kada joj je pohitao u zagrljaj pokraj česme.

Istog trena ga je zabolio stomak. Otrgnuo se i potrčao ka vratima. „Majkooo..."

Trenutak kada joj je prišao, pamtio je do kraja života. Pred njim je ležala majka, da u to nema sumnje. Iste oči, poznato drago lice, ruka što se polako diže da ga pomiluje...

Kleknuo je kraj kreveta, stavljajući majčinu ruku na svoja usta.

„Dobro sam", rekla je.

Znao je da to nije istina.

„Ne sekiraj se", nastavila je.

Njemu se htjelo prepoloviti srce, kao Ajvaz Dedina stijena. „Već si odrastao", poručila mu je.

Osjećao se sićušan, kao onog trena kada ga je rodila, držala u naručju, pa vodila za ruku, pa učila da čita, pa...

Zaplakao je kao nikada u životu. U jecaju, treslo mu se tijelo, drhtale su mu ruke. I pokušavao se suzdržati. Ali, bez trunke uspjeha. Ridao je bez prestanka, jer u protivnom bi eksplodirao.

A ona nije pustila ni suze. Samo ga je blagim pokretom ruke privukla i njegovu glavu spustila na svoja prsa.

„Majko, odmah te vodim doktoru i..."

Nije mu dopustila da završi.

„Bila sam i..."

Sada je on upao u pola majčine rečenice. „Ništa ovi ovdje, vodim te u bolnicu u Sarajevo, tamo su najbolji, tamo..."

„Sine moj...”

„Tamo će ti dati najbolje lijekove, i operisaće te ako treba, i...”

„Dijete moje...”

Bilo je kasno. Teška bolest želuca raširila se posvuda i ljekari su Mejru Pruščak otpustili kući, dajući joj samo lijekove za ublažavanje bolova.

I Ajas je naredna dva mjeseca, koliko je živjela, probdio nad njenim krevetom, posve svjestan da brisanjem njenog vrelog čela, dodavanjem koje kapljice čaja i svim ostalim stvarima koje je radio, nikada se neće odužiti za sve što je činila za njega.

Ako bi na trenutak zaspao, sjedeći kraj majke, usnio bi je čilu, zdravu i veselu, uglavnom kako se igra sa njim i smije se do grijanja srca. Trgnuo bi se nakon nekoliko trenutaka, gledao izborano i izmučeno lice, a onda premotavao film i sjećao se svakog, pa i najsićušnijeg detalja, koji se ranije doimao nevažnim, a sada dragim i vrijednim pamćenja, poput skidanja njenog šala dok klanja ili dječije laži kako su se upalili kandilji i da može prekinuti post uz ramazan, da bi joj odmah potom hitro čašu s vodom odmicao od usta da se, ipak, ne bi omrsila prije vremena, što je bio vrhunac njegovog nestašluka.

Dok bi bila budna, pričao joj je o svojoj knjizi, profesorima, o Vuku...

Kada se stanje potpuno pogoršalo i kada je konačno prihvatio da dolazi kraj, Ajas je uhvatio trenutak majčinog dolaska svijesti da joj se izvini i zamoli oprost.

„Žao mi je, majko, što sam otišao od tebe, pogriješio sam. Bilo bi ti lakše da sam bio tu, ne bi sve sama morala tegliti.”

Nije bio siguran, ali učinilo mu se da u njenim očima vidi prijekor. Već danima nije mogla govoriti. Nastavio je:

„I još nešto, uvijek sam govorio o ocu. Da mi fali, da ga volim, da... A, ustvari, tebe sam zanemario. Ti si mi bila i majka, i otac, i prijateljica, i učitelj, i...”

Mejra je s teškom mukom progutala knedlu i hrapavog glasa, jer je grlo odavno bilo suho, samo izustila:

„Tebe majka voli... Ništa nisi pogriješio...”

To je bilo zadnje što je rekla.

Dženaza je bila velika: Učio je Ifet-efendija koji je odležao kaznu i bio u penziji, ali ga je našao i pozvao. Bili su tu i Vuk, Juka, Jure, Ljiljana, Spiler,

profesori sa fakulteta, zaposlenici izdavačke kuće, uključujući direktora, bio je tu i dobro ostarjeli učitelj Pavle, komšije iz Prusca, njegov stari drug Ahmo kojem je pomagao u osnovnoj školi...

Gledao je tabut i znao da je u njemu polegnuta njegova majka. I nakvasio bi suzama ćefine kojima je umotana, ali se suzdržavao.

„Ne valja plakati, takva je Božija volja", odavno je znao. I borio se sa tugom što ga je mogla ophrvati. I djelovao je mirno.

Ljudi su mu prilazili poslije, da izraze saučešće. Zagrlio je Pavla, i Ahmu, i Vuka, i...

U rodnom domu Prusca, te noći, kada je odbio ponude najboljih prijatelja, Nefise i nekih komšija da prenoće kod njega kako ne bi ostao sam, sjeo je za sto, i razgledao oko sebe. Svjetlo je držao cijele noći, koliko je bio i budan. I majku je mogao osjetiti gdje god se okrene: za šporetom kako loži vatru, onda sa oklagijom kako razvija jufke za pitu, pa kako mu prostire krevet da spava, pa njena milovanja i poljubac za laku noć, pa...

„Kako će mi nedostajati..."

Umjesto suza, uzeo je olovku, komad papira i napisao za sebe, bez namjere da ikada objavi, pjesmu koja je završavala ovim stihovima:

"Jednog dana doći ću, majko,

Da posjetim tebe i oca.

Doći ću u džennet, majko, jer Otac i ti zaslužujete samo džennet."

* * *

Kada je okončao studije, Ajas je netom dobio ponudu da se zaposli kao asistent na svom fakultetu, jer je profesorsko vijeće zaključilo kako ga moraju zadržati. Jasno, prihvatio je stalni posao koji mu, pritom, ostavlja dovoljno vremena za pisanje novih knjiga, a jednu je namijenio posvetiti majci. Ustvari, ona će biti glavni junak.

Ajas je odmah dobio ponudu fakulteta i da nastavi usavršavanje, te je u naredne dvije godine magistrirao s dobrim izgledima da postane profesor. Novi romani koje je nizao priskrbili su mu dodatna, znatna primanja, a fakultet mu je dodijelio nov stan, doduše na periferiji, u brdovitom naselju Vraca koje se tek pomalo gradilo, ali je bio zadovoljan. Opremio ga je po svom ukusu i u njemu povremeno priređivao

večere za Juditu, kako bi se dijelom odužio, a redovni gost mu je bila i Nefisa sa kojom bi obilazio grad i pričao o majci.

Uveče bi pisao uz veliki prozor kroz koji je pucao fenomenalan pogled na centar u nizini, gdje su plesali bešumni automobilski farovi i gradski neoni. Kupio je automobil, s društvom išao ljetovati na more, s tim da Vuk nije zaboravljao predlagati Dubrovnik radi Danice.

„Prva ljubav zaborava nema", govorio je uvijek iznova, iako su saznali da se Danica udala i davno odselila u inostranstvo.

Dio odmora Ajas je uvijek provodio u Pruscu, gdje bi išao proučiti na majčinom mezaru, budeći slike djetinjstva, pune lijepih sjećanja u moru patnje. I svaki put misleći kako bi volio da može isto tako stati iznad očevog mezara.

Uskoro je saznao...

Nošen optimizmom, poput onog kada je sa prvim romanom zakucao na vrata izdavačke kuće, Ajas je pokupio svoja djela s namjerom da ih prevede na strane jezike. Nije mu bilo teško da nađe vrsne prevodioce, jer je nekolicina njih izdavačkoj kući u kojoj je objavljivao, prevodila strane pisce na domaći jezik. Brzo se dogovorio sa njima oko cijene, što mu nije predstavljalo problem.

Onda je nazvao srednjoškolskog prijatelja Juru, koji se pridružio roditeljima u Minhenu, a ovaj mu je proslijedio telefone i adrese nekoliko izdavačkih kuća u Njemačkoj, ali i u Austriji, Francuskoj, Španiji...

Ajasa je posebno interesovala Austrija.

Tamo negdje je možda skončao njegov otac. Možda će tamo moći slobodnije da pita nego u Sloveniji čija je vlast bila podređena Beogradu i nespremna da se bavi temama o partizanskim zločinima.

Za pola godine počeli su stizati odgovori izdavača, koji su redom prihvatili štampanje. I bili spremni organizovati promocije.

Put u inostranstvo je bio otvoren. Prava potraga je mogla početi, a istina je sama kretala ka Ajasu.

Beč je bio opčinjavajuće lijep i velik, te je Ajas uživao u kolopletu starih i novih ulica, rijeka automobila i kočija u staroj jezgri, turističkih šetača i žurnih poslovnih ljudi. Promjena u odnosu na Sarajevo, premda se u njemu osjećala austrougarska ruka, bila je velika. Ipak, Ajas je sebi morao priznati kako mu je mnogo veća promjena bila dolazak iz Prusca u Sarajevo.

„Znači, za vas je ratovao moj dedo Latif”, pomislio je i nastavio put ka biblioteci gdje je trebala biti promocija.

Značajna stavka bila je i to što je u međuvremenu dobro naučio njemački jezik, pa na promociji nije trebalo angažovati prevodioca.

„Nadam se da njemački znam onoliko koliko je znao moj Mujaga”, pomislio je i kročio u salu gdje su ga srdačno dočekali domaćini, pokazujući mu i dnevne novine u kojima je bilo najavljeno gostovanje pisca iz Jugoslavije, čak sa njegovom fotografijom.

Jure je došao na promociju iz Minhena i čvrsto su se zagrlili.

„Jebem ti izbor”, nije moglo proći bez Jurine psovke, „zar nisi mogao promociju prvo napravit u Mihnenu da ne klaparam ovamo”.

Nasmijali su se.

„Samo nam još fali onaj kreten Vuk i ostatak raje pa da napravimo belaj.”

Jure ga je upoznao sa suprugom. Veliki stomak je odavao da je trudna.

“Šta ću, bolje da se ženim nego da se i dalje provaljujem”, kazao je Jure onako kako su nekada razgovarali u gimnazijskom parku.

I smijali su se, a Ajas je morao pomisliti kako je njegov prijatelj sretan čovjek. Ima suprugu, čeka dijete i može se osloniti na oba roditelja. Samo je pitanje da li je Jure svjestan. Oni što im je to najobičnija stvar često ne primjećuju dobro koje ih okružuje. Pa zažele da ostanu sami u kući, barem na jedan sat. A Ajas je žudio za punim domom.

Prijateljski razgovor je morao biti završen, jer je promocija trebala početi.

Ajasa Pruščaka su najavili kao poznatog jugoslavenskog pisca, pohvalivši se kako je ovo prva promocija u inostranstvu, a onda su o tri prevedena djela govorili predstavljači, koje je Ajas do tada poznavao samo iz njihovog stvaralačkog opusa.

I sve je proteklo iznad njegovih očekivanja. Kritika je bila više nego dobra, javili su se čak neki iz publike sa pitanjima, pa je sve ličilo na zanimljiv forum, a njega je njemački jezik dobro služio i nije se zaboravio zahvaliti izdavaču i na cjelokupnom gostoprimstvu. A kanio je ovdje ostati duže vrijeme, premda nije znao odakle početi da se raspituje za oca.

Nije morao.

Jedan starac sjedio je po prilici negdje u sredini publike, upijajući svaku riječ.

Još više je buljio u pisca.

„Nevjerovatno. Čista sudbina. Čak isti naglasak. Pravi iste greške u njemačkom jeziku kao njegov otac...”

Prije nekoliko dana, kada je pročitao najavu u novinama, mislio je da možda griješi. Iako je fotografija bila dodatna potvrda. Morao je doći i uvjeriti se. I sada je bio posve siguran da gleda ravno u sina Mujage Pruščaka.

„Uh, koliko vremena je prošlo...”

Kada je promocija završena, Ajas Pruščak je posjednut za veliki sto, pun njegovih knjiga, i ispred se stvorila kolona. Svakome je potpisivao, malo se mučeći sa stranim imenima.

Jedno mu je bilo jednostavno.

„Hans Keler”, rekao je čovjek što je stajao pred stolom. Ajas je nakon imena napisao: “s najboljim željama” i kanio dohvatiti novu knjigu, već pomalo umoran i bolnih prstiju. “I rukopis vam je isti kao u oca!”

Rečenica je na Ajasa djelovala poput treska granate iz Drugog svjetskog rata. Knjiga mu je ispala i morao je ustati. „Ko ste vi? Znali ste mog oca?” Čovjek je bio miran. „Sačekaću da završite...” Ajas nije imao strpljenja. „Ali, molim vas, ne idite, ja...”

„Neću nigdje otići, nemojte brinuti!”

Narednih 20-ak minuta Ajas je nalikovao mašini, dobro ušpanovanoj i preciznoj. Olovka je brzinom svjetlosti ispisivala posvete, a pogled svako malo letio ka izlaznim vratima. Kada je završio, odbio je piće sa organizatorima, uljudno se izvinivši i uz molbu da sutra zajedno ručaju, a onda je zgrabio kaput i istrčao vani.

„Molim te, budi tu...”

Hans Keler nije pogazio obećanje.

Bečka jesenja noć bila je vedra, a zrak je bio oštar, naslućujući hladnu zimu. Dvojica ljudi hodali su ulicama Beča, bez pojma o vremenu koje leti. Keler je pričao, a Ajas slušao, tek rijetko postavljajući neko pitanje.

Konačno je saznavao...

„Izvoli unutra”, trgnuo ga je Keler nakon više sati hoda. Bili su pred njegovim domom.

Ajas je znao da treba ući. Možda ima još puno toga da čuje. Unutra, Keler je

otišao do neke komode, pomučio se izvući kutiju i iz nje...

„Ovo je tvoj otac!”

Ajas je zapanjeno gledao u fotografiju Hansa Kelera i Mujage Pruščaka, snimljenu u njemačkom garnizonu u Travniku.

Keler je bio u njemačkoj uniformi, otac u civilnom odijelu.

I imao je osjećaj da vidi sebe. Ozbiljnog i pomalo namrštenog.

I nije znao šta da kaže.

Prvi put bio je u prilici vidjeti kako izgleda otac i to ga je šokiralo.

„Uzmi fotografiju, tebi je važnija. Slobodno izreži moju sliku i baci je, svakako nikada nisam volio tu uniformu. Ajas je konačno uspio progovoriti.

„Nikada nisam saznao gdje je stradao. Gdje su mu kosti.” Keler je klimnuo glavom.

„Kao ni mnogi drugi. I danas tragaju, a vaša vlast ništa nije učinila da se ude u trag nestalima.”

„Znači, nema nikakve šanse?” Keler je slegnuo ramenima. I Ajas je odustao.

Neće biti jedini. Saznao je, ipak, dovoljno. Dobio je potvrdu da otac nije zločinac.

Vratio se u Sarajevo i nastavio svakodnevnicu: predavanja na fakultetu, izlasci sa društvom, Vukove budalaštine, pisanje knjiga...

One su jedna za drugom nastavljale svoj samostalni život, sada osvajajući hiljade čitalaca i u inostranstvu. Doprle su i tamo gdje Ajas nikada ne bi otvorio vrata. U Klub Jadran u Melburnu gdje se okupljala ustaška imigracija, skupa sa novinama koje bi neko slao iz domovine koju nisu voljeli.

Jedan čovjek je zapanjeno, slično kao Hans Keler, gledao sliku i čitao ime Ajasa Pruščaka. Kupio je i nekolicinu njegovih knjiga.

„Ovo je za nevirovat...”

Čovjek je sjeo i napisao pismo, adresirano na Sarajevo.

Ajas Pruščak je svakoga dana dobijao hrpu pošte iz cijele Jugoslavije, a često od inostranih izdavača koji su mu besplatno slali djela drugih autora, moleći da im napiše kritike za pojedina. Bio je pretrpan takvim poslom, ali je bio zahvalan zbog njega, te je često radio i noću.

Jedno pismo mu je zapelo za oko jer je bilo mnogo tanje od drugih.

Pošiljalac je bio iz Australije. Tamo nije znao nikoga. Otvarao je kovertu, a sa njom i prošlost za kojom je odustao tragati, ali koja ga je sama slijedila ukorak, čitav život... Pismo je počinjalo:

Vaš otac mi je spasija život, ja njemu nisan uspija. Virujen da ne znate istinu, a ja san bija tu do zadnjeg momenta...

Ajas je zamalo vrisnuo. Cijelo tijelo mu se streslo. Ko ovo piše? Kako zna? Pogledom je odletio do potpisa. Valjda ga ima?

Sitno i čitko je pisalo: Zvone Skrigelj.

* * *

Bila je 1945. godina i Vaso Hajduk je bezbrižno vozio džip ka štabu Jugoslavenske armije, tek koji kilometar dalje. Konačno se može odužiti Mujagi, sinu svog druga Latifa Pruščaka.

Automatska puška mu je bila nehajno oslonjena o suvozačevo sjedište, ispod Mujaginih nogu, a Zvone Škrigelj je sjedio nazad, u ustaškoj uniformi. Vozilo se pomalo treskalo livadskim putem što su ga utabale noge ljudi iz zbjega, a potom desetine partizanskih kamiona i džipova.

Vaso Hajduk je govorio:

„Vidiš ti, prika, što su ovi Pruščaci ljudine."

Onda se okrenuo.

„Kako se zoveš?"

„Zvone."

"E, vidiš, Zvone, Latif Pruščak je meni spasio život u onom prošlom ratu. A njegov sin Mujaga", dokačio ga je desnom rukom po ramenu, „upravo tebi spašava život. Da ga nije, sad bi bio pred onim streljačkim vodom."

Nije bilo ničije reakcije. Mujaga je razmišljao o ocu, a Zvone se nije usuđivao pričati pred Vasom. Ko zna, da ga ne izazove nečim.

Vaso je nastavljao:

„A, ustvari, sve je ovo sranje. Jebo podneblje gdje stalno valja spašavat gole

živote. Prika, malo, malo, pa zapuca.”

Mujaga je otpio gutljaj vode iz Vasine čuturice, više da bi prašinu što su je dizali džipom, sprao sa grla, nego što je bio žedan.

Vaso je pripalio cigaretu i oštar dim se uvukao u Zvonetove nosnice. Malo se promeškoljio, a onda uljudno zamolio Vasu.

„Mogu li i ja dobiti jednu?”

Vaso se uhvatio za džep uniforme.

„Jebem ti, prika, kad ti već spašavamo život, ja i ovaj mali”, opet je udario Mujagu po ramenu, „evo ti i cigara da imaš puni ugođaj. Uzmi odma nekoliko.”

Vaso se okrenuo Mujagi.

„Pušiš ti?”

„Ne, hvala.”

Stari partizan se nasmijao.

„Ni babo ti nije pušio. Nisam ga uspio nagovorit. Jebo te prika, rokaju nas oni moji Rusi, pa Talijani, i gine svijet oko nas, a njemu ne treba duvan. Meni smirivalo živce kad motam cigaru, a on priča o tebi. Jebo te, znao sam te bolje nego svoju djecu.”

Mujaga se nasmijao. Činilo mu se da je u ovom kratkom vremenu zavolio Vasu, tu ljudinu. Moraće očuvati kontakt sa njim. Jasno, iz zahvalnosti, ali još više iz čiste želje. Možda mu ispriča još neki detalj o Latifu.

„Nema još puno, uskoro stižemo”, rekao je Vaso i odbacio cigaru van.

Mujaga je jedva čekao. Da može što prije nastaviti put ka Pruscu. Ako treba i pješice. Onim istim putem kuda je išao zbjeg. Već je zamišljao Mejrin zagrljaj kada je iznenadi na vratima. A onda će uzeti da čita neku staru knjigu na klupi pod krošnjom guste jabuke. I tako će iščekati rođenje svog djeteta.

Vaso je opet progovorio:

„Nego, prika, de ti skini što više te ustaške odjeće, da one naše budale ne zapucaju čim te vide. Vidio si da im prst ne miruje na obaraču, jebali majku budalastu.”

Zvone Skrigelj nije stigao otkopčati ni prvo dugme kada su ih zasuli meci.

„Šta... Ko puca...”

Vasu Hajduka je odmah po grudima dokačilo nekoliko metaka, ali je još imao snage zaokrenuti vozilo u stranu i sam zakočiti na rubu šumice.

„Napolje”, dreknuo je Vaso prije nego što će mu krv pokuljati iz usta.

Uspio je iskočiti samo Zvone.

Mujaga Pruščak je ostao zavaljen na suvozačevom sjedištu. Kroz maglu koja je postajala sve gušća, vidio je neke prilike kako im prilaze. Nije mogao razaznati uniforme. Nije više ni bilo važno. A, bio je tako blizu...

Pokušao je pomaknuti ruku, prvo desnu, pa... Nije išlo. Spustio je pogled i vidio krv kako kulja na sve strane, ali nije osjetio bol. Čudno. Sljedećeg trena jeste, ali sasvim drugačiju.

„Neću vidjeti dijete”, stigao je pomisliti.

A onda je magla brzo postajala gušća i više nije bila bijela.

Potom se sve zacrnilo.

* * *

Ajas Pruščak u svom stanu u Sarajevu, puno godina poslije, morao je ustati jer je ostajao bez zraka. Bukvalno je otrčao do prozora i proturio glavu van. Disao je duboko, brzo i otvorenih usta, ali mu se činilo da će se ugušiti. I morao je smoći snage i hrabrosti da se vrati pismu. Čekao je da magla pobjegne ispred očiju i kada je postalo malo bistrije, nastavio je čitati.

Ništa van nisan tija izostavit, jer ti dan pantin ka da je bija jučer. Bila je to grupica ustaša koja se sama probijala prema Britancima. Mene je spasilo što san sidija iza. Uperili su oružje u me i brzo san izbifla ime, postrojbu, zapovjednika, bojišnice di san bija...

U jednome san trenu pomislija uzet pušku iz džipa da ih sve potaracan, ali nisan ima ni snage ni kuraže. Virujen da je to bilo neizvodivo.

Blizu je bila jedna kraška jama. Skupa sa njima sam uzeja mrtva tila tog Vase i vašega oca, i bacija ih u jamu. Bila je duboka.

Onda je uslijedio detaljan opis područja, najbližih sela i svega drugog što bi Ajasu moglo pomoći da se orijentiše i pronađe jamu. Pismo je završavalo:

Ovi šta su ubili vašega oca otišli su džipom, a ja san odbija krenit s njima.

Nikada ih više nisan vidija, ni u emigraciji. Ja sam preživija, ali ta priča vas ne interesira. Za mi je vašega oca.

Tu je bio nagli kraj, kao da je autor pomislio da je rekao i previše.

Ajas Pruščak je narednih minuta još nekoliko puta pročitao pismo, a onda kao oparen počeo razbacivati po komodi u potrazi za geografskom kartom. Našao je neku, ali nije bila detaljna.

Nezavezanih cipela otrčao je do prve knjižare kako bi našao bolju.

Imao je trag.

Kasnije će mu pasti na pamet i da odgovori na pismo. Na adresu sa koje je došlo, sa zahvalom za informacije što su mu bile vrednije od bogatstva koje je stekao. Iščekivao je novo pismo, a u nestrpljenju poslao na australsku adresu još nekoliko koverti. No, Zvone Skrigelj se više nikada nije javio.

* * *

Vjetar je puhao i tjerao zimu u kosti kraj kraške jame niz koju je grupica obučenih penjača, utreniranih na okomitim stijenama što im je bila zabava, pružila debele konopce. Ovdje se nisu došli zabavljati. Angažovala ih je vlast da izvuku neka tijela što su tu, kako im je rečeno, bačena još za Drugog svjetskog rata. Još im je objašnjeno da se radi o ustaškim žrtvama i da je jedna od njih visoki partizanski oficir. Nisu znali o kome se radi i nije ih bilo pretjerano briga, ali su šutjeli.

Ajas Pruščak je znao. Stajao je pored jame, podignute kragne kaputa i stisnutih šaka. Tijelo mu je pomalo drhtalo, a oči bile suzne. Pored njega su bila dva člana uže porodice Vase Hajduka, te nekolicina policajaca, neki opštinski činovnici i grobari zaduženi da preuzmu posmrtne ostatke i razvrstaju kosti ako su se pomiješale.

Nije bilo potrebe.

Planinari, u punoj opremi, sa čizmama čiji se šiljci sa donova praktično zabijaju u stijene, spuštali su se polagano niz užad.

„Čini se jako duboko”, rekao je jedan prije nego će nestati u tami.

Ajas je uzdahnuo. Nadao se da su tijela upravo tu. Dio mozga bi možda volio da ne bude tako. Jer, ko bi se radovao pronalasku očevih posmrtnih ostataka. Time nestaje ona zadnja nada da je možda, ipak, živ. Da će jednom, iznenada, zakucati i ukazati se. Gušio je takve misli godinama. Govorio je sebi da su glupost.

„Kako mi takvo šta uopšte može pasti na pamet?”

No, one bi uvijek iznova iskrsnule, nezavisno od njegove volje.

Sve do Zvonetova pisma, nakon kojeg je nekoliko puta sam obilazio ovo područje. Lutao je danima, sve do bola u nogama. I jednom je zavirio baš u ovu jamu. Brzo je skovao plan. Morao je igrati na Vasu Hajduka. Vjerovao je da će tako vlast primorati da nešto poduzme. Angažuje sve kako bi našli i izvukli tijela.

Otišao je u policijsku stanicu i rekao:

„Mislim da znam gdje je tijelo stradalog partizanskog heroja... I još jednog čovjeka.”

Ljudi su ga zapanjeno gledali i možda bi ga otjerali da im nije rekao da je pisac.

„Ko je taj drugi čovjek?”

„Moj otac.”

Uslijedila su brojna telefoniranja i sve je otišlo do najviših instanci vlasti. Izvukli su stari papir iz dokumentacije koji Vasu Hajduka, narodnog heroja, proglašava zvanično nestalim. Izvukli su i Ajasov dosje u kojem je detaljno opisan njegov život, ali tako da na prvom mjestu stoje podaci o ocu Mujagi Pruščaku, saradniku okupatora.

Uslijedilo je naređenje da sve drže u tajnosti. Radilo se, ipak, o priznatom jugoslavenskom piscu, čiji su radovi u školskim udžbenicima, a koji još objavljuje i u inostranstvu.

Dozvola je data tek nakon mjesec dana, punih sastanaka i vijećanja.

Spuštanje planinara Ajasu se činilo poput vječnosti. Mislio je o ocu, ali i ljudima što upravo silaze u jamu, nadao se da su dobro uvježbani i da im se ništa loše neće desiti.

Iznad otvora niko nije govorio. Samo se čuo fijuk novih naleta vjetra. I Ajasu se u silnoj tišini, punoj iščekivanja, činilo da može čuti svoje misli, pa se pobojao da ih slučajno ne izgovara. Stisnuo je usta, jer mu je svašta prolazilo glavom: ustaše, logori, partizani, strijeljanje, Drugi svjetski rat, Prvi svjetski rat, bježanje Jevreja iz Španije u Bosnu, Judita i njena djeca, majka kojoj otimaju zemlju, aplauzi dok recituje o državi, otac!

„Imamo ih”, zaorilo se iz dubine.

Mujaga Pruščak i Vaso Hajduk su ukopani istog dana, u svojim rodnim

mjestima.

Televizija je objavila da je sahranjen narodni heroj Vaso Hajduk, stradao u ratu, čije je tijelo slučajno pronađeno, a slika je prikazivala kako počasni stroj Jugoslavenske narodne Armije odaje poštu junaku.

Mujagu Pruščaka spiker nije pomenuo, što njegovog sina Ajasa nije pogađalo. Konačno je saznao. Na dženazi, premotala mu se slika Hansa Kelera kako mu prilazi u Beču, pa koverte sa pismom tog Zvoneta Skrigelja i planinara kako pažljivo izvlače posmrtne ostatke na kojima su još bila dovoljno očuvana odijela, jedno u partizanskoj odori i drugo - njegovog oca. Za svaki slučaj, obavili su i dodatne analize koje su potvrdile identitet žrtava.

Ajas je oca ukopao odmah pored majčinog mezara.

* * *

Nefisa Hadžimak se spremala za Sarajevo samo sa jednom namjerom, otići kod Ajasa sa velikom molbom. Možda joj udovolji? Voljela ga je kao svoje dijete. I on nju zove drugom majkom. Opet, možda će tražiti previše? Osjetljive su to stvari.

„Valjda neće zamjeriti starici”, pomislila je i pozvonila na vrata Ajasovog stana.

Kada je otvorio vrata i ugledao Nefisu, Ajasu se lice razvuklo u osmijeh i požurio je zagrliti. A onda se odmaknuo. Posjeta je bila iznenadna.

„Je li sve uredu?”

„Naravno...”

Nefisa je potom zagrlila Ajasovu suprugu što ju je upoznala nekoliko godina prije vjenčanja, dok su se još zabavljali. I Emina joj se svidjela.

„Ali, možda ona neće dozvoliti? Mogu Ajasu stvoriti neprilike...”

Nefisa je krišom pogledala u Eminin veliki stomak. „Ubrzo će termin, skoro će porod.”

Ajas je bio sjajno raspoložen. Raspitivao se o Nefisinom zdravlju i Pruscu, pokazivao sobu koju su spremili za dijete i gdje je jedan dio zauzimao bijeli krevetić već pun igračaka, grlio je nju i suprugu...

„Možeš li vjerovati da ću postati otac?”

Nefisa je malo odšutjela u silnom nećkanju, a onda jedva progovorila.

„Sine, ja ću te... ustvari vas oboje, nešto zamoliti.”

Pogledali su u nju bez riječi, sada ozbiljnijih izraza lica.

“I molim vas, nemojte se naljutiti na mene.”

Bila je toliko ozbiljna da je Ajas osjećao kako treba nešto reći.

„Znaš da se ja na tebe ne mogu naljutiti.”

Nefisa je nekako nastavila.

“I znaj da se ja na tebe, na vas, neću naljutiti ako me odbijete.”

Ajas se više nije mogao suzdržati.

„Molim te kaži...”

Starica je udahnula i izustila:

„Voljela bih da dijete, ako bude sin, a po obliku stomaka mi se čini baš tako, nazovete po mom Enesu!”

Ajas je imao trideset godina kada je ušao u porodilište sa velikim buketom cvijeća za suprugu, te bijelom svilenom i mekanom opremom u kojoj će iznijeti svoje dijete. Enesa Pruščaka.

I babica je donijela dijete.

I srce mu je igralo do ozarenosti dok je novorođenče pažljivo uzimao u naručje, a onda privukao do svog lica i bebin miris uvukao duboko u nosnice. Mirisalo je na život, ushićenje, neopisivu radost...

„Moj sin. Oči svoga babe!”

„Pogledaj glavicu, isti je ti”, rekla mu je supruga.

Nagnuo se i poljubio suprugu.

Polagano su otišli do automobila, a onda dalje svojoj kući, pored obližnje slastičarne. Ajas Pruščak je već imao plan: kada sin dovoljno poraste, pustiće ga da svakoga dana ide na kolače, a on će plaćati na kraju mjeseca. Da, to će biti sjajno. Pružiće sinu sve što je njemu falilo...

Istog dana u Pruscu je Nefisa Hadžimak uzela šerpicu u kojoj je svakog dana, više od 30 godina, držala spreman ručak za svog sina. Oprala ju je konačno i zauvijek, a onda spremila duboko u plakar.

# ČETVRTO POGLAVLJE

Vjetar je puhao i tjerao zimu u kosti kraj masovne grobnice, ko zna koje po redu koju je bosanska Komisija za nestale otkrila i počela otkopavati godinama nakon rata. Ukazali su se posmrtni ostaci civilnih žrtava i pretpostavka je da ih je tu nekoliko stotina što ih je srpska vojska pokupila iz domova sredinom 1992. godine, a potom pobila.

Enes Pruščak je stajao podignute kragne i stisnutih šaka. Tijelo mu je pomalo drhtalo, a oči bile suzne.

Tragao je za ubijenim ocem...

KRAJ